

S. RAHIMOV, B. UMURQULOV

**HOZIRGI O`ZBEK
ADABIY TILI**

TOSHKENT -2003

S. RAHIMOV, B UMURQULOV

HOZIRGI O`ZBEK ADABIY TILI

**Universitetlar va pedagogika inistutlarining
Pedagogika- (maktabgacha ta`lim)
fakul`tetlari talabalari uchun
darslik**

*O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA
MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI TASDIQLAGAN*

Toshkent "O`qituvchi" 2003

O`zbekiston Respublikasining davlat tili o`zbek tilidir

(Davlat tili haqidagi Qonuning I- moddasidan)

Ko`ngul maxzanining qulfi til,
Va ul maxzanning kalidin so`z bil!

(Alisher Navoiy)

Har tilni biluv emdi bani odama jondur,
Til vositai robitai olamiyondur .

(Avaz O`tar o`g`l i)

Ona tilim-onajonim tili bu,
Beshikdanoq singan jonu quloqqa.
Elu yurtim, xonumonim tili bu,
Qadimlikda o`xshar ona tup roqqa.

(Mirtemir)

SO`Z BOSHI.

Ushbu darslik O`zbekiston Respublikasining 1997 yil 29 avgustida Oliy Majlisning IX sessiyasida qabul qilingan “Ta`lim tug`risida” Qonun va “Kadrlar tayorlash milliy dastur talablari asosida yozildi.

Darslik universitetlar, pedagogika institutlarining pedagogika- (maktabgacha ta`lim) fakulteti talabalari uchun mo`ljallangan bo`lib, u mazkur kurs yuzasidan “Hozirgi o`zbek adabiy tili”(Toshkent , 1998 yil ,tuzuvchilar R.Ikromova, M.Yusupova) dasturida asoslangan.

Mazkur darslikni yozishda, asosan,boshlang`ich ta`lim ixtisosligi buyicha bakalavriat yunalishi o`qib rejasi ko`zga tutilgan bo`lib, mutaxassislik o`quv predmeti sifatida uni bosqichma -bosqich tizim asosida o`qitish nazarga olingan Darslikni yaratishda “Uzluksiz ta`lim tizimi uchun o`quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi (Toshkent, “Sharq” nashriyoti manba aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2002 yil) ga amal qilindi.

Bakalavriat o`quv rejasida ona tilini o`qitishda 1-IY kuchlarda jami 332 soat, shundan ma`ruza uchun 187 soat , amaliy mashg`ulot uchun 205 soat ajratilgan .

Ushbu darslikda asosiy e`tibor nazariy ma`lumotlarni bayon etishga qaratiladi.Nazariy ta`rif, qoyida-qonunlar “**O`zbek tili**”(M.Mirzaev, S.Usmonov, I.Rasulov, Toshkent ,1970),”**O`zbek tili** ”(R. Ikromova, A. Azizova, D.Muxammedova , Toshkent,1983),”**Hozirgi o`zbek adabiy tili** ”(A. G`ulomov,M.Asqarova, Toshkent,1987).”**Hozirgi o`zbek adabiy tili**” (SH. SHOabduraxmonov, M.Asqarova,A.Hojiev., I.Rasulov, X. Doniyorov,Toshkent,1986).“ **O`zbek tili grammatikasi** (akademik nashr, 1, 11 tomlar, Toshkent,1975-1976 yillar) kabi darslik va qo`llanmalardagi an`an`aviy” nazariyalarga asoslanib berildi. Ammo ta`rif, qoyidalarini amaliy jixatdan mustahkamlaydigan misollarga O`zbekiston davlatining mustaqillik yillarida erishgan umumbashariy g`alabalarning ruxi sindirilgan .

Darslikni tuzishda fakultetning kasbiy yunalishi aloxida hisobga olindi.Darslikda dastur bo`yicha ko`zga tutilgan ona tili o`qitishning asosiy vazifalariga quyidagilar kiritildi.

1.Tilshunoslikdan umumiy ma`lumot berish, tilning kishilik jamiyatidagi ahamiyati, tilning paydo bo`lishi va taraqqiyot qoidalari, til va tafakkurning o`zaro munosabati, dunyo tillarining tasnifi, tilning ichki qurilishi (tizimi va tuzilishi), tilshunoslikning umumiy va xususiy sohalari (o`zbek tili xususiy tilshunoslik ob`ekti sifatida , o`zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari haqida ma`lumot); 2.O`zbek adabiy tili bo`limlari (mavzularni bayon qila borish jarayonida bo`limlararo bo`linishni maktab va kollejar ,(ped bilim yurtlari) da berilgan saboqlarni hisobga olgan holda talabalar bilimini kengaytirish hamda mustahkamlab borish, yangi nazariy bilimlar berish ,amaliy malakalar hosil qilish:

3. Berilayotgan har bir ta'rifning amaliy misollar uchun yangi mashqlar majmuasini ishlash bilan birga mustaqil O'zbekiston Respublikasining amalda joriy qilinaboshlangan ilmiy maktab konsepsiyasi asosida Davlat tili to'g'risida gi Qonunini bajaraborib , milliy qadriyatlar, an'analar, urf-odatlarimiz va tariximizning komil ,jasur farzandlari hayotidan , milliy ma'fkura,milliy g'oyalaridan hikoya qiluvchi matnlarga talabalarni faol jalb etish asosida ta'lim -tarbyani birga olib borish .

4. Maktabgacha ta'lim muassasalari diqqat markazidagi masalalardan biri va asosiysi nutq o'stirish bo'lib ,unda so'z ustida ishlash, tovush ustida ishlash , talaffuz ustida ishlash, so'z shakllari va so'z yasash, gap ustida ishlash muhim o'rin tutadi. Shuning uchun darslikda fonetika ,orfoepiya, leksikologiya, morfologiya masalalariga nisbatan nutq o'stirishda kengroq o'rin berildi.

Til hodisalarini bayon etishda ifoda uslubining , aniq va ravshan, tushunarli va ixcham bo'lishiga, misollarni badiiy asarlardan tanlashga, ularning rang-barang va g'oyaviy jihadan milliy muhimimizga mos bo'lishiga alohida e'tibor qaratildi.

Darslikning "Kirish", "Leksikologiya" "Fonetika", "Sintaksis", bo'limlari S.Rahimov, "Morfemika", " So'z yasalishi", "Morfologiya" bo'limlari B. Umurqulov tomonidan yozilgan .

O`zbek tili O`zbekiston Respublikasining davlat tilidir

Til millatning ulkan boyligi va bebaho mulkidir. Shuning uchun onatilini sevish, pu xta o`rganish, uni billurdek musaffo saqlash, kamol toptirish milliy tilimiz ,ona xalqimiz jonajon Vatanimizda bo`lgan beqiyos muxabbatimiz ramzidir.

Til avlodlarni- avlodlarga, asrlarni - asrlarga bog`laydi , chunki biz va siz tasavvur qila olmaydigan o`tmish ajdodlarimiz ruhi shu ona tilimizga singdirilgan.

Dunyoga yangi kelgan chaqaloq ham ona tilida alla eshitib orom oladi, har erta tongda televedeniya, radiyo to`lqinlaridan taraladigan Davlat madhiyasini ona tilimizda eshitar ekanmiz, undan faxr etamiz .

Dastavval shuni aytish kerakki, o`zbek tilini XY asrda davlat tili darajasida ko`tarish , uni ravnaq toptirish uchun buyuk bobokalonimiz hazrati Mir Alisher Navoiy ko`p kuch sarf qildi. U o`zining ”Xamsa”, “Xazoyin ul-maoniy”, “Muhokamatul-lug`atayin ,”kabi qator o`lmas asarlarini shu tilda yaratdi.

Sulton Husayn homiylik qilib, A. Navoiyning bu sohadagi ishlarini qo`llab -quvatlagan hamda maxsus farmon bilan o`zbek tiliga davlat tili maqomini bergan edi.

O`tgan besh asrdan ko`proq davrda o`zbek tilining ahamiyati kamaygani yo`q. Ammo etmish yillik mustabiq tuzumining siyosati sababli o`zbek tilining ish ko`rish doirasi chegaralanib qoldi va ahamiyati pasayib ketgan edi. Xalqimiz doyim mustaqil bo`lish , erkin yashash yo`lida kurashib keldi va Cho`lpon , Fitrat, A.Qodiriy , A.Avloniy , G.Gulom, Oybek ,H Olimjon, A. Qahhor kabi siymolar adabiy tilimizning ravnaqi yo`lida tinmay ijod qildilar. Bu kurashlar samarasiz ketmadi.1989 yil 21 oktyabrda O`zbekiston Oliy Kengasining XI sessiyasida O`zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida ”gi Qonuni qabul qilindi. Bu qonun mustaqillikka erishish arafasida turgan davlatimiz hayotida unitilmas voqea bo`lib tarixga kirdi.

1990 yil 19 fevralda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Kengashining 101 -sonli qarori bilan ushbu qonunni amalga oshirish davlat dasturi tasdiqlandi. Shu boisdan davlat dasturida ”Davlat tili haqidagi qonun qabul” etilgan kun. “Ona tili kuni” deb e`lon qilindi (1-qism,7-modda) .

Ushbu davlat tili haqidagi qonunning asl mohiyati nimalardan iborat edi.?

1.Qonun 30 moddadan iborat bo`lib , avval o`zbek tilining o`z qadr -qimmatini, hududini ,o`rnini tiklaydi. Qonunning 1- moddasida O`zbekiston Respublikasining davlat tili o`zbek tilidir deb ko`rsatilgan. Shu bilan birga O`zbekiston o`zbek tilini butun choralar bilan rivojlantiradi va uning siyosiy ,

ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotining barcha sohalarida to'liq amal qilinishini ta'minlaydi deb uqtiriladi (1- modda) .

2.O`zbek tili o`zbek xalqining ma`naviy mulkidir va shu boisdan uning ravnaqi , qo`llanishi va muhofazasini ta'minlashga oyid barcha masalalar O`zbekiston Respublikasining huquqiy doirasiga kirishi ko`rsatilgan . (2-modda.)

3.O`zbekiston Respublikasining barcha korxonalarida ish respublika davlat tilida olib boriladi (7- modda) bu esa xalqimiz uchun yangiliklar yaratdi.

4.O`zbekiston Respublikasining hunar -texnika, o`rta maxsus va oliy o`quv yurtlarida ular qaysi mahkamada bo`lishiga qaramay, respublika davlat tilida o`qitiladi .(14-modda .)

5.Respublika miqyosidagi eng yirik anjumanlardan kichik yig`ilishlarga davlat tilida olib boriladi. (5- modda) deb ko`rsatilishi o`zbek tilining salohiyatini yana ham oshirib yubordi.

Xalqimizning orzu- istaklari, maqsadlari ifoda qilingan bu qonun o`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so`ng qayta ko`rib chiqildi.

1995 yil 21 -dekabrda "O`zbekiston Respublikasi ning "Davlat tili haqida"gi Qonunning yangi tahriri ishlab chiqildi bva amalda qo`llash uchun joriy etildi. Yangi tahrirdagi Qonun 24 bobdan iborat bo`lib, unga mustaqillik ruhi bilan sug`orilgan bir qancha o`zgarishlar kiritildi.

"Davlat tili haqida"gi Qonunni amalga oshirish sohasida otgan o`n yildan ortiq davrda katta ishlar qilindi.

BIRINCHI BO`LIM

2-s TILSHUNOSLIKDAN UMUMIY MA`LUMOT *TILSHUNOSLIK FANI VA UNING SOHALARI.*

Tilni ilmiy asosida o`rganuvchi mustaqil va aniq fan tilshunoslik yoki lingvistika deyiladi. Lingvistika termini lotincha **lingvo -til, tika** ta`limot kabi tushunchalarni anqlatadi. Tilshunoslik fanining o`rganadi-gan sohasi ijtimoiy hodisa sanalgan tilning o`zidir. Bu fan tilning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari hamda uning qonuniyatlarini ilmiy asosida tekshiradi va xulosalar chiqaradi.

Tilshunoslik jami tilni qaysi nuqtai nazardan o`rganishda qarab muayan (xususiy), umumiy va qiyosiy tilshunoslik kabi sohalarda bo`linadi. **Muayan** (xususiy) tilshunoslik aniq birorta til (masalan o`zbek tili) ning lug`at tarkibi, fonetik tizimi va grammatik qurilishi, uning shakllanishi hamda taraqqiyot yo`llari, boshqa tillarda munosabati kabi masalalarni ilmiy asosiga o`rganish orqali uning tovush tizimini tekshiradi va grammatikasini yaratib beradi.

Umumiy tilshunoslik esa, umuman tilning kelib chiqishi yani paydo bo`lishi, uning ijtimoiy mohiyati, til bilan taffakurning o`zaro munosabati, tillarning taraqqiyot va shakllanish yo`llari, uning jamiyat hayotida tutgan o`rni, vazifasi, fonetik, leksik, grammatik qonuniyatlari, tillarni tekshirish va tasnif qilish usullsrini umumlashtirish asosida ilmiy xulosalar chiqaradi.

Qiyosiy tilshunoslik esa birdan ortiq (qardosh fyo qarindosh yoki qarindosh bo`lmagan) tillarning fonetik leksik, grammatik xususiyatlarini o`zaro chog`ishtirib qiyoslab o`rganish orqali ular orasidagi o`xshash va noo`xshash lingvistik hodisalar haqida ma`lumotlar beradi.

Tilshunoslik fanining boshlang`ich bosqichi **tilshunoslikka kirish** hisoblanadi va u tilning boshqa hodisalar ichida tutgan o`rni, tuzilishi umuman, til haqidagi fanning asosiy tushunchalarini o`rganadi. Shuning uchun bu kurs ma`lum bir til hodisalarini lug`at tarkibi va fonetik tizimi, grammatik qurilishini ilmiy asosida o`rganish, o`zlashtirish uchun zamin yaratadi.

Tilshunoslik fanining echilmagan masalalarini ilmiy asosida hal etish uchun tarix, etnografiya, arxeologiya, fiziologiya kabi fanlarning xulosalaridan foydalaniladi. Masalan, tilning paydo bo`lishi, uning shakllanishi va taraqqiyoti kabi hodisalarni to`g`ri anglamoq uchun, avvalo er yuzida odamlarning paydo bo`lishi, ularning jamiyat bo`lib yashay boshlashiga oid masalalarni puxta bilish shart va buning uchun tarix, etnografiya, arxeologiya fanlariga asoslanish kerak bo`ladi.

Inson tili tovush tilidir. Bu masalada nutq tovushlarining hosil bo`lishi va ularning vazifalarini to`g`ri fikrlash uchun odam anato-miyasi va fiziologiyasi fanlari asoslarini yaxshi bilish shart.

3-s **TIL IJTIMOIIY DOIM O`ZGARIB, RIVOJLANIB TURUVCHI HODISADIR.**

Til faqat insonga va insoniyatga xos tabiat tomondan ato qilingan **buyuk ehsondir**. Ana shu buyuk ehson kishilik jamiyatining eng muhim aloqa vositasi bo`lib, jamiyat uchun xizmat qiladi.

Til faqat jamiyatda, odamlar jamoasi orasidagina mavjud, chunki til orqali insonlar o`z fikrlarini bildiradilar, fikr almashadilar gapla-shadilar. Til doimiy to`xtovsiz ravishda o`zgarib turuvchi, taraqqiy etib boruvchi hodisadir.

Tilning taqdiri jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog`liqdir. Jamiyat yo`q ekan, til ham bo`lmaydi va aksincha til bo`lmasa jamiyatda rivojlanish ham yo`q insoniyat uchun fikr almashish doimiy va hayotiy zaruratdir. Til jamiyatning asrlar davomidagi butun tarixi jarayonida shu jamiyatda yashovchi minglarcha avlodlar tomonidan yaratilgan bo`lib, jamiyat va uning a`zolari uchun baravar xizmat qiladi.

Tilning **adabiyot, sa`nat, umuman madaniyat** kabi ijtimoiy hodisalardan farqi shundaki, ular ma`lum bir sinfning manfaatini ko`zlaydi, uning mafkurasini targ`ib qiladi, til esa jamiyatdagi barcha kishilar uchun bir xil xizmat qiladi.

Til fikr bilan chambarchas bog`liqdir. Til ong kabi qadimdan mavjud. Fikr, ong paydo bo`lishi bilan til ham paydo bo`lgan. Bizning fikrlarimiz til (nutq) orqali ro`yobga chiqadi, boshqalarga anglashiladi, oydinlashadi ongimizdagi fikrlar oldindan tayor holda mavjud bo`lmaydi, fikrlar so`z vositasida shakllanadi, so`z tushunchalarni ifodalaydi. Ammo ibtidoiy til tuzilish jihatidan sodda mazmun jihatdan murakkab bo`lgan.

Davrlar o`tishi bilan fikr, tushuncha rivojlangani sari til ham rivojlanib boradi. O`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so`ng o`zbek tili lug`at tarkibining beqiyos boyigani buning yorqin dalilidir. Ammo tilning grammatik qurilishini va tovush tizimi sekinlik bilan o`zgaradi.

4-S. **TILNING TUZILISHI.**

Ijtimoiy hodisa mahsuli boʻlgan til oʻzining tuzilishiga koʻra juda murakkabdir. Bu fikr dunyodagi hamma tillar uchun taʼalluqli. Tilning bir-biri bilan uzviy bogʻlangan **tovush tizimi, lugʻat tarkibi** va **grammatik qurilishi** mavjud boʻlib, ular birgalikda bir butunlikni tashkil etadi va uning negizida tilning tizimi hosil boʻladi.

Har bir til (masalan, oʻzbek tili) ning **fonetik tuzilishi, lugʻat tarkibi** va **grammatik qurilishi** maʼlum qonun-qoidalar asosida bir-biri bilan bogʻlanib, ularning har qaysisi alohida tizimni tashkil etadi. Tilning tovushlari soʻzlari; grammatik qurilishi maʼlum tartibdagi qonunlarda ega

va ularning har biri alohida tizimni tashkil qilib oʻzaro bir-biri bilan uzviy bogʻliq. **Nutq tovushlari** soʻzlar, grammatika shakillarni hosil qilishda muhim moddiy manba boʻlib xizmat qiladi. Chunki nutq tovushlarisiz tilning oʻzi ham boʻlmas edi, sababi tovush boʻlmasa soʻz tuzib boʻlmaydi. **Lugʻat tarkibi** esa tilning soʻz xazinasi boʻlib, u til uchun qurilish materialini sanaladi. Fikrni ifoda qiladigan gapdan soʻzlardan va ularning birikuvidan hosil qilinadi.

Tilda fikr almashish, aloqa (komunikatsiya) qilish til orqali boʻladi. Gaplar esa soʻzlardan, soʻzlarning oʻzaro grammatik aloqada kirishuvidan hosil boʻladi. Ana shu grammatik qurilish tufayli tilning soʻz xazinasi fikr ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Demak, grammatika soʻzlarning oʻzgarishi, gap tuzish qoidalarini belgilaydi. Har bir til (masalan oʻzbek tili ham) oʻzining tarkibiy qismlari bilan bir butun tizimni tashkil qiladi. Tilda tovush, lugʻat tarkibi, grammatik qurilishi bir-biri bilan oʻzaro zich bogʻlangan.

6-s

TILNING KELIB CHIQISHI

Tilning qachon paydo boʻlganligini dastlabki tilning fonetik, soʻz boyligi, grammatik xususiyati nimalardan iborat ekanligini bilish mumkin boʻlmasa ham, kishilik jamiyatining paydo boʻlishidagi inson hayotining muayan shart-sharoitlari haqidagi ilmiy farazlarga asoslanib tilning kelib chiqish masalasini olimlar ilmiy jihatdan asoslab berishga harakat qilib kelmoqdalar. Tabiiyki, qadimgi ibtidoiy jamoa tillarining qachon paydo boʻlganligi ular qanday til ekanligi, ularning lingvistik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi toʻgʻrisida maʼlumot beruvchi hech qanday dalillar yoʻq. Ammo biz kishilik jamiyatida tilning paydo boʻlishiga sabab boʻlgan shart-sharoitlar haqida, tilning boshqa ijtimoiy hodisalar bilan, ayniqsa taffakkur bilan boʻlgan munosabatlari toʻgʻrisida fikr yuritishimiz mumkin boʻladi. Shuni aytish lozimki tilning paydo boʻlish masalasi qadim zamonlardan buyon kishilarni doimo qiziqtirib keladi.

Antik davrlarda ham tilning kelib chiqishi haqida bir qancha nazariyalar yuzaga kelgan. Antik faylasuflardan bu masalada bir biriga qarama-qarshi boʻlgan ikki hil nazariyani ilgari suradilar. Ularning baʼzilari til yoʻli bilan paydo

bo`lgan, ya`ni so`z bva predmetlar o`rtasida to`g`ridan to`g`ri bo`lganligi uchun kishilar predmet bva naarsalarni tabiiy fgroundda bilib olishfgan, ya`ni til ilofhiy bir kuch tomonidan yaratilgan deb isbotlamoqchi bo`ladilar. Bu guruhdagi faylasuflarni biz fanda idealistlar deb nomlab keldik. Ayrim faylasuflar til kishilarning o`zaro bir-biri bilan kelishishi natijasida paydo bo`lgan, ya`ni tilni ijtimoiy mehnat yuzaga keltirgan, degan nazariyani yaratganlar va ular materialistlar deb nomlanadi. Mana shu bir-biriga qarama-qarshi bo`lgan ikki nazariyaning o`zaro kurashi natijasida boshqa bir qancha qarashlar ham yuzaga kelgan va ular hamon kurashib kelmoqdalar. Ularning ayrimlari tilni kishilarning o`zaro aloqa qilish ehtiyojidan kelib chiqqan deb hisoblasa ba`zilari ayrim shaxslarning o`z fikrini avval o`zi uchun keyin boshqalar uchun bildirish natijasida kelib chiqqan deb hisoblaydi. Shu nazariyalarga ko`ra avvalo ularni ikki guruxga ajratib, tilshunoslik fanida ularning birinchisini **Ishtemoiy nazariya**, ikkinchisini individual nazariya deb nomlanadi. Individual nazariyaga ko`ra tilning paydo bo`lishi to`g`risida **ovoz(tovush)** ga taqlid va undov nazariyasi yuzaga kelgan.

Ovoz tovushga taqlid nazariyasiga ko`ra til kishilarning o`z atrofidagi predmetlarning chiqargan tovushiga taqlid qilishdan kelib chiqqan degan fikrni ilgari suradilar buning uchun **shar-shar, taq- tuq, fdupur-dupur, g`iz-g`iz, ku-ku,** kabi bir necha taqlidiy so`zlarni misol qilib keltiradilar. Holbuki bunday so`zlar hamma tillarda bo`lsada juda oz chilikni tashkil etadi.

Undov nazariyasiga ko`ra go`yo til kishilarning ichki tuyg`ulari hibs-hayajon va qaxr g`azabi; ixtiyorsiz g`ayri tabiiy baqirishi natijasida paydo bo`lgan emish. Buning uchun **uh, uf, oh, voy-voy** kabi sanoqli so`zlarni ko`rsatadilar. Bu esa noto`ri nazariyadir. Tilning pay do bo`lishi haqida fanga zid bo`lgan **mehnat qiyqiriqlari, imo ishora nazariyalari ham mavjud.** Shuni eslatish lozimki, ehftimol dastlab paydo bo`lgan tilda bizning hozirgi tilimizdagidek alohida narsalarni bildiradigan so`zlar bo`lmagandir, o`sha davrdagi insonlarning tovush chiqaradigan butun a`zolari hozirgidek takomillashmagandir va shu sa banli tilfda dastlab paydo bo`lgan so`zlarning talaffuzi aniq bo`lmagandir. Ammo mehnat qilish mehnat qurollarini yasash jarayonida odamlar borgan sari uyushib boradilar, natijada kishilik jamiyati yuzaga keladi, jamoa bo`lib mehnat qilish jarayonida bir -biriga nimanidir aytish zarurati tug`iladi. Bu zaruriy ehtiyoj esa tilni yaratadi. Til bilan aayni bir vaqtda tafakkur paydo bo`ladi. Davrlar o`tishi bilan jamiyatda yuz bergan buyuk o`zgarishlar til va tafakkurning takomilla borish uchun shart-sharoit yaratib beradi.

TILLARNING TARAQQIYOTI

Yuqorida aytib o`tilganidek, til taraqqiyoti juda murakkab hodisa bo`lib, ayni paytda uning taqdiri jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog`langan. Til asta-sekinlik (Evolyusiya yo`li) bilan taraqqiy etib boruvchi hodisadir. Ma`lumki, kishilik jamiyati bir tekstda rivojlanib bormaganligi sabab li tillarning taraqqiyot yo`llari ham har xildir.

Hatto kishilik jamiya ti XXI asrga qadam qo`ygan hozirgi zamonda ham taraqqiy etgan millatlar bilan birga, xalq tili darajasiga o`sib etishmagan ibtidoiy jamoa davridagi qabilaviy jamiyat sharoitida yashovchi **Yangi Giveniyadagi papauslar, Shimoliy Meleniziya** orollarda yashovchi polonestlar kabi qabilalar ham mavjud.

Jamiyat taraqqiyotining ma`lum bir davriga kelib ayrim tillar aloqa qilish doirasidan chiqib ketadi va **got lotin poloves** kabi o`lik tillarga aylanib qoladi.

Kishilik jamiyati tarixi shuni ko`rsatadiki jamiyat a`zolarining avval urug`dosh tili -qabila tili keyin elat millat tillari paydo bo`ladi. Har qaysi qabila o`ziga xos nom va hududlarni egallaydi. Qabila tili esa shu jamiyat jamoasining asosiy aloqa vositasi bo`lib xizmat qiladi. Til taraqqiyotidagi birinchi yo`nalish **differensiatsiya** (ajralish) ho disasidir. Qabiladagi kishilar soni ko`payishi bilan qabila aholisi o`tiroqlashib qolgan hudud qabilaning turli iqtisodiy narsalarga bo`lgan ehtiyojini qondira olmaydi va boshqa bir qancha sabablar orqasidan qabila bo`lib keta boshlaydi.

Turli qabilalar bo`linib chiqandan so`ng O`zlari ajralib chiqqan oldingi qabilaning tilidan foydalana beradi. Ammo shunga qaramay ma`lum bir sgart-sharoitlar natijasida ularning tillarida farqlar paydo

bo`ladi. Asta sekin jamiyat taraqqiyotining muayyan bir bosqichida har bir yangi qabila o`z tiliga ega bo`ladi. ya`ni **shevalar, lahjalar**, vujudga keladi.

Bu esa tillarning shakllanishidagi birinchi eng asosiy yo`ldir. Tillarning taraqqiyotidagi ikkinchi yo`l **Integratsiya (qo`shilib ketish)** dir. Jamiyat taraqqiyotining ma`lum bir davriga kelib turli o`bektiv sabablarga ko`ra umumiy dushmanidan, tabiiy ofatlardan saqlanish uchun bazi qabilalar qo`shilib ketadi va qarindosh qabilalarning uyushmasi (itifoqi) paydo bo`ladi. Natijada asta sekin uyushgan jamoaning hamma a]zolari uchun tushunarli bo`lgan umumiy til yuzaga keladi.

Jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida hudud jihatidan bir muncha mustahkamlangan davlatlar paydo bo`ladi. Davlat paydo bo`lishi xalqlar o`rtasida turli -tuman munosabatlarning rivojlanishini olib keladi. Buning natijasida davlat hududida yashovcfhi barcha kishilar uchun muhim aloqa vositasi bo`lib hizman qiladigan xalq (elat) tili vujud ga keladi. Umumiy bir til davlatning shart-sharoitlariga qarab shu davlatda yashovchi asosiy xalqlarga tushunarli bo`lishi mumkin. Jamiyat tarixida tillarning keyingi taraqqiyoti milliy tillarning yuzaga kelishi bilan bog`liqdir. Shunday qilib millat paydo bo`lishi bilan birga milliy til ham yuzaga keladi. Milliy tilning yagonaligi xalq (elat tilining) tarixiy

taraqiyoti orqasida shaklanadi. Buni o`zbek tili misolida yaqqol ko`rish mumkin. Milliy til shevalar bilan o`zaro bog`langan holda taraqiy etaveradi. Shuni aytish lozimki davrlar o`tishi bilan ma`lum bir ijtimoiy tizim o`rniga boshqasi kelishi bilan tilda yangi so`zlar, iboralar paydo bo`ladi. Tilning lug`at tarkibi va grammatik qurilishi takomillashadi boyib boradi, lekin u o`z fonetik tizimini, asosiy leksik tarkibi bva grammatik qurulishini saqlab qoladi.

7-S. *DUNYO TILLARINING TASNIFI*

Tarixning guvohlik berishicha, o`z tiliga ega bo`lmagan biror ta eng kichik, juda ibtidoiy jamoa ham bo`lmagan. Tilshunoslikka oid mavjud adabiyotlarga ko`rsatilishicha, taxminiy hisoblarga ko`ra er yuzida 5926 dan ortiq til shevalar mavjud bo`lib, shundan 500 tasi o`rganilgan. Masalan, Sudandayashaydiganlar 117 tilda, Hindistonda 1000ga yaqin, **Dig`istonda** 100dan ortiq, Kongada 500, Indaneziyada 250 xildagi tillar da gaplashish e`tirof etiladi. Dunyodagi xitoy, ingliz, Hind, ispan, rus, fransuz, o`zbek tillarida millionlab so`zlovchilar bo`lgani holda, kamasin, karagas tillarida juda ozchilik odamlar so`zlashadilar. Ammo hali oz sonli kishilar so`zlashadigan kamasin, karagas kabi tillar ham mavjud, ammo ularning soni ko`p-ozligidan qat`iy nazar har-bir tilning o`z tarixi, qonuniyati bor va ular o`z tillarini qalbida avaylab asraydilar.

Tillarni tabiiy yoki ijtimoiy belgilarini hisobga olgan holda guruhlariga ajratish tasnif deyiladi. Er yuzidagi tillarni tekshirish, o`rganish XVIII asrdan boshlangan va qiyosiy tarixiy metod asosida tillarning fonetik, leksik, morfologik xususiyatlari bir-biriga taqqoslab o`rganilgan.

Bu metodning asoschilari sifatida R. Raskin (Daniya), G` Bopp, Ya Grimm (Olmoniya), A. Vostokov (Rossiya) kabi olimlarni ko`rsatish mumkin. Dunyodagi hamma tillar eng asosiy belgilariga ko`ra ikki xil tasnif qilinadi.

1. **Genealogik** (kelib chiqish manbasiga ko`ra) tasnif, bu tillar orasidagi fonetik, leksik, grammatik o`xshashlikka asoslanadi.

2. **Morfologik** tasnif tillarning tuzilish tomonidan o`xshashligiga asoslanadi. Bu tasnifga ko`ra tillar ikki turga ajratiladi: 1) Qo`shimchali (affiksli) tillar. Bunday tillarda nutqdagi so`zlar bir-biri bilan turli qo`shimchalar orqali beriladi. Bu tillar ham o`z navbatidayana ikki guruhga bo`linadi:

1. **Agglyutivativ tillar.** Ushbu guruhga turkiy, fin-ugor, dravid, yanon, manjur tillari kiradi va ularning xususiyati shundaki, qo`shimchalar o`zak yoki negizga qo`shiladi. Masalan, o`zbek tilidagi suv so`ziga turli qo`shimchalar qo`shganda ham uning shakli o`zgarmaydi. Masalan, suvchi, suvla, suvsiz kabi vahokazo.

2. **Flektiv tillar.** Bu guruhga hind-evropa, son tillari kiradi, ularda so`z yasash va turlash so`z tarkibidagi undoshlarni o`zgartirish yo`li bilan

amalgaga oshiriladi. **Qo`shimchasiz tillar.** Bu guruhga amorf va polisintetik tillar kiradi.

3. **A m o r f** tillarga xitoy, tay, birma kabi tillar kiradi. Bu tillarda ma`no so`z tartibi ahang va urg`u bilan beriladi.

4. **P o l i s i n t e t i k t i l l a r** - A m e r i k a hindilari chukot, korik kabi tillar kiradi. Gap bir so`z shaklida ifodalanadi. II.

II. Geneologik tasnif. Bu tasnifga ko`ra tillar quyidagi oilalarga bo`linadi. 1). Hind-Evropa; 2) xom-som; 3) Kavkaz -iberiy ; 4) ugor- fin ; 5) xitoy -tibt; 6) oltoy; 7) dravid; 8) indonez kabi til oilalaridan iborat.

Shulardan oltoy tillari oylasi ikki guruhga bo`linadi; 1) turkiy tillar 2) mo`g`il manjur tillari: Turkiy tillarga o`zbek, qozoq, qirg`iz, turkman, qoraqalpoq, uyg`ur, ozarbayjon , Ammo hozirgi caqtda tarixi o`rganilib, bir- biri bilan qarindosh ekanligi aniqlangan tillar oilasi quyidagilarfdan iborat deb qaraladi.

I. Hind-evropa tillari oilasi; bunda hind, eron, slavyan, boltiq, gerbman, ke`lt, yunon, alban, ahman kabi til guruhlari kiradi.

II. Xom-som tillari oilasi: abxaz, abazin, adigey, kabardin- cherkas, chechen, ingush, avar , dargin, lazgin, lak, gruzin kabi tillardan iborat.

III. Ugor- jin tillari oilasi turkumiga: ug ofin, bvenger, (mojar), mansi, xanti, eston, komi- nermyak, komi- ziryani, udmurd, mari kabi tillar kiradi.

IV. Oltoy tillari oilasiga: ozarbayjon, turk, turkman, o`zbek, qozoq qirg`iz, tatar, boshqird, uyg`ur, chubvash, yoqut, qoraqalpoq, tuva, qumiq; Mo`g`ul- manjur guruhiga esa mo`g`ul, buryat, qalmaq, tugus, evan, nanay, udey kabi bir qancha tillar mavjud.

Xitoy- tibet tillari oilasiga: tay-xitoy va tibet tillari guruhlari kiradi va unda xitoy, dungan, vietnam, birma kabi yuzlab tillar mavjud.

Dravid tillari oilasiga: tamil, malayalam, kannora, telugu, va raxun kabi bir qancha tillar kiradi.

Indoneziya tilari oilasiga kiruvchi: Avstraliya, Papua, Bantu, Paleofika, Poleosiy, BBChukot, Eskimos, Amerika hindlari kabi tillar guruhlari bor.

Bundan tashqari hech qanday tillar guehida kirmagan uzoq Sharqdagi yapon, ruykuyu, qu riya, ayn, burjaskiy kabi tillar ham borigini aytib o`tish kerak.

TURKIY TILLAR HAQIDA TUSHUNCHA

Turkiy tillar oltoy tillar oilasifga mansub bo`lib bu tilda so`zlashuvchilar son jihatidan slovyan tillaridan ikkinchi o`rinda turadi. Turkiy tilda so`zlashuvchi xalqlar ayrim manbalarda 40, ba`zi adabiyotlarda 60-70 ta ko`rsatiladi.

1992 yil 4-8 mayda Turkiya davlatining poy taxti Anqarada bo`lib o`tgan Turkiy xalqlarning kongressida tashkiliy qo`mita raisi Ayla Qutli turkiy tilda so`zlashuvchi xalqlarining sonini 200 million deb e`lon qilgan edi.

Turkiy tilda so`zlashuvchilar MDFX davlatlaridan tasqari Turkiya Shaarqiy Turkiston, Evropa, Amerika, Afrika, Avstraliya mamlakatlarida ham yashayotganligi haqida ma`lumot bor. Turkiy tillarga mansub tillarni bir oilaga kirituvchi V.A. Bobogorodiskiy, V.V. Radlov, F.F. Korsh, N.F.A. Baskalov kabi turkolog olimlar turkiy tillarni turlicha tasnif qiladilar.

Bular orasida N.A. Baskaakovning tasnifi ko`pchilik olimlar tomonidan tan olingan. Baskaakov tasnifiga ko`ra turkiy tillar ikki tarmoqqa ajratiladi. Turkiy tillarning g`arbiy xun tarmog`i- bunga quyidagi guruhlar kiritiladi.

1) Bulg`or tili gurihi qadimda o`lik hazar, bo`lg`or va hozirgi chubvash tilidan iborat.

2) O`g`iz tili gurihi bunda turkman, truxman, gagaus, turk ozarbayjon tuva, tili;

3) Qipchoq tili- qaray (Litva, Ukraina Qrimda) qo`miq (Dog`istonda) qorachoy, bbalgar (Kavkazda), Qrim tatar, boshqirt, no`g`ay qoraqalpoq, qozoq, qirg`iz kabi tillar.

4) Qarluq tili gurihi - o`zbek, uyg`ur tili kiradi

Turkiy tillarning sharqiy xun tarmog`i- bunda quyidagi guruhdagi tillar kiradi: 1) Uyg`ur- turkiy tili bunda qadimgi Urxun Enasoy bitiklari tili, hozirgi tuva, tufalar (karagas) tili;

2) Yoqut tili gurihi; 3) Xakas tili gurihi- bularga xakas, kamasin, sho`r, chulin, oltoy, sari uyg`ur tili; 4) Qirg`iz- qipchoq tili guruhida esa qirg`iz oltoy tilining janubiy shevalari kiradi.

Turkiy tillar boshqa tillar oilalari dan aglyutinativ tizimga kirishi fonetik jihatdan singarmonizm qonuning mavjudligi, qarashlilik kategoriyasining bo`lishi, grammatik jins kategoriyasining bo`lmasligi ko`makchilarning qo`llanishi, gap bo`laklarining qattiy bir tartibda kelishi so`zlarning ko`p ma`noli bo`lishi kabi lingvistik xususiyatlari bilan arq qiladi.

4. Dunyo tili tasnifi haqida to`lib ma`lumot olish uchun qarang: M. Mirzaev, S. Usmonov, I. Rasulov. O`zbek tili, Toshkent, 1970, 11-15 betlar; O. Azizov. Tilshunoslikka kirish, Toshkent, 1996, 144-164 betlar; G. Abdurahmonov, S. Mamajonov. O`zbek adabiy tili va adabiyoti, Toshkent, 1995, 5-9 betlar.

Hozirgi o`zbek tilshunoslik fanining sohalari va taraqqiyoti

Jahon tilshunoslik fani yutuqlari asosida tilning barcha xususiyatlarini ilmiy o`rganish natijasida o`zbek tilshunoslik fanining birqancha sohalari yaratildi, ular qo`yidagilar; fonetika, imlo va talaffuz (orfografiya va orfoepiya), Leksikologiya, fraziologiya, leksikografiya (Lug`atshunoslik), morfemika, so`z yasalishi, grammatika (morfologiya, sintaksiz), punktuatsiya (tinish belgilari) dan iborat.

Fonetika —nutq tovushri; orfografiya- to`g`ri yozuv, imlo qoidalari; orfoepiya- to`g`ri talaffuz qoidalari; Leksikologiya- so`z ma`nolari; frazeologia- iboralar; Leksikografiya- lug`at tuzish qoidalari; morfemika- so`zning morfemalari; so`z yasalishi- o`zbek tilida so`z yasash usullari, morfologiya- so`z shakllari va turkumlari; sintaksiz- gan qurilishi; punktuatsiya- tinish belgilari haqidagi nazariy va amaliy masalalarni o`rganadi. Endilikda o`zbek tilshunosligi zamonaviy lingvistikaning muhim yo`nalishlari va tarmoqlarini o`ziga joylagan, filologik fan darajasiga o`sib etdi. Buning isboti uchun quyidagi sohalarni ko`rsatish mumkin.

Hozirgi zamon o`zbek tili fonetikasi sohasida SH. Shoabdu-rahmonov V. V. Reshetov, A. Mahmudov, S. Otamirzaeva, A. Abduazizov; hozirgi zamon o`zbek tili morfologiya va sintaksizi- A.G`ulomov, M. Asqarova, G` Abdurahmonov, A. Hojiev, N.Mahmudov, U.Tursunov, A. Nurmatov, A. Berdialiev; hozirgi zamon o`zbek tili leksikologiya va frazeologiasi - F. Kamol, S. Usmonov, SH.Rahmatullaev

S. Ibrohimov, O. Azizov, E. Begmatov. O`zbek adabiy tili orfografiyasi va orfoepiyasi- G` O`lim, A. Alaviy, O. Hoshim, A. Borovkov, O. Usmon, Z.

Ma`rubov. O`zbek tili dialektologiyasi- SH. Shoabdurahmonov, F. Abdullaev, M. Mirzaev, B. Jo`raev, A. SHermatov, X. Doniyorov, A. Ishaev; O`zbek tili uslubiati- G`. Abdurahmonov, R. Qo`ng`irov, I. Quchqortaev, M. Mukarramov, B. O`rinboev, A. Mamajonov, A.

Mamatov, B. Yo`ldoshev, S. Karimov; o`zbek tili tarixi- H. Nematov, A. Rustamov, SH. SHukurov, S. Ashirboyev, Q. Mahmudov, E. Fozilov, H. Dadaboyev, o`zbek tili punktuatsiyasi- G`oziyev, K. Nazarov va boshqalar.

Xususan pedagogika va boshlang`ich ta`lim fakul`tetlari uchun M. Mirzayev, S. Usmonov, R. Ikromova, A. Azizova, D. Muhamedovalar "O`zbek tili" (1970, 1983) darsliklarini yaratdilar.

5-S. O`ZBEK MILLIY VA ADABIY TILI.

Millat uchun umumiy bo`lgan til milliy til deb hisoblanadi. Hozirgi o`zbek milliy tili o`zbek millatining hammasi uchun umumiy va yogona tildir. Tarixdan ma`lumki o`zbek xalqi Markaziy Osiyoning qadimgi xalqlaridan biri

bo`lib , uning tili XI-XII asrlarda turli tarixiy sabablarga ko`ra xalq tili sifatida shakllana boshladi. Jamiyatning muayan bir bosqichida urug` qabila, elat tillari xalq tiliga, xalq tillari esa milliy tillariga aylanadi. Demak , milliy til millatning paydo bo`lishi bilan uyzaga keladi, u shu tilning adabiy til shaklini va uning barcha mahalliy ko`rinishlarini o`zida aks ettiradi:

Adabiy til deb qoidalashtirilgan ma`lum qonunlarga bo`ysundirilgan til ko`rinishiga aytiladi. Adabiy tilning ikki shakli bor; **1) og`zaki; 2) __yozma.** Adabiy tilning og`zaki shakli nisbatan ancha qadimiydir. U nutq tovushlari , ohang , urg`u kabi vositalarga asoslanadi va uni **to`g`ri** talaffuz qoidalari belgilab beradi.

Adabiy tilning yozuv shakli harfiy vositalarga asoslanadi va uning qoidalarini orfografiya (imlo) belgilab beradi. O`zbek milliy adabiy tili O`zbekiston Respublikasining Davlat (rasmiiy) tili hisoblanadi.

O`zbek milliy tili uch lahjani o`z ichiga oladi:
1). qorluq lahjasi; 2) qupchoq lahjasi ; 3) o`quv lahjasi . Ularning har qaysisi o`nlab shevalarni o`z ichiga oladi va o`ziga xos fonetik , leksik -grammatik xususiyatlarga ega. Hozirgi o`zbek adabiy tili, asosan , Toshkent, Farg`ona kabi tayanch shahar shevalariga asoslanadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. O`zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qachon qabul qilindi va uning mohiyati nimadan iborat ?
2. Tilshunoslik fani nimani o`rganadi va qanday sohalarga bo`linadi ?
3. Til ijtimoiy, o`zgarib turubchi hodisa ekanligini qanday izohlaysiz ?
4. Hozirgi o`zbek adabiy tili qanday tuziladi?
5. Milliy va adabiy til tushunchalarini izohlang?
6. Tilning paydo bo`lishi haqida qanday nazariyalar mavjud ?
7. Tillar taraqqiyotida qanday bosqichlar mavjud?
8. Dunyo tillari qanday tasnif etiladi?
9. O`zbek tili qarindoshlik jihatidan qanday tillar oilasiga kiradi.?
10. Adabiy tilni ta`riflang ? O`zbek adabiy tili taraqqiyot bosqichlarini ayting?
11. Umumxalq tili va milli til nima va ular adabiy tildan qanday farqlanadi?
12. Sheva, lahja atamalarini tushuntirish?
13. O`z shevangizni adabiy tildan farqlay oladigan belgilarini ayting?

AMALIY MASHQLAR

1- mashq. Ajratib ko`rsatilgan so`z larning mohiyatini tushuntiring.

1. O`zbekiston Respublikasining “davlat tili haqidagi Qonun 1999 yil 21 oktabrda qabul qilindi. 2. “ Davlat tili haqida “ gi Qonunning 1995 yil 24 dekabrda yangi tahriri qabul qilinbdi va u 24 moddadan iborat.

3. Til ijtimoiy hodisadir. Til aloqa, aralashib quroli sifatida insonlarga xizmat qiladi.

4. Tilning tovush tizimi, lug`at tarkibi grammatik qurilishi bir bu tunlikni tashkil etadi.

5. Til inson larning bir- biriga nimanidir aytish zaruriyatidan kelib chiqqan.

6. Hozirgi o`zbek milliy tili o`zbek millit ining barchasi uchun umumiy va yagona tikdir.

L E K S I K O L O G I Y A

1. LEKSIKOLOGIYA HAQIDA UMUMIY MA`LUMOT.

Leksikologiya grekcha (leksikos)“lug`at (so`z)ga oid (logoz) ”ta`limot”, “fikir” kabi tushunchalarni anglatadi. Leksikologiya tilshunoslikning lug`at tarkibini tekshiradigan bo`limidir. O`zbek tili leksikologiyasi esa o`zbek tili lug`at boyligini o`rganadi.

Demak, tildagi so`zlar yig`indisi leksika va uni o`zgaruvchi ta`limot esa leksikologiya deb yuritiladi. Turg`un iboralar ham o`z xususiyatiga ko`ra leksikologiyada tekshiriladi.

L e k s i k a atamasi adabiy tilning lug`at tarkibi ma`nosida ham, biror sheva so`zlari (Toshkent shevasi), biror kasb- hunar (kashta do`zlik yoki bog`dorchilik), ayrim shoir uoki yozuvchi asarlari (G`. G`ulom) leksikasi ma`nosida ham ishlatilaveradi. Leksikologiya so`z larni ichki va tashqi tomondan tekshirish xususiyatiga ko`ra bir qancha sohalarga bo`linadi.

1.**S e m a s i o l o g i y a** .gr. Semasia “**belgi**”, tamg`a, logos (ta`limot) tushnchalarini bildiradi.U so`z va iboralarning ma`no xususiyatlarini tekshiradi. Masalan, paxta so`zi oq rangdagi yumshoq predmet, texnika o`simligining bir turi ma`nosini bildiradi. Bu esa shu so`zning asosiy belgisidir.

2.**E t i m o l o g i y a** - g r e k c h a (etymon) haqiqat va (logos) ta`limot demakdir. So`slarning kelib chiqishi, ularning fonetik va semantik tuzilishida davrlar o`tish bilan qanday o`zgarishlar yuz berganligi, qaysi tilga oid so`z ekanligini tekshiradi. Masalan, apel`sin so`zi aslda inglizcha apel-olma, sin(chin) Xitoy yani ”Xitoy olmasi” nomini ifodolovchi apelsin tarzida hind-evropa tillaridan bizgacha etib kelgan.

3.**Onomasiyalogiya**- grekcha (anoma) nom, (logos) ta`limot degan ma`noni anglatadi va hozirgi o`zbek tilshunosligimizda nomshunoslik haqidagi soha hisoblanadi.

Bu ta`limot, asosan, atoqli otlarini tekshiradi. Masalan, Safar (safari oyida) juma (juma kunida) tug`ilgan bolalarga qo`yiladi.

O`zbek leksikologiyasi davr nuqtai nazaridan ikki turga bo`linadi:

- 1) tarixiy leksikologiya;
- 2) hozirgi leksikologiya.

9-S. SO`Z TIL VA NUTQNING ENG MUHIM VA ASOSIY BIRLIGI SIFATIDA

Leksikologiya so`zni o`rganar ekan, birinchi navbatda so`zning o`zi va uning mohiyati, belgilari nimalardan iborat ekanligini izohlashga to`g`ri keladi. Borliqdagi predmet, narsa, hodisalar haqidagi tushunishlarni ifoda qilish uchun tovush qobug`iga, semantik tomoniga ega bo`lgan til birligi so`z deyiladi.

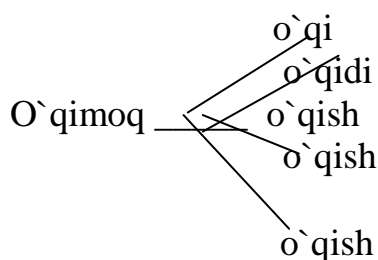
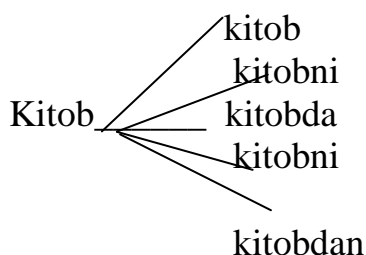
So`z til va nutqning eng muhim hamda asosiy birligi sanaladi. **So`z til unsiri** sifatida nomlash, atash (nominativ) vazifasini bajaradi. Masalan, tog` daraxt, osmon, predmet, qizil, oq(bildi), keldi, yozdi(harakat) kabilar. **So`z nutq** unsuri sifatida aloqa (kommunikativ) vazifasini bajaradi ya`ni ular ma`lum qoidalar asosida birikib so`z birikmasi va gapni hosil qiladi. Masalan, **O`zbekiston gullagan diyor gapida** uchta so`z birikib bir gapni tashkil etgan. So`z bir qancha o`ziga xos shakliy belgilarga ham ega;

1. So`z xotiramizda tayyor holda mavjud. Nutq jarayonida keraklisini ishlatamiz.

2. So`z o`zining tovush qobig`iga ega, uning tovush tomoni fonetikada o`rganiladi.

3. So`z gap ichida yoki undan ajratib olingan holda ishlatilishi mumkin. Masalan, olmish yoshli otangdan osh so`rama? -gap; uning tarkibidagi, oltmish yosh ota, och, so`ramoq esa so`zlardir.

Semantik xususiyatga ega bo`lgan so`z turli grammatik shakllarda qo`llanish imkoniyatiga ega. Masalan,

5. Mustaqil har bir so`z o`z urg`usiga ega; kitob, to`z, guldasta, binokor, o`qimoq kabi.

6. So`z ma`no va grammatik belgilarining o`xshashligiga ko`ra turkumlarga bo`linadi. Masalan, tog`, tosh(ot), katta; kichik (sifat kabi.)

7. So`z emotsional -ekspessiv ma`no noziklik bildirish xususiyatiga ham ega. Masalan, toychog`im, bo`talog`im (farzandni erkalatish).

SO`Z NING O`Z VA KO`CHMA MA`NOSI

So`z ning nutq (gandan) tashqarida alofhida olingan holda ifodalaydigan ma`nosi so`zning o`z (to`g`ri) ma`nosi deyiladi. Oltin olma olqish ol (Maqol) Oltin- qimmabaho metalarning bir turi (o`z ma`nosida), kumush qoshiq birikmasida -kumush o`z ma`nosida qo`llangan. So`zning gap ichi (kont ekstdan o`z ma`nosidan tashqari boshqa ma`nolarini ifoda-lashi ko`chma ma`no deyiladi. Masalan: Oq oltindan tog`dfay xirmon yaratdik, kumush tola etkazib beramiz gaplaridagi oltin va kumush so`zlari ko`chma ma`nolarbidir. So`zning o`z yoki ko`chma ma`noda qo`llanganligini kontekst (gap) belgilaydi.

KO`PMA`NOLI BVA BIR MA`NOLI SO`ZLAR

Tilda so`zlarning bir yoki bir necha ma`noga ega bo`lishi so`z ma`nolarining o`zgarishi bilan bo`g`liq hodisadir. Chunki kishilar o`zaro so`zlashuv, aloqa qilish jarayonida bir so`zni bir necha ma`noda qo`llaydilar. Shuning na tijasida ko`p ma`noli so`zlar paydo bo`ladi. So`zning qanday ma`no bildirishi gap ichida aniq anglashiladi. Boshqacha aytganda, so`z alohida olinganda bir xil ma`noni, gap ichida boshqacha ma`noni anglatish mumkin.

Bosh ba yasama ma`nolar sababli birdan ortiq ma`noga ega bo`lgan so`zlar ko`p ma`noli (polistmantik) so`zlar deyiladi. Alohida olingan yoki gap ichida ham qaysi ma`nofda ishlatilsa, shu ma`no uning bosh ma`nosi sanaladi.

Qolgan ma`nolar esa yasama ma`nolar deyiladi. Yasama ma`nolar gapda ma`lum bir nutqi y sharoitda yuzaga keladi.

O`zbek tilidagi ko`pchilik so`zlar ma`nolidir. Masalan: bosh so`zining o`z ma`nosi- kalla (Gavdaning bosh qismidir. Ko`rdinki, osh, ko`tarma bosh (Maqol). Ammo bu so`z turli so`z birikmalariga turlicha ma`no ifodalaydi: bosh masala birikmasida so`z birikmasida asosiy va muhim masala; bosh ko`tarmoq- qo`zg`almoq, harakatga kelmoq, bosh yo`l -asosiy fyo`l, bosh tegfirmon- birinchi yoki yuqorida joylashgan tegirmon; bosh qo`shmoq- birikmoq, bosh egmoq- bo`ysinmoq, bosh farzand- birinchi yoki katta farzand, bosh bo`lmoq- rahnamolik qilmoq, bosh- boshiga o`z -o`ziga, kabi ma`nolarni anglatadi.

Quyidagi o`yin so`zining ma`nolarini qiyoslang. 1. Birorta mashg`ulot turi: futbol o`yiniga qatnashdik. 2. Raqs o`yininig bir turi: nazokat kasb etib, Gulsunbibib yo`rg`alay ketdi. (A.Qodiriy.) 3. O`ziga xos jozibali, lekin betartib harakat: o`ynab o`ting shabodalar (qo`shidan).

4. Fsahna yoki boshqa tomoshalar ko`rinishi: Bolalar teatrning oldiga kelganlarida, o`yin boshlanishiga buchinci signal- qo`ng`iroq habm berikgan edi. (Oydin). 5. Ko`ngil ochish va ermak maqsadidagi mashg`ulot: u juda zerikib nima o`yin o`ynashini bilmas edi. (Oybek) Gap ichida habm, gapdan tashqarida ham aynan bir ma`noni ifodalovchi so`zlar bir ma`noli (manoseman tik- grekcha

mono “bir xil,” sema- “belgi”) soʻzlar deyiladi. Bir maʼnoli soʻzlarga asosan, ilm fan, texnika, adabiyot, sanʼat va boshqa sohalarga oid atamalar kiradi. Bunday atamalarni koʻchma maʼnoda ishlatib boʻlmaydi. Qiyos: fonetika, unli, undosh, morfema, nibbiyot, matematika va boshqalar.

10-SS. SOʻZ MAʼNOLARINING KOʻCHISH USULLARI

Oʻzbek tilida soʻz maʼnolari toʻrt xil usul bilan koʻchadi:1) metafora, 2)vazifadoshlik,3) metonimiya 4)sinekdoxa,

Metafora gr. metaphora ”koʻchirma” demakdir. Soʻz maʼnolarining predmet, narsa, hodisalarning tashqi shakliy oʻxshashligi va ichki belgiga asoslanib koʻchishiga metafora deyiladi.

Bu usul bilan nom koʻchishi predmetlar, hodisalar orasidagi nisbiy oʻxshashlikka koʻra boʻladi va ularning shakli rangi, harakati ikkinchi shunday predmat belgisi boʻlgan nomni oladi.

Metafora yoʻli bilan maʼno koʻchishiga predmetlar uchun umumiy belgi tushunchada saqlanadi . Masalan, qozonning qulogʻi odam qulogʻiga, oʻzining tashqi belgisi koʻrinishi bilan oʻxshaydi.

Metafora koʻproq quyidagilarga; 1) odamning tana aʼzolari (qoʻl, oyoq, bet, yuz, lab, tish, elka), 2) kiyimlar va ularning biror qishiga (yoqa, etak), 3) hayvon, parranda, va hashoratlarning biror aʼzosi(qanot, dum, tumshuq, shox), 4)oʻsimlikning va uning qismi (ildiz, tomir), 5) qurol (nayza, pichoq), nomlariga asoslanadi. Masalan , qishlogʻimiz togʻning etagiga joylashgan. (H. Gʻ) Uyimiz daryo yoqasidadir.

Qish chalar cholgʻsin, esar ellar

Koʻk va erda qor kular, oʻynar (H.O.)

Lab boʻlib koʻringan gʻuncha ekan,

Yuzi boʻlib koʻringan dil. (U.)

Vazifadoshlik (funksiyadoshlik) Bir predmetning vazifasini ikkinchi bir predmet bajarishi natijasida avvalgining nomimni keyingisi ifodashi asosida ham koʻchishi vazifadoshlik deyiladi. Bu usul bilan maʼno koʻchish bir tomondan metaforaga oʻxshasa ham , u metaforadan vasifa bajarish xususiyatiga asoslanishi bilan farq qiladi. Masalan,qanot (qush), qanot (samolyot), oʻq (kamon), oʻq (harxil qurollar oʻqi , qalam (yozuv quroli), qalam (qashga qoʻyiladigan boʻyoq), oʻt bogʻlagan qanotlar (H. O.),qalam-qoshiqqa tekizgil qalamni (Amiriy) aytilgan soʻz , otilgan oʻq(Maqol).

Metonimiya. gr.”meta” qayta, anoma -”nom” demakdir predmet, narsa, hodisalarining makon va zamondagi bogʻlanishidan birining nomini, ikkinchisiga koʻchirish asosida yuzada keladigan maʼno metonimiya deyiladi.Bu usul bilan nom koʻchishda tashqi ichki belgidagi oʻxshashlik hisobga olinmaydi balki ular orasidagi doimiy aloqaning mavjudligi hisobga olinadi, shunga koʻra quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

- 1) o`rin munosabati (ko`za, piyola, samovar) masalan, toldirib quy qadahlarni yangrasin gulyor,(qo`shiq) ,2) joy, tashkilot so`zidagi doimiy aloqaga ko`ra (shahar, tashkilot)

Ko`zimning oldidan o`tadir g`amgin ,
Navoiy tobutin ko`tahgan Hirot. (A.E.)

- 3) muallif bilan asari orasidagi doimiy aloqa
Fuzuliyini oldim qo`limga
Majnun bo`lib yig`lab qichqirdi
Va Navoiy tushib yo`limga
Faryoq bilan o`rnidan turdi (H. O)
- 4) .Boshqa hodisalar bilan uzviy aloqa asosida ko`chadi.
O`n to`qqizga chiqasan bugun ,
Uzoqdaman. Yo`q menda toqat (H.O)

S i n e k d o h a . gr. “ sinekdohe” birga anglamoq demakdir.” Butun nomi bilan qismni yoki ,aksincha, qism nomi bilan butunni ifodalash asosida so`z ma`nolarining ko`chishi sinekdoxa deyiladi. Sinekdoxa qisman o`rin anglatish munosabatuga ko`ra metoniniyaga kiradi. Bu usul bilan ma`no ko`chishini quyidagicha izohlash mumkin. odam a`zolari (qo`l, bosh) o`n qo`limga uzuk taqing qizlarim (butun), besh qo`l barobar emas (maqol) gapida qo`l sozi (butun nomi)barmoq ma`nosini (butunning qismini) anglatadi. Chorva tuyoqlarini ko`paytiramiz (gazetadan), har boshidan yuz lirdan sut sog`ib olamiz (radiyo eshitish).

Sinekdoxa quyi dagi munosabbat larga asoslanadi:

1. Odam a`zolari: o`n qo`lni og`zingga solma.
2. Kiyim va uning qismlari:Hisobidan afdashgan cho`ntagidan ayrilar. (Maqol.)
3. Predmet, yarsa, qurol: xamiq uchdan patir,o`roq-o`roqchi .
- 4.Hayron, paranda a`zolari: qizil ishton (qush) , tulki(tulki terisi).
5. Darabxt va mevasi Namanganning olmasi hil-hil pishibdi.(qo`shiq).

11-S. SO`ZLARNING SHAKL VA MA`NO MUNOSABATLARIGA KO`RA TURLARI.

O`zbek tili leksikasidagi so`zlar o`zaro turli munosabatda bo`ladi. Ayrim so`zlar ma`nolari jihatidan o`zaro teng bo`lsa, bazilari shakli jihatidan bir xil bo`ladi yoki ayrim so`zlar ma`nosiga ko`ra bir -birlarini inkor qiladi. Shu xususiyatlariga ko`ra so`zlar bir necha guruhlarga bo`linadi; 1) omonim, 2) sinonim, 3) antonim, paronimlar.

Omonimlar-gr. homos “bir xil”,anoma”nom”demakdir. Shakli bir xil, ma`nosi harxil lug`aviy birliklar omonimlar deyiladi. Shakli bir xil deyilganda so`zlarning aytilishi va yozilishi aynan bir xil bo`lishi nazarda tutiladi.Masalan;ko`r (“ko`rmaydigan”, “ko`rmoq”ma`nosidagi fe`l o`zagi), ter (“peshona teri-ot,”termoq” termoq fe`l o`zagi) ,yuz(“100”,”bet”)

,qirg(“40”,”kes”),olma(“meva”,felning bo`lishsiz shakli) chang(“cholg`u asbobi”,“to`zon”,chop(“yugur”,“maydala”)bog` (“mevazor”, bog`laydigan-narsa” tut (daraxt turi, “tut”) kabi Misollar;

Sayru jahon ayla, go`zallikni ko`r,

kimki go`zal narsani ko`rmas u ko`r. (Nabibiy) .

Omonimlar o`z mano xususiyatlariga ko`ra quyidagi turlarga bo`linadi; 1) lug`atiy omonimlar; 2) Grammatik omonimlar. **Lug`atiy omonimlar.** Shakli bir xil so`z va iboralar lug`aviy omonimlar deyiladi. Bunday omonimlar ham ikki turga bo`linadi.1) Leksik omonimlar;2) frazeologik omonimlar.

Leksik omonimlar. Aytilishi , yozilishi va barcha grammatik shakllari bir xil, ma`nosi har xil so`zlar leksik omonimlar deyiladi. Misollar;

Ko`nglima har yonki boqsam dog`i bor,

Har necha dardimni desam, dog`i bor.

Gulcha tanga bori ishqing yor edi,

Biz sori bo`ldi firoqning dog`i bor. (Lutfiy.)

1-misrada dog`i (yara), 2-misrada dog`i(yana), 4-misrada dog`i (tog`) ma`nolarida qo`llangan.

Necha dedim ul sanamga;bormog`in,

Qilmadi ul tark oxir bormog`in,

Munchalik xudroylik ko`rg`azdi ul,

Aql hayrat qildi, tishlab bormog`in. (A. N.)

1-misrada bormog`in (bermagan), 2- misrada bormog`in (borish odatini),3-misrada bormog`in (barmoq) ma`nolarida ishlatilgan.

Qo`lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,

Yaxshilik qil bolam, yomonlikni ot,

Nasihatim yod qilib ol farzandim

yo`zg`iz yursa chang chig`armas yaxchi ot.

1-misrada ot (nom),2- misrada ot (tashla), 4-misrada ot (ish hayvonning bir turi).

Fraseologik omonimlar .Shakli bir xil iboralar frazeologik omonimlar hisoblanadi; Masalan, qo`l ko`tarmoq (ovoz bermog`in), qo`l ko`tarmoq (taslim bo`lmoq), ko`zi yorimoq (farzand ko`rmoq), ko`zi yorimoq (tuzalmoq), bosh ko`tarmoq (kasaldan turmoq), bosh ko`tarmoq (g`alayon qilmoq).

Grammatik omonimlar. Shakli bir xil ,lekin har xil grammatik vazifa bajaruvchi qo`shimchalardir. Ularni affiks omonimlar ham deb yuritiladi. Masalan , so`z yasovchi qo`shimchalar doirasida.

-m qo`shimchasi harakat natijasi oti yasaydi; bog`lam , to`plam; **-m**-egalik (so`z o`zgartiruvchi) olmam, onam; loq (so`z yasovchi) o`tloq; loq (shakl yasovchi qizaloq bo`taloq) kabi.

Grammatik omonimlar ikki turga bo`linadi: Shakli bir xil, vazifasiga ko`ra farq qiladigan qo`shimchalardir. Grammatik omonimlar ikki turga bo`linadi.

1) Affiksial (qo`shimcha) omonimlar

. Masalan-chi qo`shimchasi 1) vazifasiga ko`ra shaxs oti yasaydi: ishchi, suvchi; 2) modal shakl yoki qo`shimcha ma`no hosil qiladi; ayt-chi biva boshqalar.

2) Sintaktik omonimlar. Masalan-sa: payt ma`nosida: Kechqurun osh suzsak, bir nasiba kam.(F.F.) Shart: uy ozoda bo`lsa, ko`ngil ravshan bo`ladi. Tilda omonimlar quyidagi yo`llar bilan yuzaga keladi.

1. Fonetik taraqqiyot natijasida har xil talaffuz qilinuvchi so`zlarning bir xil fonetik qobiqqa ega bo`lishi natijasida. Masalan: o`r- kesmoq, o`r- qir, tepalik, p`r- qaysar, o`t- olov, o`t- maysa, ko`kat, o`t- harakat, o`t- kishi a`zosi.

2. Ko`p ma`noli so`zlarning semantik tuzilishida ma`no munosa batining kuchsizlanishi sababi. masalan: ko`k (osmon) ko`k (rang), ko`k (maysa), ko`k (ko`kat), ko`k (motam libosi), kun (sutkaning yorug` qismi), kun (quyosh), kun (tirikchilik) bva boshqalar.

3. Ma`lum so`z asoslaridan yangi so`z yasalishi natijasida. Masalan: oylik (maosh- ot turkumi), oylik (o`lchov, muddat- sifan turkumi).

4. Boshqa tildan o`zlashgan so`zning ilgari shu tilda mavjud bo`lgan boshqa so`z bilan talaffuz jihatidan mos kelib qolishi. Masalan: to`n (kiyim), ton (ohang), tom (kitob jildi), tom (uy usti) va boshqalar.

Sinonimlar gr. “Sunonimos” bir ma`noli demakdir. Shakli har xil , bir umumiy tushuncha (ma`no) ifodalovchi, faqat qo`shimcha ma`no nozikligi bilan farqlanadigan lug`aviy birliklar sinonimlar deyiladi. Sinonim so`zlar odatda ,bir so`z turkumiga oid bo`ladi. Masalan, jahon, dunyo, olam, qayg`u, g`am , alam, xesh, qarindosh, kuch, quvvat, mador.

Birlashtiruvchi ma`nosi bir xil (ma`nodosh) so`zlarning qator qo`yilishni sinonimik qator deyiladi. Misollar;

Go`zal bir mehribon mahbubu ma`shuqi hisorim bor

G`am ermas , kohishi anduhu qayg`u g`amg`usorim bor.

Jahonda, dunyoda olamda yolg`iz emas do`stlar,

jigarbandu, qarindoshu, yaqin xeshu taborim bor.

(Habibiy)

Ma`nodosh (sinonim) so`zlar uchun ma`no va Stilistik (uslub) jihatdan betaraf so`z **dominanta** deyiladi. Bunday so`z sinonimiya qatorini tuzishda ma`nodosh so`zlarga asos qilib ilinadi. Masalan , batan, o`lka, el, yurt, diyor sinonimiya qatorida vatan so`zi ma`no va stilistik jihatdan shu qator uchun bosh so`z sanaladi. Masalan,

Vatan ona so`zi naqadar laziz,

Sensan har narsadan mo`tabar aziz.

(Uyg`un)

Ular she`ri uchdi ko`p yiroq,

Qanotida kumush diyori.

Dunyoda bir o`lka bor biroq

Bitilmagan dostonidir bari

(A. O.)

Men elimning yuragida yashayman,

Erk deganing tilagida yashayman
(H. O.)

Mana yurtim g`oz turibman qarshingda ,
Ot aylanib qozig`ini topar deganlar ahir.

(G` G.)

Sinonimlar o`z ma`no xususiyatiga ko`ra bir hecha turlarga bo`linadi; 1) Lug`aviy sinonimlar, 2) grammatik sinonimlar; **Lug`aviy sinonimlar** ham ikki turga bo`linadi; 1) Leksik sinonimlar, 2) leksik frazeologik sinonimlar. Shakli har xil so`zlarning o`zaro sinonimik munosabatga kirishi leksik sinonimlar deyiladi. Masalan, sabr, toqat, chidam; odat, urf kabi.

Boshimga kelsa tig`i xanjari,
Shamshir yonmasman,
Na bo`lsa tan berurman,
Toqatu, sabri qarorim bor.

So`z va iboralarni ma`nosiga ko`ra qator kelishi leksik frazeologik sinonimlar deyiladi. Masalan, sevindi boshi ko`kka etdi; xafalandi- dili siyoh bo`ldi.

Grammatik sinonimlar. Shakli turlicha, ammo bir xil yoki bir-biriga yaqin vazifani bajaruvchi qo`shimchalar hamda gaplar grammatik sinonim hisoblanadi. Masalan: -yan,-va moqda; men maktabga ketayapman-men maktabga ketmoqdaman kabi.

Sinonimlar asosan ikki hodisa natijasida paydo bo`ladi; 1) tilda yangi so`zlar paydo bo`lishi natijasida; a) so`z o`zlashtirish asosida; sevgi (o`zbekcha), muhabbat (arabcha), ot (o`zbekcha), ism (arabcha) amr (arabcha) buyruq (o`zbekcha), armiya (ruscha), qo`shin (o`zbekcha), peshana (tojikcha), manglay (o`zbekcha), adib (arabcha), ozuvchi (o`zbekcha) va boshqalar. 2) tildagi so`zlar asosida so`z yashash orqali; vasifa- topshiriq, maosh -oylik, savol-so`z, chopqir- yugurik, burungi- qadimgi-oldingi-avvalgi.

Antonimlar-gr. anti "zid", anoma"nom" demakdir. Zid tushunchalarni ifodalaydigan so`zlar antonimlar deyiladi. Bunday so`zlar ifodalaydigan tushunchalarning mazmuni ikkinchi tushunchaga zid qo`yiladi.

Masalan, oz-ko`p, yahshi- yomon, past-baland, oq-qora, qattiq-yumshoq, kun-tun kabi. Antonimlar uch xil bo`ladi; 1) leksik antonimlar; 2) leksik-frazeologik antonimlar, 3) frazeologik antonimlar.

Leksik antonimlar-zid ma`noli so`zlardan tashkil topadi: yaxshi-yomon, mard-nomard, do`st-dushman, erta-kech, vafo- jaf, misollar;

Yaxshi etar murodga, yomon qolar uyatga (Maqol)

Dustga xor dushmanga zor,
Nomardga muhtoj aylama (F.Y)
Harkimki vafo qilsa vafo topqsidur,
Harkimki jaf qilsa jaf topqsidur.(Bobur)

Leksik-frazeologik antonimlar ; zid ma`noli so`z va iboralardir xafalandi-bo`yi ko`kka etdi; sevindi- dili siyoh bo`ldi, ilonning yog`ini yalagan, ishondi- hafsalasi pir bo`ldi.

Frazeologik antonimlar -qarama -qarshi manoli iboralardir. ko`ngli-qora -ko`ngli yumshoq, ayoqdan qolmoq-ayoqqa turmoq, qoli ochiq-burganing ko`zini ko`rgan, ko`ngil ko`tarmoq- tabinni xira qimoq.

Antonimlar bir xil o`zakli va turli o`zakli so`zlardan tashkil topishi mumkin; xabardor- bexabar, ishli- ishsiz, to`g`ri -notug`ri, aqilli-beaql, tanish-notanish va boshqalar. Antonimlardan badiiy asarlarda stilistik vazifa sifatida foydalaniladi.

12-S. TARIXIY KELIB CHIQISHI JIHATIDAN O`ZBEK TILI LEKSIKASI

O`zbek tili Markaziy Osiyoning qadimiy mahalliy xalqlarining turkiy tillar tizimidagi tillaridan biri sifatida uning lug`at tarkibi, grammatik qurilishi ham uzoq tarixga ega.

Hozirgi o`zbek tili leksikasi o`zining butun taraqqiyoti jarayonida shu tilning ichki rivojlanish qonuni asosida boyib borgan, bu tilning so`z boyligi, leksik-semantik tizimi sifatida, shakillangan yaxlit bir hodisadir.

Hozirda umumistemma`molda bo`lgan barcha so`zlar , grammatik vositalar o`zbek tilining o`zinikidir. Lekin bu leksik boylik birdan vujudga kelmagan. Birinchidan, o`zbek tili leksikasi turkiy xalqlar uchun umumiy bo`lgan so`z boyliklari asosida rivojlangan bo`lsa, ikkinchidan, boshqa xalqlar tillaridan so`z o`zlashtirish sababli boyigan .

Mana shu ko`rsatilgan sabablarga ko`ra o`zbek tilining lug`at tarkibi ikki qatlamdan iborat deb qaraladi:1) o`z qatlam;2) o`zlashgan qatlam Bu qatlamlarning har biri O`z navbatida yana bir necha qatlamlarga bo`linadi.

O`zbekcha so`zlar qatlami.O`zbek tilining o`z ichki imkoniyatlari asosida va boshqa tildan kirgan so`zlarga so`z yasash orqali hosil qilingan lug`aviy birliklar ham mavjud. Masalan,bog`dorchilik, ishxona so`roq, payvandchi ,purkagich kabilar.

Umumturkiy leksik qatlam. Hozirgi o`zbek tili lug`at tarkibida qadimgi davrlardan qo`llanib kelayotgan turkiy so`zlar mavjudki, ular Markaziy Osiyo va Qozog`istonda yashovchi hozirki qozoq, turkman, qirg`iz, tatar, boshqird, qoraqalpoq, uyg`ur, ozarbayjon, va boshqa turkiy xalqlar uchun ham umumiydir.

O`zbek tilidagi qadimiy so`zlardan ayrimlari turkiy tillarning YI-YII asrlarga oid yoziv obidalari asosida tuzilgan lug`atlarda ham ko`zga tashlanadi. Masalan, ota(ota), ona (ona), aka(aka), ini (ini) kabi qarindoshlikni, adaq (ayaq) , arqa(orqa), bog`az(bo`g`iz) kabi odam azolarini, yaz (yoz), yal (yil) , kun-(quyosh), qash (qish), kabi fasllarni, tag` (tog`), ot(o`t) ,sub (suv) kabi tabiat

hodisalarini, adg`ir (ayg`ir), at(ot), vuqa(buqa), yilqi(yilqi), kabi hayvon nomlarini ifodalovchi so`zlar borki ular turkiy tillar uchun umumiy bo`lib, fonetik jihatdangina farq qiladi xolos. Umumturkiy so`zlar hozirgi o`zbek tili lug`at tarkibining yarmidan ko`pini tashkil etadi.

O`zlashgan qatlam. Dunyodagi birorta tilning boyishi uchun o`z imkoniyatlari kifoya qilmaydi, balki uning boyishida tashqi manba ham ishtirok etadi. Bu esa turli tarixiy jarayonlar bilan bog`liq bo`lib, uning o`z qonuniyatlari bor. Shunga ko`ra o`zlashgan so`zlar quyidagilar.

1)tojikcha -forscha;2)arabcha; 3)ruscha-baynalminal qatlamlardan iboratdir.

Tojikcha -forscha so`zlar. Hozirgi o`zbek xalqining o`tmish avlodlari eroniy(ayniqsa tojik) tilida so`zlovchi aholi bilan yaqin aloqada bo`lgan qon qarindosh yashab kelishgan.

Bu ikki xalqning iqtisodiy, madaniy munosabatlari natijasida ko`plab tojikcha so`zlar o`zbek tili lug`at tarkibida mustahkam o`rganashib qolgan. Masalan, chiroq,zardob, charim, sinch, nay, xakandoz, barkash, obdasta, parda, gugurt, gilam, choyshab, poyandoz, paypoq, paytava, poshna, astar, marjon, zarbob, ustun taxta, g`isht, xari,panjara, juvoz, mardikor, ajdar, jonivor, kaptar, bedana paranda, parvona va boshqalar.

O`zlashgan tojikcha so`zlar ko`proq kundalik hayotga uy-ruzg`or, bog`dorchilik, dehqonchilik, hunarmandchilik ishlariga doir tushu-nchalarni ifodalaydi.

Arabcha so`zlar. Qadimgi turkiy tilga arabcha so`zlar YI-YIII asrlardan boshlab kiraboshlagan.

Bu hol arablarning shu davrda Markaziy Osiyoni istilo qilishi bilan bog`liq, ular mahalliy aholiga yozuvlar o`z alifbosini joriy qiladilar, davlat va idora ishlarini arab tilida olib boradilar. Shunday sabablar bilan bir qancha arabcha so`zlar o`zbek tiliga o`zlashib qolgan.

Bu jarayon Somoniylar hukumronligi (X-X asrlar) davrida arab xalifaligining susayishi bilan cheklandi va din tili sifatida ish ko`radi.

Hozirgi o`zbek tilida taxminan quyidagicha so`zlarini ko`rish mumkin; maqola, faylasuf, ilm, amaliyot,qashshoq, maktab, madrasa, adabiyot, kasb, kitob, qalam, atr, farmon, sinf, hukumat, hokimiyat, fuqaro, jinoyat, xuquq, xizmat, musobaqa, qonun,avliyo, azon, harf, alifbe, xat, savod, xato, daftar, ma`orif, muallim, imtihon, talaba, axloq, insho, va boshqalar.

O`zbek tiliga arab sozlari ikki xil yo`l bilan o`zlashgan birinchidan, maktab ,madrasa, kitob, din,davlat tizimi orqali kirgan. Masalan,maktab dars, qalam,kitob, nashriyot, muharrir, muallif, matbuot, jild, nusxa, xat, tarbiya, ta`lim, saboq, ikkinchidan, eroni tillar orqali kirgan.Masalan, baquvvat, qarzdor, g`amxo`r, mansabdor va boshqalar.

Ruscha -baynalminal so`zlar. Rus tili va u orqali baynalminal so`zlarning o`zbek tiliga o`zlashishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Bunday so`zlar, asosan, ikki yo`l bilan , birinchidan, Rossiyaning Markaziy Osiyoni

xususan , xonliklarni bosib olishi, ikkinchidan, turli siyosiy, madaniy aloqalar, fan, texnika rivojlanishi bilan o`zlashgan. Masalan: zavod, fabrika, kredit, shtraf, samovar, chaynik, yashik, adekolon, manifest, izvosh, soldat kabilar.

Rus tili orqali boshqa tillaridan o`zlashgan baynalminal xususiyatiga ega bo`lgan birqancha so`zlar ham mavjud. Masalan, revolyusiya, filologiya, psixologiya, fizika, federasiya, bank, chek, aktiyor, konsert, palto, ferma, telefon, va boshqalar.

T a r i x i y etimologik jihatdan qaralsa, hozirgi o`zbek tilida uchraydigan ayrim so`zlarning uzoq o`tmishda egaligini ko`rish mumkin. Masalan, but, lak, nil, Nilufal (Nilufar) , dunyo, barcha, bibi, paysa, chakdon(sandal), tovus, chit kabi hindcha; choy, lag`mon, shiypon, jambul, kabi xitoycha; mo`miyon, marmar, nomus af`yun, ark. marvarid, iqlim, jamdul kabi qadimiy grekcha so`zlarni ham uchratish mumkin.

Ammo bunday so`zlar sanoqligina bo`lgani uchun ham alohida qatlamni tashkil etmaydi.

3s HOZIRGI O`ZBEK TILI LEKSIKASINING IJTIMOIIY DIALEKTAL TARKIBI

Hozirgi zamon o`zbek tili leksikasining lug`at tarkibiga nazar tashlasak, birinchidan, shu tilda so`zlashuvlarning barchasi uchun tushunarli bo`lgan umummillat xususiyatiga ega bo`lgan so`zlarni, ikkinchidan, millatning ma`lum bir ijtimoiy taraqqiyoti natijasida guruhlanishi bilan bog`liq ayrim so`zlarni ko`ramiz. Shunga ko`ra ularni ikki turga bo`lish mumkin.

Umumxalq leksikasi. O`zbek tilida so`zlashuvchilarning hammasi uchun tushunarli va keng iste`mol qilinadigan so`zlar umumxalq o`zbek tili leksikasi deyiladi. Masalan , ota, ona, uka, osh, non, suv, tog`, tosh, kun, yil, dehqon , qo`l , bet, men, sen, ko`p, oz, keladi, ketdi, ming kabi. Umumxalq o`zbek tilining ish ko`rish, iste`mol doirasi juda keng va o`z ichida adabiy tildan tashqari uning barcha mahalliy ko`rinishlarini ham o`z ichiga oladi. Masalan: yuzlab shevalarini o`zida birlashtirgan Qorlig`, qipchoq, o`g`iz lahjalari umumxalq o`zbek tilining tarkibiy qismlari sanaladi.

Dialektal leksika. Yagona milliy tilda ishlatilmaydigan, ayrim hududdagina qo'llanadigan so'z sheva so'zlari deyiladi va ularning uig'indisi diyalektal leksika deb ataladi. Masalan, charcha, tarak(Surxondaryo) vayish (Andijon), chagana(Surxondaryo), chapo'sh (Surxondaryo), kallapo'sh (Surxondaryo), checha (Qashqadaryo), olvoli (Samarqand), taka (Xorazm), chagana (Surxondaryo) kabi.

Diyalektal so'zlar adabiy til bilan fonetik leksik- grammatik jihatdan o'xshash va noo'xshash xususiyatlarga ega.

1)Adabiy til va sheevalarda shaklan bir xil bo'lib ma'noda farq qiladigan so'zlar bunday so'zlar semantik dialektizm deyiladi. Masalan: shalpar (mato) (g'ayridin), naynov (novcha) va boshqalar.

2.) Adabiy tilda uchramaydigan, faqat shevaga xos so'zlar leksik diyalektizmlar deb ataladi. Masalan, chunul (chuqur), digil (qo'y), nayi (masxara) hashuva (mazax), jupkarchi (g'iybatchi), ulapa (haq ulush), dadar (sayoq) .

3. Shevada fonetik jihatdan kuchli fonetik o'zgarishga uchrab ,o'z shaklini o'zgartirgan so'zlar. Bunday so'zlarni fonetik dialektizmlar deb ataladi. Masalan, appar (olib boh), gay-gayi (gohi- gohi) ganayi(gunohi), navincha (nima buncga) kabi;

Sheva so'zlari badiiy asarlarga , uslubiy vosita sifatida qahramonlar nutqini hamda mahalliy koloritni ifoda etish maqsadida yozuvchilar tomonidan ishlatiladi.

Kasb-hunar leksikasi. Biror kasb-hunarga oid tushunchalarni ifodalovchi so'zlar kasb -hunar (professional) leksikasi deyiladi. Kasb -hunarga oid atamalar, so'zlar o'zbek xalqining ijtimoiy taraqqiyot davri turmush tarzi va boshqa holatlar bilan bog'liqdir . Ma'lumki o'zbek xalqi juda qadim zamonlardan dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik, kulolchilik, binokorlik, ipakchilik, temirchilik, zargarlik, miskorlik, etikdo'zlik va boshqa kasb hunarlar bilan shug'ullanib kelgan va bu holatlar ularning tilida aks etgan. Masalan, kapsan, tola, yagona, galagab(dehqonchilikka oid), tola, ko'gan, sirg'a, chagana, joyuv (chorvachilikka oid), pangor, sumba, dog'chil, aspak (tunukaszlik, kulolchilikka oid) nalava, to'qima, dub, qilich, adargi, kuding (to'quvchilikka oid) kabilar. Kasb -hunarga taalluqli so'zlarda sheva xususiyatlari bilinib turadi.

Ammo hozirgi XXI asrga qadam qo'ygan bir davrda insoniyatning turmush tarzi butunlay o'zgardi va davr komp'yutr asridir. SHuning uchun hozirgi o'zbek tilida uangi zamonaviy industriya, texnika, fan bilan bog'liq so'zlar ko'payib bormoqda.

Atamalar (terminolobgfik) leksikasi.Harbir tilda o'zining ishlatish doirasiga ko'ra cheklangan , asosan, birgina ma'noli so'zlar ham bo'ladi . Fikrni, maqsadni ajratib, aniqlab berishda ma'nosi aniqlangan, muayan bir tushunchani bildiradigan, fan, tehnika, san'atning biror sohasida oid fikrni ifodalovchi lug'aviy birliklar atama (termin) deyiladi . Ularning yig'indisi

atamalar (terminalogik) leksika deb ataladi. Bu haqdagi ta'limot terminologiya deb yuritiladi.

Atamalarning xususiyati shundaki ular ko'p ma'noli bo'lmaydi, ko'chma ma'nolarda ishlatilmaydi. Atama (termin) lar asosan, ilm-fan, texnika, adabiyot san'at sohasidagi aniq bir tushunchani ifodalaydi. Masalan, kosmanavtika, kibernetika, kompyutr, metro, teplovoz, elektrovoz (texnikaga oid), matematika, fizika, lingvistika, adabiyotshunoslik, fonetika, morfemika (ilm-fanga oid), teatr, musiqa, dutor, g'ijak, nay (san'atda oid), menejment, biznes, investitsiya, kredit (moliya, savdoga oid).

Atamalarga dialekt va shevalarga xos fonetik, leksik-grammatik belgi bo'lmaydi va ular umummilliy tilga xos bo'ladi, shuning uchun birxilda ishlatiladi, yoziladi.

Kundalik ijtimoiy hayotda, ayniqsa, XXI asrga qadam qo'ygan hozirgi sharoitda fan, texnika, adabiyot, san'at va ishlabchiqarish tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda, mustaqil O'zbekistonning xalqaro diplomatiya aloqalari taraqqiy etmoqda, bu esa tilimizda o'z ifodasini topadi.

Ayrim ijtimoiy fguruhlar leksikasi. Jamiyat a'zolari orasidagi qiziqishlari, mashg'ulotlari bir xil bo'lgan tor doiradagi to'dalar nutqiga xos bo'lgan va umumxalq uchun tushunarli bo'lmagan so'zlar ayrim ijtimoiy guruhlar leksikasi deyiladi. Bular; 1) jargonlar, 2) argolar.

Jargon-f ran - "buzulgan til" degan tushunchadir. Ayrim guruh va to'dalar (tekinox'rlar, bezorilar, fribgarlar, tovlamachilar, otarchilar, ichuvchi, giyohvandlar) nutqiga qollanadigan va umumxalq tushunmaydigan so'zlar jarg'onlar deyiladi. Masalan, danap-o'yinchi ayol, noyvor-jim bo'l, xashpakchi (doirachi), kagon (o'yinsiz), dori (aroq), oqbo'ta (aroq), oqsoqol (aroq), qizili (konyak), qizil (oltin), ko'ki (dollar), nichtiyak (hech narsa emas) kabi.

Argo - o'g'ri, qimorbozlar nutqida xos bo'lib, omma uchun tushunarli bo'lmaydigan sozlardir. Masalan, bedana (to'poncha), molatbu (bor), xitola (o'g'izla), deg'o (bedana) loy yakan (pul), okrasni (harakat qil) kabilar. Bunday so'zlardan badiiy adabiyotda qisman foydalaniladi.

14s . ZAMONAVIYLIK JIHATDAN O`ZBEK TILI LEKSIKASI

Tilda iste'mol doirasining faol yoki nafaol xususiyatda ega bo'lgan so'zlar zamonaviy yoki zamondosh so'zlar deyiladi.

Ma'lumki o'zbek xalqining tadrijiy taraqqiyoti jarayonida uning tili ham rivojlanib kelgan, lug'at tarkibi boyigan, yangi so'zlar paydo bo'lgan va ayrim so'zlar iste'mol doirasidan chiqib ketgan. Shunga ko'ra zamonaviylik nuqtai nazaridan o'zbek tili leksikasini ikki qatlamga bo'lib o'rganamiz.

Faol (zamonaviy) qatlam. Bunday so'zlarga eskilik va yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan hozirgi tilimizda keng iste'mol qilinayotgan lug'aviy birliklar kiradi. So'zlarning faolligi umummillat doirasida bo'lish bilan birga biror kasb sohasida ham bo'ladi, Masalan, osh, non, suv, tog', dala, bor, kel, men,

sen kabi umumxalq iste`mol so`zlari hisoblansa, sinf, dars, kitob kabi talabalar ishlatiladigan so`zlar(o`qituvchi va talabalar nutqiga xos), mola, yagona, o`g`it, chekanka(dehqonchilikka oid), to`l, jovu, qirqim, (chorvachilikka oid) kabi shu sohada ishlovchilar uchun ishlatiladigan so`zlar ham faol ya`ni zamonaviy so`zlar sanaladi.

Nofaol (zamondosh so`zlar). Hozirgi tilimizda kam ishlatiladigan, iste`mol doirasi chegaralangan yoki butunlay qo`llanishdan chiqib ketgan va kundalik turmushda yangi tushunchalarni ifoda qiluvchi so`zlar nofaol (zamondosh) so`zlar deyiladi. Bunday so`zlar dastlab ikki guruhga bo`linadi. 1) eskilik bo`yog`iga ega bo`lgan so`zlar; 2) yangilik bo`yog`iga ega so`zlar. Eskilik bo`yog`iga ega bo`lgan so`zlar ;3) eskirgan so`zlar; 4) tarixiy so`zlar.

Eskirgan (arxaik) so`zlar .Hozirgi kunda mavjud narsa hodisalarning eskirib qolgan tilda sinonimlari faol qo`llanadigan lug`aviy birliklar .Masalan, oraz(yuz), dudog`(lab), ilik (qo`l), jumhuriyat (respublika), kotib(sekretar), xamdasa (geometriya), cherik(qo`shin), muarrix (tarixchi) jayxun(Amudaryo), sarhad(chegara), sayxun (Sirdaryo), Dovon (Farg`ona), Nasaf(Qarshi), kabi.

Tarixiy (istorizm) so`zlar. Tarixga oid o`tmishdagi narsa va tushunchalarning nomi bo`lgan ammo hozirgi tilda sinonimlari bo`lmagan so`zlarga tarixiy so`zlar deyiladi. Bunday so`zlar hozirgi avlodga o`tmishda o`zbek xalqi foydalangan harsa, qurollar o`sha paytdagi ijtimoiy sinfiy munosabatlar, tushunchalar haqida ma`lumot beradi; Masalan, tutg`oq(razvetkachi otriya), yazak(ilg`or otriya), yortug`(hukumdor gvardiyachi), qo`sh, omoch (dehqonchilik asboblari), yasavul, qirg`ovul, chorag`asi, jiybochi; jonsiz, xatip(beklik davrida berilgan unvonlar) kabi.

Yangilik bo`yog`iga ega bo`lgan so`zlar. Bunday so`zlar tilshuno-slikda neologizmlar ham deb ataladi. Kundalik turmushdagi yangicha munosabatlarni, yangi narsalar va ularning belgilarini, yangi hodisalar, tushunchalarni ifodolovchi lug`aviy birliklardir. Bunday so`zlar xususiyatiga ko`ra ikki turga bo`linadi; 1) Leksik va semantik neologizmlar.

Leksik neologizmlar tilga tamoman o`zlashib ketmagan o`zbek tilining o`zida yasalgan yoki boshqa tillardan o`zlashib butunlay iste`molga kirmagan so`zlardir . Masalan, zovut, zamin studiyasi, sarhad, kollej, menejment, bakalavriat, magistratura, dastur, bar, bojxona, aksiya, bandargoh, tuman, kabilar.

Semantik neologizmlar tilda oldandan mavjud bo`lgan va hozirda yangi ma`noda ishlatilayotgan so`zlardir. Masalan, noyub (deputat), muman (rayon), viloyat(oblast), do`kon(magazin), tadbirkor, pudrat, sarmoya, vazir, hokim, anjuman (konferensiya), va boshqalar.

Bunday so`zlar ma`lum bir davrlarda eskirgan so`zlarga aylanib iste`mol doirasidan ancha chiqib qolgan edi, mustaqillikdan so`ng ular yana tilimizda yangi ma`nolar bilan ishlatila boshladi.

15s **EMOTSIONAL -EKSPRESSIVLIK JIHATIDAN O`ZBEK TILI LEKSIKASI.**

So`zlovchilarning predmet, hodisa, belgi harakat va boshqa hodisalarga nisbatan turli munosabatlarini ifodalovchi so`zlar emotsional-ekspressiv leksika deyiladi. O`zbek tilida bunday so`zlar ikki guruhga bo`linadi. 1) emotsional-ekspressiv bo`yog`siz so`zlar. 2) emotsional-ekspressiv bo`yog`dor so`zlar.

Emotsional-ekspressiv bo`yog`siz (betaraf) so`zlar. ma`lum tushunchani ifoda qilib, qo`shimcha ma`no nozikligiga ega bo`lmagan, so`zlovchining salbiy yoki ijobiy munosabatini bildirmaydigan betaraf so`zlardir. Bunday so`zlarning leksik ma`nosi ular ifoda qilgan tushunchaning o`zidan iborat bo`ladi. Masalan, osh, non, suv, er, tog`, dala, kelmoq, bermoq, besh, o`n men, sen, o`sha, bu, va boshqalar.

Emotsional-ekspressiv vo`byoqdor so`zlar. So`zlovchining predmet, hodisa, umuman, borlig`dagi narsalarga nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatlarni ifodalovchi so`zlardir. Masalan, ayyor, mug`ombir, tulki, firibgar, tovlamachi sinonimiya qatoridagi firibgar, tovlamachi so`zlari nisbatan kuchli salbiy ma`no hozirlik belgisida; chiroyli, go`zal, pariroy, sohibjamol sinonimiya qatoridagi pariruy, sohibjamol so`zlari kuchli ijobiy ma`no noziklikka ega. Shu xususiyatlariga ko`ra bo`g`dor so`zlar ikki turga 1) ijobiy ma`no nozikligiga ega bo`lgan so`zlar, 2) salbiy ma`no nozikligiga ega bo`lgan bo`yoqdor so`zlarga bo`linadi.

Ijobiy bo`yoqdor so`zlar; 1) yuqori, tantanavorlikbo`yog`iga ega bo`lgan so`zlar. Masalan: zukko, daho, siymo, avliyo, jonfido, hayratomiz, porloq, nuravshon, jannat, huzurbaxsh; 2) poyetik uslub uchun ishlatiladigan so`zlar; koshona, minora, jilvakor, fusunkor, oftobsiymo, hassos, og`ish, sayqal, malak, ajib, dilbar, didor, mohiroy, begim, kosagul, surur, gulbadan, mohichehra kabi.

Salbiy bo`yoqdor so`zlar; makkor, kazzob, satang, qo`shmach, yalog`i, buzuq, fohisha, lan`ati, iflos, ig`vogar, muttaham, xotinboz, g`alamis, ma`lun, vaysaqi, murdor, o`laksa, tekinox`r, boqimanda kabi va boshqalar.

16s **USLUBIY JIHATDAN O`ZBEK TILI LEKSIKASI.**

So`zlarning qo`llanish doirasi, xususiyati va til vositalarining nutq turlariga ko`ra ajratilishi uslubiy leksika deyiladi. O`zbek tili tizimidagi leksik birliklarning nutqda tanlab ishlatilishi tilning sotsial hodisa, inson faoliyatining turli sohalari bilan bog`liq bo`lgan vazifalarga moslashganligi bilan izohlanadi.

Inson uchun hayotiy zarur narsalarni bildiradigan uslubiy bo`yog`i bo`lmagan so`zlar umum iste`mol so`zlar deyiladi; Masalan: uy, kishi, osh, non, tuz, bormoq, ketmoq, sen kabi.

O`zbek tili leksiyasidagi so`zlar uslubiy qo`llanishiga ko`ra ikki guruhga bo`linadi; 1) uslublararo betaraf leksika; 2) uslubiy xoslangan leksika. Nutq

uslublarining barchasi uchun baravar ishlatiladigan va birorta uslubga xoslanmagan soʻzlar.

Uslubiy betaraf leksika deyiladi. Masalan: osmon, er, dariyo, tosh, suv, non, osh, bosh, edi, keldi, gapirmoq, kulmoq, ichmoq, uxlamoq, va boshqalar.

Uslubiy xoslangan leksika. Nutqni birorta yoki ayrim -ayrim turlari uchun ishlatiladigan soʻzlar uslubit xoslangan leksika deyiladi. Masalan, fonetika, artikulyatsiya, urgʻu, sintaksema, leksema, teorema, vazn, radif, muxammas(ilmiy), maqol, sarlavha, zaribdor, jangovor, ulkan(publisistik) , fuqaro, qoida, qonun, modda, qaror, ariza, bildirish, xabarnoma, (axborot), nigoh, visol, xandon, murgʻaq malak, pari, saman, munis, koshona, xirot, dilband, alhor, (badiiy) uslublarga xoslangan.

Uslubiy xoslangan leksika qoʻllanishiga koʻra ikki xil ;1) yozma nutq leksikasi, 2) ogʻzaki nutq leksikasi. Yozma nutq leksikasiga kitobiy uslub yoki badiiy, rasmiy, publisistik ilmiy uslublar kiradi. Ogʻzaki nutq leksikasiga oddiy soʻzlashuv uslubi kiradi va boshqalar.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Leksika nima ? Leksikologiya nimani oʻrgatadi ?
2. Leksikologiyaning qanday sohalari bor ?
3. Soʻzni va uning maʼnosini qanday izohlaysiz ?
4. Soʻz qanday vazifalarni bajaradi ?
5. Bir va koʻp maʼnolilik hodisasi nima ?
6. Soʻzning oʻz maʼnosi va koʻchma maʼnosini qanday tushunasiz ?
7. Oʻzbek tilida soz maʼnolari qanday usullar bilan koʻchadi.?
8. Soʻzlar shakl va maʼno munosabatlariga koʻra qanday turlarga boʻlinadi ?
9. Omonimiya hodisasi nima va uning qanday tillari bor ?
10. Sinonim nima ? qanday turlari bor ?
11. Antonimchi? nima uchun ishlatiladi?
12. Tarixiy jihatdan oʻzbek tili leksikasi qanday qatlamlardan iborat.
13. Umumxalq leksikasi va dialektal leksika nima?
14. Kasb -hunar leksikasiga qanday soʻzlar kiradi?
15. Atamalar va uni oʻrganuvchi talimot haqida tushungga bering?
16. Emotsional- ekspressiv leksika deganda nimani tushunasiz?
17. Uslubiy jihatdan oʻzbek tili leksikasi qanday turlarga boʻlinadi?

AMALIY MASHQLAR

2 -mashq. Oʻqing. Keltirilgan gaplarda ajratib koʻrsa tilgan soʻzlarning leksik va grammatik maʼnolarini ayting.

1. Farzand guldin ona bir boʻston.
Shuning uchun olam guliston

(H.O.)

2. Sizsiz kelajak yo`q, siz axir xalqning
Ming yillik ko`rajak qarog`imizsiz.

(G.G.)

3 - mashq. Qorlarni ko`chiring. O`z (to`g`ri) va ko`chmada qo`llangan so`zlarni aniq lab, ikki ustinga ajratib yozing.

1. Oltin bu vodiylar- jon O`zbekiston.
Ajdodlar mardona rufhi senga yor.

(A.O.)

2. Oltin qafas ichra qizil gul bitsa,
Bulbulga tikondek oshyon bo`lmas emish

(A.N.)

3. Bug`doyning oltin Boshloqlari shitirlaydi.

4. Laylak qor qalinlashib ketdi odamlar qalinlashib ketdi.

4- mashq. Turli ma`nolarda ishlatilgan yer, qosh, til bosh (ko`p ma`noli) so`zlarning ma`nolarini tushuntirib bering. 1. yer o`z o`qi atrofida aylanadi.

2. Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda (Maqol). 3. Poyoni yo`q ona yer va zangori Dnepr ko`rinib tursin menga (T.Shevchenko). 4. Yer yuzidan terroristlarni yo`qotaylik (Gazetadan). 5. Qosh qo`yaman deb, ko`z chiqarar. (Maqol). 6. Mening yorim qalam qosh (Ashuladan). 7. Yegarda qo`yilbdi naqshodor qosh. 8. Til -nutq a`zosi. 9. Til o`zaro aloqa vositasidir. 10. Ular qaytishda bir til tutib kelishdi. 11. Ko`rdingki osh- ko`tarma bosh (Maqol). Kampirimga yo`ldjsh, etim go`dakligimda bosh bo`ladi bu q izim. (O)

5- mashq. Matndabgi omonim so`z larni aniqlang, ma`nolarinbi izohlang.

1. Seni ko`nglim shishasi g`am toshibdin,
Qon siroyar qildi icfhi toshibbdin
Qorqaram sen ham bvafosibzlar bikin
Bo`lmagaysan ichi kufri toshidin.

2. Dibaro, tishtim ilikdin tilamen
Sendan o`zga ne jahonda tilamen,
Gar raqibin tushsa mening qo`lima,
Orqasidin tasmalar ko`p tilamen.

3. Gar cha quritmas ko`zimning yoshibni,
Naq uzun qilsun ul oyning yoshini
Yig`lama ko`p bu fvujuding ishq o`ti
Ne qurug`in qo`yg`isi , ne yoshini

(Lutfiy)

6-mashq. Ot, soch, qo`y, or, ot, qir q so`z larning omonimlariga misollar toping.

7- mashq. Qo`yidagi matnni o`qi ng, sinonimlarni aniqlang 1. Otabek tovush egasini tanidi. (A.Q.) 2.O`g`lima o`xshaydi ovozing sani (Dostondan).

3. Qalb sadosi bo`lib yangrar qo`limda,
Uxlab orom olsin sevikli yorim..
4. Vatanda yangrasa Halima sasi
Gulzorda bulbulning kelar havasi.
5. Jaffhonda, fdunyoda, olamda men yolg`iz emas, do`ztlar,
Jigarbandi qarindoshu yaqin, xeshi taborim bor

8- mashq. Qo`yidafgi sinonimiya qatorlarini ko`chiring va bosh so`z (dominanta) ni aniqlangf sinonimlarning ustiga qaysi tilda xosligini (o`zbekcha, toj-tojikcha) tarzida yozib qo`ying.

Osmon- falak- ko`k -gardun- koyinot- quyosh- oftob- kun, yurak- qalb- dil, kishi -inson- odam, bafhor- ko`klam, ilm-bilim, misol-fakt, payt- mavrid- vaqt.

9- mashq. To`g`ri, aqilli, tinch, qalim oson, yaxshi, oq, mard, uzun, rost, botir, keksa, yo`g`on, qish so`zlarida antonim toping va ular ishtirokida gan tuzing.

10- mashq. Berilgan so`zlarni qaysi mansubligini aniqlang

.Ota, bola, padar, volida, qiz, do`st, ulug`, barg, yaproq, oltin, tillo, uy, xona, insho, alomat, belgi, muallim, maorif, konsert, teatr Fonetika, morologiya, hosil, hokim, sodiq.

10 -mashq. Ushbu dialektal so`zlarning adabiy tildagi sinonimini toping va ularning qaysi shevaga oyidligini aniqlang.

Mang`lay - inak, uvuz, halganchak, murid, checha, bo`g`irso q, taka, narvon, go`sala, tona, chakki, keli.

11-mashq. Keltirilgan so`zlarning qaysi kasb- hinarga qarashli ekanligini ayting. Charm, xfrom, stilka, mixdon, sirach, mixcho`p, dastgoh, obtarozi, ombir, charx, o`rmak, qilich, adarg`i dam.

12-mashq. Ushbu yiroq, yer qattiq. 2. quyosh qoraymas. 3. O`sga ketar qosh qoralar, daryo ketar tosh qolar. 4. Fonetika nutq tovushlarini o`rganadi.5. Qonun ustvorligini ta`minlaylik .6. Ko`za sindirgan asisu, suv keltirgan horman.

7s . F R A Z E O L O G I Y A .

FRAZELOGIYA HAQIDA TUSHUNCHA

Frazeologiya-gr. prasis”-ifoda”, **logos- “ta`limot”** dir Tilning lug`at tarkibida so`z kabi tanlab qo`llash mumkin bo`lgan va xotirada bir butun holda saqlanadigan lug`aviy birliklar ham mavjud. Masalan: tomdan tarasha tushganday, ko`zga chiqqan chipqonday, xamirdan qil sug`urganday, bosh qoshmoq, til biriktirmoq, tarvuzi qo`ltig`idan tushmoq, dili siyoh bo`lmoq, o`takasi yorilmoq, aqlini emoq, dimog`i chog` bo`lmoq kabi.

Biror qismi yoki butun holda ko`chma ma`noda bo`lgani uchun bo`yoqdorlikka boy bo`lgan turg`un iboralar frazeologizm deyiladi va ularni o`rganadigan soha frazeologiya deb ataladi.

Turg`un iboralar (frazeologizmlar) quyidagi belgilarga ega.

1) Tilda bir qolipda qo`llanaverib bo`linmaydigan bir butun holga kelib qolgan bo`ladi va bir umumiy tushunchani ifodalaydi, ma`no jihatidan bitta so`zga teng keladi. Masalan, boshqoshmoq, (ibora), aralashmoq (so`z), bosh qoshimoq(ibora), o`ylamoq(so`z) zeb bermoq(ibora), bezanmoq(so`z), tarvuzi qo`ltig`idan tushmoq(ibora), umidsizlanmoq (so`z), yolga tushmoq (ibora), jo`namoq(so`z) kabi.

2) Ibora tarkibida kamida ikkita so`z qatnashadi Masalan; aqli kirmoq,bag`ri tosh , baloga qolmoq va boshqalar.

3) Ibora ma`no va grammatik jihatdan biror so`z turkumiga oid bo`lgani uchun bir butun holda bitta so`roqqa javob beradi. Masalan, bizdan battarsiz bag`ri qon ekansiz (kesim). (S.Ab.Muqimiy)

Gulnor daqqiyunisdan qolgan (aniqlovchi) kovushini kiyib , chirik paranjiga o`ralib , Uo`lchi bilan jo`nadi (O.)Ko`zimning qorachig`i (ega)Qishloqda qoldi . (O.Y)

4) Ibora o`z tuzilishi hamda tarkibidagi so`zlarning joylashish tartibiga ko`ra turg`un bo`ladi .Masalan, Sichqonning ini ming tanga bo`ldi, sirkasi suv ko`tarmaydi, tarvuzi qo`ltig`idan tushmoq, yuragi orqasiga tortib ketdi ,dili siyoh boldi ; sanamay sakkiz demoq iboralarini ming tanga bo`ldi sichqonning ini, suv sirkani ko`tarmaydi ,ko`ltig`idan tarvuzi tushgi sakkiz sanamay dedi, orqasiga yuragi tortib ketdi shaklida almashtirib qo`llansa iboradan chiqib ma`nosi butunlay o`zgarib ketadi va hatto gapga aylanib qoladi .

Ammo iboralar tarkibidagi ayrim soʻzlar turli grammatik shakllarda qoʻllanishi Masalan: boʻyga etmoq- boy etmoq, dongʻi chiqmoq dong, chiqarmoq, dimogʻi chogʻ boʻlmoq-dimogʻini chogʻlamoq, ichi achishdi ichi achidi kabi. Boshqa soʻzlar bilan almashtirishi (jigʻda termoq- gʻashiga tegmoq, zardasi qaynaydi- jigʻilqoni qaynaydi, katta ketmoq- katta gapirmoq,kayfi chogʻlik qilmoq- vaqti chogʻlik qilmoq, kabi) ibora tarkibidagi soʻzlar orasiga boshqa soʻzlar kiritilishi(Masalan: kalavasini yoʻqotmoq-kalavasining uchini yoʻqotmoq, tili bir qarch til degan bir quloch yuz ugurmoq yuzni ters burmoq, figʻoni chiqdi - figʻoni koʻkka koʻtarildi, koʻngli koʻtarildi-koʻngli togʻday koʻtarildi kabi) mumkin va boshqalar.

18s. FRAZEOLOGIK IBORALARNING TUZILISHI VA MAʼNO JIHATIDAN TURLARI.

Turgʻun (frazеologik) iboralar tarkibidagi sozlarning oʻzaro birikish darajasi va iboralar tarkibidagi soʻzlarga xos maʼnolarning munosabati turlichadir. Shunga koʻra uch turga boʻlinadi;1) frazeologik qoʻshilma, 2) frazeologik butunlik 3) frazeologik chatishma.

Frazeologik qoʻshilma. Maʼnosi qoʻshilma tarkibidagi soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnolaridan kelib chiqadigan turgʻun iboralar frazeologik qoʻshilma deyiladi.Masalan, burni koʻtarilmoq, (burni oʻz maʼnosida, koʻtarildi-koʻchma maʼnoda), boshini qovushtirmoq(boshi -oʻz maʼnosida,qovushtirmoq koʻchma maʼnoda), yoʻldan urmoq(yoʻldan -oʻz maʼnosida, urmoq- koʻchma maʼnoda), kiprik qoqmay (kiprik-oʻz maʼnosida, qoqmay koʻchma maʼnoda, kuni bitdi (kuni- oʻz manosida,bitdi- koʻchma maʼnoda), tili kelmaydi(tili-oʻz manosida, kelmaydi-koʻchma maʼnoda).

Frazeologik qoʻshilma tarkibidagi soʻzlar grammatik birikish usuli jihatidan odatdagi soʻz birikmalaridan farq qilmaydi. Masalan, Nafasi ichiga tushib ketdi iborasini shakl jihatdan gap boʻlaklariga (ega-kesim) ajratish mumkindek tuyulsa ham, lekin ibora tarkibidagi soʻzlar orasida sintaktik aloqa oʻzgarmaydi, shu sababli bu ibora “butunlay qoʻrqib ketdi”maʼnosini ifodalaydi va gapda bir sintaktik vazifani bajaradi.

Frazeologik butunlik. Tarkibidagi soʻzlar nutq maʼnolaridan kelib chiqadigan asl maʼnodan tashqari, butun holda koʻchma maʼnoda ishlatiladigan turgʻun iboralar frazeologik birlashma deyiladi. Masalan, Toʻydan oldin nogʻora chalmoq, eng shimarmoq, ogʻzi qulogʻiga etdi, tepa sochi tikka boʻldi kabi.

Bunda frazeologizimlarning umumiy maʼnosi qismlarning xususiy maʼnolari bilan uygʻunlikni hosil qiladi. Umumiy maʼno qismlarning xususiy maʼnolariga asoslanadi. Masalan: boʻzchining mokisiday iborasi”serqatnov”tushunchalarni ifodalaydi. Frazeologik butunlikning qoʻyidagi belgilari bor;

1) Iboraning maʼnosi tarkibidagi soʻzlarning maʼnolari bilan izohlanadi. Masalan, yaxshi ishtaha haqida ishtahasi ochildi deyilsa ochkoʻzlikka nisbatan frazeologik butunlik boʻladi.

2) Iboraning ma`nosi butun holda ko`chma bo`ladi; podadan oldin chang chiqarmoq, yulduzni benarvon urmoq, jag`i ochilmoq.

3) Ibora tarkibidagi so`zlar o`zaro jonli grammatik aloqada bo`lsa ham, ular sintaktik jihatidan erkin bo`lmaydi. Masalan: ilonning yog`ini yalagan iborasi erkin aniqlovchi, to`ldiruvchi yoki boshqa bo`laklarga ajratilmaydi, balki birikma holda kesim bo`lib keladi.

Frazeologik chatishmalar. Iboralarning umumiy ma`nosi bilan uni tashkil etgan qismlarning xususiy ma`nolari o`rtasida bog`liqlik bo`lmaydi. Ko`pincha ziddiyat mavjud bo`ladi. Masalan, oyog`ini qo`liga olmoq iborasi butun holda ko`chma ma`noni "shoshilish" ma`nosini iboralaydi, ammo bu ma`no ibora tarkibidagi oyog`ini, qo`li(ga) olmoq so`zlarining na asl, na ko`chma ma`nolari bilan bog`liq emas. Misollar; Hoji o`pkasini qo`ltig`lab xonaga kirib keldi(M) Akam achig`idan to`nini teskari kiyib oldi. Kambag`allar ikki barmogini burniga tirab qolmasin.(M. I.) Boy hali tong`iz qopadi(O.) va boshqalar .

Frazeologizmlar shakl va ma`no munosabatiga ko`ra quyidagi turlarga bo`linadi:

1) **Frazeologik omonimlar.** Bunga turli ma`no ifodalovchi shakldosh iboralar kiradi. Masalan: og`ziga olmadi (emadi), og`ziga olmadi (gapirmadi).

2) **Frazeologik sinonimlar.** - Ma`nodosh lekin shakli boshqa iboralar kiradi. Masalan, bo`yi bir qaricho`smoq- bo`yi ko`kka etmoq, qabog`idan qor yog`ilmoq- fig`oni falakka etmoq, jon koyitmoq -jon fido qilmoq.

3) Frazeologik antonimlar. O`zaro qarama-qarshi ma`no ifodalovchi iboralar kiradi. Masalan: jagi ochilmoq- mum tishlamoq, ishi o`ngidan kelmoq- hafsalasi pir bo`lmoq kabi.

FRAZELOGIZMLARNING SINTAKTIK MODELIGA KO`RA TURLARI

Turg`un iboralar tarkibidagi so`zlarning sintaktik modeliga ko`ra turlari ikki xil bo`ladi.

1) **So`z birikmasi modelida:** Bunday turg`un birikmalar tarkibidagi so`zlar ikkitadan tuzilgan bo`ladi. Masalan, tili qisq, boshini aylantirmoq, oq ko`ngil, qo`li egri, yuragini hovushlamoq.

2) Gap modelida. Bunday iboralar tarkibidagi so`zlar miqdori ikki va undan ortiq bo`ladi hamda bir butun holda hukm ifodalash xususiyatiga yaqin turadi. Masalan, qosh qo`yaman deb ko`z chiqarmoq, arpasini xom o`rmoq, sirkasi suv ko`tarmaydi, ko`zining paxtasi chiqdi, aravani quruq olib qochdi, xamirdan qil sug`urganday, qildan qiyiq qidihmoq kabi .

Frazeologizmlarning turkumiga ko`ra turlari. Turg`un iboralar qaysi turkumga mansubligiga ko`ra bir necha tiurlarga bo`linadi;

1). Fe`l frazeologizmlar boshini aylantirmoq, aravani quruq olib qochmoq, hafsalasi pir bo`lmoq. 2). Ot frazeologizmlar aql chirog`i, vatan ishq,

3). Sifat frazeologizmlar sho`r peshona, beti qalin, qo`li yuqa, ko`ngil yumshoq kabi.

Frazeologizmlarning semantik tasnifi. Turg`un ibora (frazeologizmlar) semantik jihatdan turlicha ma`nolarni ifodalaydi;

1). Holat. — Bunday iboralarda kishining ruhiy holati ifodalanadi. Masalan: kayfi uchi ketdi, og`zining tanobi qochdi, bo`yi ko`kka etdi.

2). Harakat. - Bunda jismoniy ta`sir, harakat va boshqa ma`nolar ifodalanadi. Masalan, yuragi qinidan chiqib ketmoq, ustun bo`lmoq.

3). Belgi.- Iborada kishining jismoniy va ruhiy sifati ifodalanadi. Masalan: qari tulki, burganing ko`zini ko`rgan, qildan qiyiq qidimoq.

4). Miqdor. Iborada narsa buyumning miqdor belgisini ifodalaydi. Masalan: bir etak bola, xamir uchidan patir, sizdan uguna bizdan buginaning qo`shchiga bir boshchi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Frazeologizm nima? Turg`un iboralar - chi?

2. Frazeologiya nimani o`rganadi?

3. Turg`un iboralar so`z qo`shma so`z, so`z brikmasidan qanday farq qiladi?

4. Iboralar qaysi xususiyatlari bilan so`zga o`xshaydi?

5. Frazeologizmlarning asosiy belgilarini ayting?

6. frazeologizm (iboralar) turkumiga mansubligi jihatidan qanday turlarga bo`linadi.?

7. Iboralar sintaktik modeliga ko`ra qanday turlarga bo`linadi?

8. Frazeologizmlarning semantik tasnifini ayting?

AMALIY MASHG`ULOT

13-Mashq. Ko`chiring. Matndagi iboralarni topib, tagiga chizing va ma`nosini ayting. 1. Bugun negadir jahli chiqqan, qovog`idan qor yog`ib keladi.(N.F.) Bunga hayron bo`lib yoqasini ushlaganlar ham ozmuncha emas edi.(M.Is)3. Bolalar nafasini icfhiga yutib unga tikilishdi.(Shuhrat). 4. Xayri bibining tarbuzi qo`ltig`idan tushdi. (S.A.)5. Ish ning o`zini bilguncha ko`zini bil. (Maqol). 6. Jahli chiqqannidan rangio`chib ketgan edi.(Sh. R.)7. Kabinetni ko`rib Saidaning og`zi ochilib qoldi (A.Q.)8. Hali bir hafta o`tsin, o`p kanbgizni bosib turing (A.Q.)8. Asqar akaning dami ichiga tushib ketdi.(N.F.)

Quyidagi iboralarning ma`nosini aytib bbering? Rixini yormoq xamirdan qil sug`urganday, hafsalasi pir bo`lmoq, tomdan tarasha tushganday, joni uzilmoq, ayroni achimaydi, yuragi qinidan chiqib ketdi, ko`z alaytirmoq.

LUG`ATSHUNOSLIK

19s LUG`ATSHUNOSLIK (LEKSIKOGRAFIYA) HAQIDA TUSHUNCHA

Lug`at tuzish ishi bilan shug`ullanuvchi leksikologiyaning bir sohasi lug`atshunoslik (leksikografiya) deyiladi. Bu soha o`zbek tilining lug`at tarkibiga kiruvchi so`zlar, iboralar, maqol va matallaar, hikmatli so`zlarni yozma shaklda alfavit tartibida joylashtirib, maxsus kitoblarni tuzish haqidagi talimotdir.

20s LUG`ATLAR VA ULARNING TURLARI

Lug`atlar avvalo, ikki turga bo`linadi; 1) qomusiy lug`atlar, 2)lingvistik (yoki filologik) lug`atlar.

Qomusiy lug`atlar. Bunday lug`atlarning farqlovchi belgilari. Qomusiy lug`atlarning sohasi so`z emas, balki ular bildirgan narsalar, tarixiy shaxslar, jug`rofiy nomlar haqida ma`lumot beriladi.

Qomusiy lug`atlar ham ikki xil 1) umumiy lug`atlar; O`zbekiston Respublikasi qomusi, Toshkent, 14 tomdan iborat “ O`zbek sovet ensiklopediyasi ” kabi; 2) maxsus lug`atlar “ Tibbiyot qomusi”,”Til qomusi”, S.Ibrohimov ”Farg`ona shevalarining kasb -hunar” leksikasi(Toshkent, 1956) va boshqalar.

Lingvistik lug`atlar. Bunday lug`atlarning farqlovchi belgilari. So`zlik shu tilning barcha lug`aviy birliklarini (leksik, frazeologik) o`z ichiga oladi va ularning ma`nosi, grammatik va boshqa xususiyatlari haqida ma`lumot beradi. So`zlik barcha so`z turkumlaridan bo`ladi.

Lingvistik lug`atlar lug`aviy birliklarining necha tillardan olinishiga ko`ra ikki turga bo`linadi.

1)bir tilli (o`z til) lug`atlari, 2) ikki tilli(tarjima) lug`atlari.

Bir tilli (o`z til) lingvistik lug`atlarda so`z va iboralar bir tilda (masalan, o`zbek tilida) izohlanadi. Bunday lug`atlar ham ikki xil ko`rinishda ega. 1) umumiy lug`atlar : izohli lug`at , imlo lug`at, morfemik lug`at va boshqalar.

Masalan: “O`zbek tilining izohli lug`at” 1-11qism, (Toshkent,1992 yil) “O`zbek tilining imlo lug`at” Toshkent,1998 y.(Tuzuvchilar E.D. Panasenkov, E.AA. Umarov), morfem lug`at (A. Gulomov, A. N. Tixonov). R. Qo`ng`irov, Toshkent, 1977; 2) Maxsus lug`atlar : sinonimlar lug`ati omonimlar lug`ati, antonimlar lug`atlar, dialektologik lug`at, terminologik lug`at, ters lug`at chastotali lug`at, orfoepik lug`at etimologik lug`at, toponimlar lug`ati, ismlar lug`ati, o`zlashma so`zlar lug`ati, frazeologik lug`at va boshqalar.

Misollar, “O`zbek tili sinonimlarining izohli lug`ati(A. Hojiev,Toshkent, 1974) ”O`zbek tilining izohli frazeologik lug`ati “ (Sh. Rahmatullaev ,Toshkent, 1978). O`zbek tili antonimlarining izohi lug`ati, SH Rahmatulladv, N. Mamatov, R. SHukurov, Toshkent 198), “O`zbek ismlari”(E. Begmatov, Toshkent,) va

boshqalar.2) ikki tili (tarjima) lug`atlariga bir tilning lug`aviy birligiga boshqa tilning ma`no jihatdan to`g`ri keladigan ekvivalenti beriladi, o`zga tilning lug`aviy birligi tarjima etiladi va ular quyidagi turlarga bo`linadi.

1) ikki tilli lug`atlar, 2) uch tilli va ko`p tilli lug`atlar, Masalan, o`zbekcha- ruscha lug`at, o`zbekcha- inglizcha lug`at.

Ruscha-o`zbekcha lug`at (A. K. Borovkov tahriri besh tomli, Moskva, 1950-1955), o`zbekcha- ruscha lug`at (S. F. Akobirov, Z.M. Ma`rufov, A. T. Xo`jaxonov, Moskva, 1959) va boshqalar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. lug`atshunoslik nima ? U qanday termin bilan nomlanadi?
2. Lug`tlarning qanday turlari bor ?
3. Qomusiy lug`atlar nima va ularning qanday farqlovchi belgilari bor?
4. Qomusiy lug`atlarga misollar keltiring?
5. Lingvistik (filologik lugatlar) nima va ularning qanday farqlovchi belgilari bor?
6. Umumiy lug`atlarni farqlovchi belgilari va unga misollar keltiring?
7. Maxsus lug`atlar nima?
8. O`z til lug`atlariga qanday lug`atlar kiradi?
9. Tarjima lug`atlarga-chi?
10. O`z til lug`atlarining turlarini ayting?

Amaliy mashg`ulot

14- **mashq.** Quyidagi jadvalni to`ldiring.

Tarixiy lug`atlar (nomi va muallifi)	Izohli lug`atlar (nashri tuzuvchilar)	Imlo lug`atlari (nashri tuzuvchilar)
--------------------------------------	---------------------------------------	--------------------------------------

UCHUNCHI BO`LIM

FONETIKA

21 s. FONETIKA HAQIDA TUSHUNCHA

Fonetika grekcha phone “tovush”, tika”ta`limot”ya`ni tovush haqidagi ta`limot demakdir. Nutq tovushlarini tekshiradigan, o`rganadigan tilshunoslikning bir bo`limi fonetika deyiladi. Muayan va`noda o`zbek tili fonetikasi shu tildagi tovushlar tizimini, ularning hosil bo`lish va o`zgarish qonuniyatlarini, so`zlarni ajratishdagi o`rnini tekshiradi. Shuningdek, fonetikada urg`u, bo`g`in kabi hodisalar ham o`rganiladi.

Inson tili tovush tilidir. Nutq tovushlari til uchun moddiy manba hisoblanadi. Fikr gap orqali ifodalanadi, gap esa so`zlardan tashkil topadi, so`zlar nutq tovushlaridan tuziladi. Masalan, biz huquqiy demokratik jamiyat qurmoqdamiz so`zlari biz, **b, i, z**, huquqiy, **h, u, q, u, q, i, y**; demokratik, **d, e, m, o, k, g, a, t, i, k**, jamiyat, **j, a, m, y, a, t**; qurmoqdamiz, **q, u, r, m, o, q, d, i, z, kabi** shakllardan, tashkil topgan.

22 s. TEKSHIRISH USULIGA KO`RA FONETIKANING TURLARI

Fonetika tovushlarni tekshirish usuliga ko`ra bir necha turlarga bo`linadi.

Umumiy fonetika. Nutq tovushlarining nazariy masalalari, ohang urg`uning tabiati, bo`g`in tuzilishi tilning tovush tomonining grammatik tizimiga munosabati kabi masalalarini o`rganiladi.

Xususiy fonetika. Aniq bir tilni (masalan, o`zbek tili) ning nutq tovushlari, urg`usi bo`g`in tuzilishi, ohang tomoni kabi masalalar o`rganiladi.

Tarixiy (diaxron) fonetika. Tovush tizimidagi taraqqiyot va o`zgarishlarni o`rganadi.

Tasviriy (sinxron) fonetika. Muayan birorta tilning ma`lum bir davrdagi (masalan, o`zbek tili) ning tovushlar tuzilishini o`rganadi.

Eksperimental fonetika. Tildagi tovushlarning artikulyatsiyasi va akustik tomonini ma`lum asboblar orqali tekshiradi va boshqalar.

23 s. O`ZBEK TILINING FONETIK VOSITALARI

So`z ma`nolarini ajratish va chegaralash uchun xizmat qiladigan vositalar fonetik vositalar deyiladi. Bunga nutq tovushlari, urg`u, ohang kiradi. Nutq tovushlari alohida kelsa ma`no ifodalamaydi, balki har qanday so`z nutq tovushlari vositasida shakllanadi. Masalan: o, f, t, o, b, o, l, m, a, tovushlarini

ma`lum bir tartibda talaffuz qilsak oftob, olma so`zlari hosil qilinadi. So`zlar o`z tovush tarkibiga ko`ra turlicha bo`ladi:

1. Bir tovush bilan farq qiladigan so`zlar; **osh-oz, o`t-o`s, oq- ot, ov-ol, or-os, ol-ov**, bola-tola, aziz-azim, olma-olsa kabi.

2. Tovushlarning joylashish tartibiga ko`ra farq qiladigan so`zlar; xo`sh-sho`x (birinchi so`z tarkibidagi birinchi tovush **x** ikkinchi so`zning oxirida qo`llangan).

3. Biror tovushning ortiqligi bilan farq qiladigan so`zlar: sava-savat, tana-tashna, cana-sahna, o`roq- so`roq, o`rik- ko`rik, taxt-taxta kabi.

Demak, tovush so`zning eng kichik bo`linmaydigan fonetik birligidir. Masalan, ona so`zida uchta (**o+n+a**), bola so`zida to`rta (**b+o+l+a**) mehnatkash so`zida to`qqizta (**m+e+h+n+a+t+k+a+sh**) tovush bor.

So`z ma`nolarini farqlash uchun ishlatiladigan nutq tovushlari fonema deyiladi. Masalan, bor-bar, bo`r -so`zlari tarkibidagi **o, a, o`** unli tovushlari, bosh- qosh, tosh, shosh so`zlaridagi **b, q, t, sh**, undosh tovushlari shu so`zlarning ma`nolarini farqlash uchun xizmat qiluvchi fonemalardir.

Hozirgi o`zbek tilida 31 ta fonema bor, lug`at tarkibidagi barcha so`zlar, grammatik ko`rsatkichlar ana shu fonemalarning ma`lum bir tartibda ketma-ket joylashishi orqali shakllangan.

Ayrim hollarda o`xshash (omonim) so`zlarning ma`no va grammatik shakllariniajratishda urg`u(so`z urg`usi) gapning maqsadiga ko`ra turini ajratishda esa ohang (intonatsiya) fonetik vosita bo`lishi mumkin.

24 s. NUTQ TOVUSHLARINING UCH JIHATI

Nutq tovushlarining uch jihati bor; fiziologik (artikulatsiya- talaffuz) jihati, akustik (eshitilish) jihati va lingvistik (funktional- ma`no) jihati.

Fiziologik (artikulatsiya) ya`ni talaffuz jihati. Nutq a`zolarining tovush hosil qilish paytidagi harakati va holati, artikulatsiya deyiladi. Bunda ikki narsa farqlanadi; 1) artikulatsiya o`rni, 2) artikulatsiya usuli.

Nutq tovushlarini hosil qilish paytida u yoki bu nutq a`zolarining faol qatnashgan qismi artikulatsiya o`rni deyiladi. Masalan: **л, н, з, с, д**, kabi tovushlarni hosil qilishda tilning old qismi va ularning milkka yaqinlashuvi ko`proq kuzatiladi. Shuning uchun bunday tovushlarning artikulatsia o`rni til oldidir.

Tovush hosil bo`lish paytida ikki nutq a`zolarining bir-biri bilan jiplashuvi yoki jiplashmay orada havoning o`tib ketishi uchun bo`shliq qolishi artikulatsiya deyiladi. Masalan: **b, m, p**, tovushlari aytilganda lablar bir-biriga jiplashadi va so`ng havo lablarni yorib portlab chiqadi.

Akustik (eshitilish) jihatidan tovush biror jismning boshqa bir jism ta`sirida tebranishi va bu tebranishining quloqqa eshitilishidir. Nutq tovushlari tovush paychalarining tebranishidan hosil bo`ladigan ovozdan, nutq a`zolarida hosil bo`ladigan shovqindan iboratdir.

Eshirilishi jihatidan tovushning balandligi kuchi tembri va cho`ziqligi farqlanadi. Tovushning balandligi tebranish miqdoriga bog`liq, agar tebranish qancha ko`p bo`lsa tovush shuncha baland bo`ladi yoki aksincha tebranish kam bo`lsa tovush shunchalik past bo`ladi.

Nutq tovushlarining kuchi tebranishning shiddatiga bog`liqdir. Tebranish darajasi qanchalik katta bo`lsa, tovush ham hunchalik kuchli chiqadi. Tovushning kuchi o`pkadan chiqayotgan havo oqimining nutq a`zolariga qanday kuch(zarb) bilan urilishiga bog`liq.

Lingvistik (ma`no) jihatdan. Nutq tovushlarini birlashtiruvchi yoki ularni farqlovchi belgilari haqida ma`lumot berildi. Tovushlarning ma`no (funktional) tomoni deyilganda ularning so`zda ma`no farqlash xususiyati tushuniladi. Masalan: bir, bor, bar, bo`r kabi so`zlar uch tovushdan tashkil topgan bo`lsa ham **e, u, a, o, o`**, kabi unlilar ma`no farqlaydi, demak ular fonema sanaladi. Tovushlarning so`zda ma`no farqlovchi xususiyati fonema uchun asosdir.

25 s. NUTQ A`ZOLARI VA ULARNING VAZIFASI

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etuvchi a`zolar nutq a`zolar deyiladi. Nutq a`zolarining jami nutq apparati deb ataladi. Nutq apparati quyidagi qismlarga bo`linadi;

1. **Nafas yo`li** (buunga o`pka, bir juft bronxlar va nafas yo`li yoki traxeya kiradi). Nafas yo`li tovush hosil qilish uchun havo manbayi sanaladi ya`ni o`zidan yuqaridagi nutq a`zolariga havo yetkazib beradi.

2. **Bo`g`iz boshlig`i** (bunga halqasimon, piramidasimon,qalqonsimon tog`aylar hamda ovoz (un) paychalari kiradi). Uning vazifasi ovoz (un) manbayidir. Chunki bo`g`izda ko`ndalang joylashgan elastik, yupqa un paychalari mavjud bo`lib,so`zlash paytida o`pkadan chiqayotgan havoning kuchi bilan titraydi va ovoz hosil qiladi. Unlilar, sonor va jarangli undoshlardagi ovoz ana shu un paychalarining bo`g`iz bo`shlig`i va tebranishi natijasidir.

3. **Og`iz bo`shlig`i** (bunga til tanglay, kichi til, tishlar joylashgan).

U shovqin manbayidir. Chunki bo`g`iz orqali o`tgan havo oqimi til, tanglay -yoki ikki labning to`siqligiga duch kelib, shovqin bo`ladi.

Og`iz bo`shlig`i pastki jag`ning harakati bilan keng va tor holatga o`tib turadi. Og`iz bo`shlig`idagi a`zolarining turlicha harakati xilma-xil tovushlarning shakllanishiga yordam beradi.

Og`iz bo`shlig`i shovqin qiladigan a`zo bo`lish bilan birga ayni vaqitda tovush kuchaytirgich (rezanator) vazifasini bajaradi.

4. **Burun bo`shlig`i.** Tovushlarni hosil qilishda bo`yoqdorlik, ohangdorlik vazifasini bajaradi va tovushlarning talaffuzida alohida o`rin tutadi.

Nutq tovushlarini hosil qilishda hamma nutq a`zolari ham bir xilda ishtirok etmaydi. SHunga ko`ra ular ikki turga bo`linadi; 1) faol a`zolar , 2) nofaol a`zolar.

Nutq tovushlarini hosil qilishda nisbatan ko`proq ishtirok etadigan nutq a`zolari faol a`zolar deyiladi. Til, lablar, yumshoq tanglay, kichik til, tovush paychalari faol a`zolar hisoblanadi.

Tovush hosil qilishda kam qatnashadigan nutq a`zolari nofaol a`zolar deyiladi. Bunga tish, qattiq tanglay, burun bo`shlig`i kiradi.

26 s. NUTQ TOVUSHLARI VA ULARNING TASNIFI

Nutq a`zolari ishtirokida hosil bo`ladigan tovushlar nutq tovushlari deyiladi. Nutq tovushlari, birinchidan, bo`g`iz bo`shlig`ida tovush paychalarining tebranishidan hosil bo`ladigan ovozdan ikkinchidan, og`iz bo`shlig`ida nutq organlarida hosil bo`ladigan shovqindan iborat.

Demak, nutq a`zolarining ishtiroki hamda ovoz va shovqin o`rniga ko`ra nutq tovushlari ikki turga bo`linadi; 1) unli tovushlar, 2) undosh tovushlar.

Unli tovushlar talaffuz etilganda o`pkadan chiqadigan havo oqimi to`siqqa uchramay chiqadi va ovozdan hosil bo`ladi.

Undosh tovushlar esa o`pkadan chiqayotgan havo oqimining og`iz bo`shlig`ida to`siqlarga uchrashidan natijada shovqinning qo`shilishidan hosil bo`ladi.

Undosh tovushlarni aytganda ovoz qatnashishi ham qatnashmasligi ham mumkin. Bu esa o`pkadan chiqayotgan havo oqimining bo`g`iz bo`shlig`ida joylashgan ovoz paychalarini tebratish-tebratmasligi bilan bog`liqdir.

27 s. UNLI FONEMALAR VA ULARNING TASNIFI.

Ovozdingina hosil bo`lib og`iz bo`shlig`ida to`siqlarga uchramay-digan nutq tovushlari unli fonemalar deyiladi. Hozirgi o`zbek adabiy tilida unli fonemalar soni oltita; **a, i, e (э), u, o, o**. Bu unlilar hozirgi o`zbek yozuvida quyidagi harflar yordamida ko`rsatiladi; **a, i, e, u, o, o, ya, yo, йу**. Amaldagi kirill alifbosi bo`yicha; **a, u, э, o, y, ё, ю, y, e, я**.

Unli fonemalar uch tomondan tasnif etiladi:

1. Tilning to`g`ri (gorizontal) harakatiga ko`ra:

1) til oldi (old qator) unlilar: a, u, e.(e)

2) til orqa (orqa qator) unlilar: o, o`, u.

2. Tilning tanglay tomon ko`tarilishi (vertikal) harakatiga ko`ra:

1) Yuqori ko`tarilish(tor) unlilar: i, u

2) O`rta ko`tarilish (o`rta keng) unlilar; e,o`

3) Quyi ko`tarilish (keng) unlilar: a, o

3. Lablarning ishtirokiga ko`ra :

1) lablangan unlilar: u, o`, o

2) lablanmagan unlilar: a, e, i

Unli fonemalar o`zining quyidagi muhim belgilari bilan undoshlardan farq qiladi.

1) unlilar faqat un(ovoz) dan hosil bo`ladi:

- 2) og`iz bo`shlig`ida to`siqlarga uchramaydi:
- 3) un paychalar tebranadi:
- 4) og`iz ochilishi darajasi harxil bo`ladi:
- 5) ohandor bo`ladi:
- 6) unilarni cho`zib talaffuz qilish mumkin va boshqalar.

Harbir til o`ziga xos unililar tizimiga ega. Tildagi unililar tizimi vokalizm (lat. vokalis ovozi) deyiladi. Unli va undosh tovushlar O`zaro munosa batda bo`ladi, ammo ularning qaysi biri etakchi hisoblanadi ?

Bu savolga shunday javob qilish mumkin aslida til uchun ularning har ikkalasi ham teng qimmatga ega, ular tilning asosiy birligi so`z larni hosil qilishda bir xil xizmat qiladi. Lekin nutq jarayonida unililar undoshlarga nisbatan salmoqli o`rin tutadi. Bu esa unililarning ovozdorligi bilan belgilanadi.

O`zbek tilidagi unli tovushlarni jadvalda quyidagicha tasvirlash mumkin

Tilning tog`ri (gorizontal) harakatiga ko`ra		Tilning ko`tarilish (vertikal) harakatiga ko`ra		Lablarning ishtirokiga ko`ra	
Til oldi (old qator)	a, i, e	tor unililar	i, u	lablangan	o, u, o`
Til orqa (orqa qator)	o, o`, u	O`rta-keng qo`yi keng	ə(e), o` a, o	lablanmagan	a, i, ə(e)

28 s.

AYRIM UNLILAR TAVSIFI

A, unlisi til oldi, keng, lablanmagan fonemadir. Bu unli so`zdagi o`rniga qarab ikki xil talaffuz etiladi. Masalan, gala, dala, ana, mana kabi so`zlarda til oldi, ə, tovushga yaqin aytiladi **q, g` x** kabi til orqa tovushlar bilan yonma -yon kelgan qars, qalin, g`araz, xari kabi so`zlarda orqa qator unli tusini oladi.

I unlisi til oldi, tor lablanmagan fonema, so`zning turli o`rinlarida turlicha aytiladi. Masalan: siz, biz, idish, ildiz, kabi so`zlarda **i** old qator tovushdir; qiz, qirmiz, qilich, qing`ir, g`isht kabi so`zlarda til orqa tovush tarzida aytiladi.

Ə (e) unlisi o`rta keng, til oldi, lablanmagan tovushdir. Bu unli ayrim so`zlar tarkibida **i** tovushi bilan almashib turadi. Masalan: direktor-direktir, elektir- iliktir, mehmon-mihmon, deyman-diyman kabi.

O unlisi keng, til orqa, lablangan tovushdir. Bu unli ham urg`usiz bo`g`inlarda, ko`pincha, ruscha so`zlar tarkibida **i** tovushiga aylanadi. Masalan: traktor-traktir, sovet-sovit, rektor-rektir kabi.

O` unlisi o`rta keng, til orqa, lablangan tovushdir. Bu unli sodda so`zlarning birinchi bo`g`iniga keladi. O`g`ri, o`rin, o`g`il, o`qish kabi.

U unlisi orqa qator, tor va lablangan tovushdir, bu unlini talaffuz qilganda, tilning to`g`ri vertikal harakati tanglay orqasida qaratilgan bo`ladi, vertikal harakati esa tanglayga tomon ko`tariladi, lablar chuchayadi. Masalan: ulug`, urug` kabi so`zlarda til orqa, ulkan, unsiz kabi so`zlarda til oldi tomon talaffuzga moyil bo`ladi.

29 s **UNDOSH FONEMALAR VA ULARNING TASNIFI**

Ovoz va shovqindan hosil bo`lib, og`iz bo`shlig`ida to`siqlarga uchraydigan nutq tovushlari undosh tovushlar deyiladi. Hozirgi o`zbek adabiy tilida undosh fonemalar 21 ta; b, v, g, d, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, h, ng, bo`lib, qoyidagi harflar orqali ifoda etiladi; b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, p, s, t, x, ch, sh, q, g`, h, hg.

Undoshlarni tasnif qilish unilarga nisbatan ancha murakkabdir, chunki undoshlar paydo bo`lishi jarangliligi, jarangsizligi, ovozning ishtiroki kabi belgilari bilan unilarga qaraganda turlichadir.

Undoshlar talaffuzida faol ishtirok etgan azolar ham turlicha harakat qilishi mumkin. Masalan, t, d undoshlari talaffuzida tilning oldingi qismi faol ishtirok etsa **b, p** tovushlari hosil bo`lishida lablar ishtirok etadi. Undosh tovushlarning talaffuzida faol ishtirok etgan azolar shu tovushning hosil bo`lish o`rni hisoblanadi. Shunga ko`ra t, d undoshlari til undoshlariga, b, p undoshlari esa lab undoshlariga kiradi.

Undosh tovushlar nutq a`zolarining biror erida to`siqqa uchrab o`tishlari (shovqin hosil qilishlari) bilan o`ziga xos xususiyatga ega. Undosh tovushlar tovush paychalarining harakati va holatiga, havo oqimi og`iz bo`shligining qayeriga to`ziqqa uchrashishiga faqat shovqindan ustunligiga talaffuz usullariga ko`ra bir-birlaridan farqlanadi.

1. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko`ra;
2. Hosil bo`lish (artikulatsiya) o`rniga ko`ra;
3. Hosil bo`lish (artikulatsiya) usuliga ko`ra;

1. Undoshlar ovoz va shovqinning ishtirokiga ko`ra ikkiga bo`linadi: a) shovqinlilar ; b) sonorlar .

Shovqinlilar tarkibida shovqinning miqdori ovozga nisbatan ko`proq bo`lgan yoki ovoz qatnashmagan tovushlar **b, v, g, d, j, z, y, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, g`, h** kabi undoshlardir.

Shovqinli undoshlar ham o`z navbatida ikkiga bo`linadi;

1. **jarangli undoshlar:** **b, v, z, d, j, g, g`, y, m, p, n, r, l, ng.**
2. **jarangsiz undoshlar:** **p, f, s, t, sh, ch, k, q, x, h.**

Undoshlarni jarangli va jarangsizlarga ajratishda quyidagi sabablar nazarda tutiladi:

a) jarangli undoshlarni talaffuz etganda, tovush paychalari qatnashib taranglashadi va ular orasidadan o'tayotgan havo oqimi tovush paychalarini titratadi. Jarangsizlarni talaffuz qilganda esa ovozdorlik sezilmaydi, chunki havo oqimi tovush paychalarini titratmaydi va taranglashmaydi; b) jarangli undoshlarni talaffuz qilganda jaranglashish seziladi. Shovqinli undoshga ovoz qo'shiladi. Lekin ovoz miqdori shovqinga nisbatan kam bo'ladi. v) Jarangsiz undoshlar faqat shovqindan hosil bo'ladi va ovoz mutlaqo ishtirok etmaydi.

Sonor undoshlar tarkibida ovoz miqdori shovqinga qaraganda ko'p bo'ladi. SHuning uchun ham ular undoshlar ichiga ovoziroq bo'lib unlilarga yaqin turadi. Ammo tarkibida qisman bo'lsa ham, shovqin ishtirok etgani uchun sonorlar undoshlarga kiradi. O'zbek tilida sonorlar beshta **-m, ng, n, l, r**.

Boshqa undoshlarning hammasi shovqinlilar hisoblanadi.

II. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshlar uch turga bo'linadi: 1) Til undosh lari; 2) Lab undoshlari; 3) bo'g'iz undoshlari.

1. **Til undoshlari** to'rt xil; 1) til oldi; **d, j, z, e, n, r, s, t, ch, sh**; 2) til o'rta **y**, 3) til orqa; **k, g, ng**, 4) chuqur til orqa undoshlari: **q, g', x**.

2. **Lab undoshlari** bevosita lablar ishtirokida hosil qilinuvchi tovushlar bo'lib, ularga **b, p, m, v, f**, undoshlari kiradi. Bular ham o'z navbatida ikki turga bo'linadi; 1) lab -lab undoshlari; **b, p, m**, 2) lab-tish undoshlari: **v, f**. Lab undoshlari boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar tarkibida keladi. masalan, vagon, vaqt, vafo, fazo, farmon, telefon kabi.

3. **Bo'g'iz undoshlari h**. Bu tovush bo'g'iz boshlig'ida hosil bo'ladi.

III. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar uch turga bo'linadi: 1) portlovchilar; 2) sirg'aluvchilar; 3) portlovchi -sirg'aluvchilar.

1. **Portlovchi undoshlar** ikki nutq a'zosining o'zaro jipslashuvi va o'pkadan chiqayotgan havo oqimining ana shu a'zolarga zarb bilan urilib, portlab o'tishidan hosil bo'ladi; Bunga: **b, g, d, j, k, p, t, ch, q** undoshlari kiradi. Portlovchilar ham o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: a) **sof portlovchilar: b, g, d, k, p, t, q**. b) qorishiq portlovchilar; **ch, j, (d+j)**.

II. **Sirg'aluvchi undoshlar** ikki nutq a'zosining o'zaro yaqqinlashuvi va havo oqimining ana shu ikki a'zo orasidan ishqalanib-sirg'alib chiqishi bilan hosil bo'ladi va unga **v, j** (jabra so'zidagi), **z, y, s, f, x, sh, g', h** undoshlari kiradi.

Masalan, havo oqimining ikki lab o'rtasidagi yoki pastki lab bilan yuqori tishlar orasidagi tor oraliqdan sirg'alib o'tishi **v, f**, undoshlarini; til bilan yuqori milk o'rtasidagi tor oralig'dan sirg'alib o'tishi **j, z, s, sh** undoshlarini tilning o'rta qismi bilan qattiq tanglayning o'rta qismi orasidagi tor oralig'dan sirg'alib o'tishi **Y** undoshni: tilning o'rta qismi bilan tanglayning orqa qismi o'rtasidagi tor oralig'dan sirg'alib o'tishi **g', x** undoshlarini: bo'g'izdagi un paychalari orasidagi tor oralig'dan sirg'alib o'tishi **h**, undoshini hosil qiladi.

III. **Portlovchi - sirg'aluvchi** undoshlar portlash va sirg'alish jarayonining bir vaqtda yuz berishi natijasida vujudga keladi. Bularga **m, n, ng, r** undoshlari kiradi.

a r.	jarangsiz	f	f`	s sh			x	h	sirg` -alu vchi lar	l a r.
	sonorlar	m		n	ng				buru n undo shlar i	port-lov -
				p					titroq undo sh	chi- sirg`alu v
				l					yon undo shi	chi- lar.

30 s. NUTQNING FONETIK JIHATDAN BO`LINISHI

Inson nutqi faqat uzliksiz davom etadigan tovushlar oqimidan iborat bo`lmay, balki ohang butunligi, takt, tovush, so`z va bo`g`in kabi turli hajmdagi fanetik bo`laklardan tashkil topgan.

Nutqning ohang butunligi (fraza). Nutqning ikki to`xtam orasidagi butunlik bo`lib, u ko`pincha tugal bir gapga teng bo`ladi. Masalan: Jismimiz yo`qalur \ o`chmas nomimiz, \ G`alaba to`yida bo`larmiz \ biz ham (H.O.)

Takt. Ohang butunligining ikki qisqa to`xtam orasida keluvchi va bir bosh urg`u bilan aytiluvchi bo`ladi takt deb ataladi. U ohang butunligi(fraza)ning bir qismi bo`lib, qisqa ohang bilan ajratib aytiladi. Masalan, Dunyoda (bir o`lka bor \ biroq\ bitilmagan) dostonidir bori.

Tovush. Nutq a`zolarining bir marta harakat qilib o`rniga qaytishi (ekskursiya va rekursiya) paytida yuzaga keladigan ohang birligidir.

So`z. Nutqining alohida bir urg`u bilan aytiladigan bo`lagi bo`lib, u takt ichiga yoki o`zicha mustaqil keladi. Bir takt ichida bir nechta so`z bo`lishi mumkin .Masalan: Men ne uchun \ sevaman O`zbekistonni\ (A.O.) Birinchi taktda to`rtta, ikkinchi taktda esa bitta so`z bor.

Bo`g`in. Bir zarb bilan aytiladigan tovushlar yoki ayrim bir tovush bo`g`in deyiladi. So`zlarni talaffuz etganimizda o`pkadan chiqayotgan havo oqimi muayan or alig`da bolinib - bolinib, goh kuchli, goh kuchsiz zarb bilan o`tadi va u bo`g`inni hosil qiladi. Masalan, bolalar so`zida uch bo`g`in bor:

bo-la-lar. Birinchi, ikkinchi bo`g`inlar ikkita tovushdan, uchunchi bo`g`in esa uch tovushdan tashkil topgan.

O`zbek tilida bo`g`inlarning soni so`z tarkibidagi unli tovushlar miqdoriga bog`liq ya`ni so`zda nechta unli bo`lsa bo`g`inlar ham shuncha bo`ladi. Ayrim bir unli tovush ham mustaqil bo`g`in bo`laoladi, ammo undosh tovush yakka holda bo`g`in bo`laolmaydi, faqat undoshlar unlilar bilan birgalikda bo`g`in tashkil qiladi.

Bo`g`in turlari. O`zbek tilida bo`g`inlar qanday tovush bilan kelishiga ko`ra ikki turga bo`linadi; 1) ochiq bo`g`in . Unli tovush bilan tugaydigan bo`gin ochiq bo`g`in deyiladi . masalan, o-na, lo-la, to-la.

2) yopiq bo`g`in . undosh tovush bilan tugaydigan bo`g`in yopiq bo`g`in hisoblanadi. Masalan, mak-tab, daf-tar.

Bo`g`inlarning tuzilishiga ko`ra turlari. Tarkibidagi bo`g`inlar soniga ko`ra so`zlar turlicha bo`ladi; 1) bir bo`g`inli so`zlar; 2) ikki bo`g`in so`zlar; 3) uch bo`g`inli so`zlar; 4) ko`p bo`g`inli so`zlar. Bir bo`g`inli so`zlar; qism, qir, tog`, bog`, tol, oz, ol, osh, ikki bo`g`inli so`zlar; lo-la, to-la, bo-la, mak-tab, daf-tar: uch bo`g`inli so`zlar: sa-o-dat, ka-mi-la. Ko`p bo`g`inli so`zlar; mu-o-ma-la, o-ri-yat-li, til-shu-nos-lik, a-da-bi-yot-shu-nos-lik, mak-kor- o-na va boshqalar.

So`z tarkibidagi unli va undosh tovushlarning o`rinlashish tartibiga ko`ra quyidagicha bo`ladi . Bunda unlilar uchun **v-** vokal (ovozli) birinchi harfi, undoshlar uchun **c-consonant** (shovqinli) birinchi harfi olinadi:

Masalan: unli-undosh; ol, osh- vc+ vc

undosh + unli+undosh : bog`, tog` : cvc+ cvc

unli+undosh+ unli: o-na, o-ta: v+cv, v+cv

undosh+ unli+ undosh+ unli: lo-la, bo-la: cv+cv, cv+c unli+ undosh+

undosh: ost, ust: vcc, vcc; undosh+ undosh+unli+ undosh+ undosh: sport, spirt:ccvcc, ccvcc.

Bo`g`inning amaliy ahamiyati quyidagilardan iborat: 1) yozuvda so`zning bir qatorga sig`may qolgan qismi ikkinchi qatorga bo`g`in asosida ko`chiriladi; 2) barmoq vaznida yoziladigan she`r misralari bo`g`in sonining teng bo`lishiga asoslanadi; 3) birinchi sinf o`quvchilarini savodga o`rgatish davrida so`zlarni bo`g`inlarga bo`lib o`qish va yozish asosida savodi chiqariladi.

Ammo o`zbekcha so`zlarda bo`g`in qator kelgan qo`sh undoshlar bilan boshlanmaydi va so`z oxirida ikkitadan ortiq undosh qator kelmaydi va boshqalar.

t\r	Tamoyil	Izoh	Misollar
I	Unchilik tamoyili	So`z tarkibidagi unlilar asosiy bo`g`in belgilash.Unli bo`g`in hosil qilubvchi vosita hisoblanadi.	lo-la, o-na, sa-o-dat
II	Espirator	Nafasning bo`linishiga asoslanadi. Talaffuz jarayonida nutq oqimining	Besh fyufz yil-lar ti k-lol-dik-mi, Navo iy- ning

		har bir kichik bo`linishi bo`g`in sanaladi. Bunda muvofiq bo`g`in bir nafas bilan talaffuz qilinuvchi eng kichik aonetik butunlikdir.	hay-kali-ni. (Shuk-rullo)
III	Sonorlik btamoyili	Ovoz darajasiga asoslanadi. Bir nafas bilan talaffuz qilinuvchi eng kichik aonetik butunlikda bir tovush o`zining ovozligi bilan cho`qqi hosil qiladi. Bo`g`in sonbi ovozlilik cho`qqisi bilan belgilanadi.	mo- yayd, ba-land.
IV	Muskul kuchlanish tamoyili	Nutq oqimining kuchli boshlanib, kuchsiz tugash qismi. Uning cho`qqisi (markazi)da bo`g`in fhosil qiluvchi tovush mavjud bo`ladi, bunga muvofiqundoshlar kuchli tougovchi bva ikki cho`qqili turlarga bo`linadi	ke-la-man, ay-ta-man, bo-ra-man,

32 s.

URG`U VA UNING TILLARI

So`z bo`g`inlaridan biri yoki gap tarkibidagi bo`laklardan birining boshqalariga qaraganda cho`ziq (kuchliroq) ovoz yoki ohang bilan talaffuz qilinishi urg`u deyiladi. Urg`u tushgan bo`g`in urg`uli bo`g`in hisoblanadi, urg`u odatda, unli tovushga tushadi. Masalan: daraxtlar kurta`k chiqara boshladi.

Urg`u o`z sifatiga ko`ra ikki turga bo`linadi: 1) so`z urg`usi; (yoki leksik urg`u), 2) gap urg`usi(uoki logik urg`u).So`z bo`g`inlaridan biriga tushadigan urg`u so`z(lensik) urg`u deyiladi.Masalan: bola, lola, kitob, ishchilar, talabalar, mulkdor. So`zlarga qo`shimchalar qo`shilishi bilan urg`u ham shunga mos holda ko`chadi. Masalan: g`alla -g`allakor, paxta-paxtakor.

Ko`pgina so`zlarda urg`u oxirgi bo`g`inda bo`lgani uchun o`zbek tilining so`z urg`usi bog`liq urg`u sanaladi.

Shuningdek, urg`usi birinchi yoki o`rtadagi bo`g`iga tushadigan so`zlar ham o`zbek tilida anchagina bor. Bunday so`zlar tubandagi turkumlarda kuzatiladi:

- 1) ravishlarda: yangi hozir, doim hamisha.
- 2) olmoshlarga: hamma, barcha, nimadir, biroq, bir narsa;
- 3) modal so`zlarda; albatta, e`htimol, aftidan,
- 4) ayrim yordamchi so`zlarda; ammo, lekin, ha`tto, ba`lki .

O`zbek tilida urg`u olmaydigan unsurlar ham bor. Bunda-ku, -u,-ю, mi, chi kabi yuklamalarni ko`rsatish mumkin; sen-ku, bordim-ku, aytsam-chi, siz-chi, bormi ?

Bulardan boshqa, o`zbek tilida bir qancha qo`shimchalar urg`u olmaydi; Masalan: -cha, day, (dek); va bo`lishsizlik qoshimchalari -ma; kesimlik qoshimchasi: -dir, -man, -san, -miz, siz, kabilar, Misollar: Shamolday uchadi yosh

qizcha; qamishday qomati bor, ismini bilolmadim, bu Vataning egasi bizmiz; oltin olma, olqish ol kabi.

Gap (logik) urg`u. Gap bo`laklaridan birining boshqalariga nisbatan kuchli ohang bilan aytilishi logik (gan) urg`usi deyiladi. Misollar:

1. **Bugun** majlis bo`ladi (ertaga emas balki bugun) 2. Bugun **majlis** boladi (faqat majlis bo`ladi), 3. Bugun majlis **bo`ladi** (bo`lmaydi emas, bo`ladi) gan so`zlarning turli bo`g`inlariga tushishi mumkin bo`lgan urg`u erkin urg`u deyiladi. Masalan, gazeta, respublika, vistavka, la`mpa, ruchka, auditoriya, konstitutsiya va boshqalar.

33 s. NUTQ TOVUSHLARINING O`ZGARISHI

Nutq jarayonida so`z tarkibidagi tovushlarning bir -biriga o`zaro ta`siri natijasida ro`y beradigan o`zgarish tovush o`zgarishlari deyiladi. Maslan, tovushlar yakka holda emas, balki so`z tarkibida ma`lum bir tartibda joylashgan holda talaffuz etiladi.

Bu esa tovushlarni turli o`zgarishlarga olib keladi. Masalan: universitet so`ziga o`rin kelishigi qo`shimchasi-da, chiqish kelishigi qo`shimchasi- dan qo`shilganda so`z oxiridagi (t) tovushi qo`shimchasidagi (d) undoshiga ta`sir qilib, uni (t- ga) aylantiradi; yozilishi universitetda, universitetdan = aytilishi universitetta, universitetan kabi.

Tovush o`zgarishlari ikki turga bo`linadi; a) kombinator o`zgarishlar; b) pozitsion o`zgarishlar:

Talaffuz paytida so`z tarkibidagi u yoki bu tovushning o`zaro ta`siri natijasida ro`y beradigan o`zgarish kombinator o`zgarish deb yuritiladi.

Kombinator o`zgarishlar quyidagi turlarga bo`linadi; 1) assimilatsiya; 2) dissimilatsiya; 3) metateza.

34s. Assimilatsiya lat. O`xshashlik degan ma`noni anglatadi. So`z tarkibidagi noo`xshash tovushlarning talaffuz jarayonida o`xshab ketishi assimilatsiya deyiladi. Masalan, (o`tni > o`tti ; tn>tt; ishchi) ichchi; sh> ch) ch>ch; aytdi aytti td> tt, uch-so`m > ussom; ch, > ss va boshqalar.

Assimilatsiya hodisasi o`xshatish xususiyatiga ko`ra ; 1) progressiv assimilatsiya so`z tarkibidagi oldingi tovush o`zidan keyingi tovushni o`ziga o`xshatib oladi: otdan> ottan ; tilakga > tilakka, kg> kk, otni> otti, tn> tt; 2) **regressiv assimilatsiya** so`z tarkibidagi oldingi tovushni keyingi tovush o`ziga o`xshatib oladi.

Assimilatsiya tovushlarning butunlay uoki qisman o`xshab qolishiga ko`ra ikki xil ; a) to`liq va b) to`lisiz assimilatsiya a) to`liq assimilamtsiyada so`z tarkibidagi noo`xshash tovushlar talaffuz jarayonida butunlay bir-biriga o`xshab qoladi; to`kgan, to`kkan; kg> kk ; iishchi- ichchi shch> chch, sizni, sizzi, zn> zz, bizni, bizzi kabi; to`liqsiz assimilatsiya no o`xshash tovushlar qisman bir-biriga o`xshab ketadi; toshishgan> toshkan. shg> shk, mazkur, maskur; zk> sk, toshgan, toshkan, shg, shk, kabi.

35 s. Dissimilatsiya -lat dissimlatis soʻzidan “nooʻxshashlik” demakdir. Soʻz tarkibidagi oʻxshash undoshlarning talaffuz paytida bir- biriga oʻxshamay qolishi dissimilatsiya deyiladi. Masalan: zarar, zaral, zarur, zaril, rr> rl, hodisasi yuz bergan.

Bu hodisa ham taʼsiriga oluvchi tovush oʻrniga koʻra ikki xil: a) progresiv dissimilatsiyada kkita oʻxshash tovushning keyingisi oldingisiga oʻxshamay qoladi: birorta, bironta. b) regressiv dissemilatsiyada esa oldingin tovush keyingisiga oʻxshamay qoladi: direktor, dilektor, koridor, kolidol.

36 s Metateza - lat. metatez - “oʻrin almashtirmoq” demakdir. Nutq jarayonida soʻz tarkibidagi tovushlarning oʻrin almashtirish hodisasi metateza deyiladi. Masalan, qayroq> qayroq; yomgʻir> ygʻmir, **uch>ru mq>gʻn**. Bu hodisa zamon munosabatiga koʻra ikki xil . a) diaxron (tarixan almashuv) sarimsoq> samirsoq, aylan> aynal; b) sinxron (hozirgi holat) toʻgʻri, torgʻi, ahvol, avhol kabi.

Almashinuvchi tovushlarning joylashuviga koʻra ikki xil: a) kontakt (yonma - yon tovushlar) oʻhshaydi, oxshaydi, toʻgʻra> toʻrgʻa; v) distakt (tovushlar va boʻgʻilar osha almashish) aylana> aynala, sarimsoq> samirzoq va boshqalar.

37 s. Pozitsion oʻzgarishlar. Tovushning soʻzdagi oʻrni urgʻuli yoki urgʻusiz boʻgʻinga kelish bilan bogʻliq oʻzgarishlar pozision oʻzgarishlar deyiladi. Bu oʻzgarishlarni jadvalda shunday koʻrsatish mumkin.

	tovush ortishi	soʻzning qaysi oʻrnida ortirishiga koʻra	proteza epenteza epiteza	istarap-shtrafuruz-rus pikir-fikr, hukmiron- hukmron. bangka-bank, kioska-kiosk
		Soʻzning qaysi oʻrnida tush-ushiga koʻra	prokopa sinkopa anakopa	irik-yirik, iyna-yigna traktir-traktor goʻsh-goʻsht, sus-sust
pozit- sion	tovush tushishi	Yonma-yon kelgan unli dan qaysi birining tushishiga koʻra ikki oʻxshash boʻgʻindan biri- ning tushu ishiga koʻra	sineresiz eliziya ganlologiya	malo: at> malohat, qiro-t-qiroat saralayaq- sarioloyoq borolmadi-boraolmadi kattaka-kattaka katta aka bilatta-biladida
reduk-si ya	reduksiya	Tovushning kushsiz pozitsiyada toʻliq talaffuz qilinmasligi		bilak, tilak, biroq

38 s.

FONETIK YOZUV (TRANSKRIPSIYA)

Og`zaki talaffuzda tovushlarning turlicha o`zgarishlarini ularning har-xil shaklda va ma`noda aytilishini yozuvda (tashlab) ko`rsatish uchun qabul qilingan maxsus belgilar fonetik yozuv transkripsiya deb ataladi.

Fonetik yozuv (transkripsiya) ning bir necha turlari bor; bularga fonetik, fonologik, fonematik transkripsiyalar kiradi va ular orasida eng anig`i fonetik transkripsiya sanaladi. Uning vasifasi tildagi tovushlarni to`liq hamda barcha nozikliklari bilan ifodalab berishdir.

Fonetik transkripsiyadan, asosan, shevalarni o`rganishda keng qo`llaniladi. Unda harbir tovushning turlicha talaffuz qilinishi ifoda etiladi. Masalan: unlilar uchun;

a(ə) -til oldi, lablashmagan, keng unli : **ə k ə, d ə k ə, t ə k ə, k ə l l ə;** a`-til orqa, lablashmagan keng unli: ota, bola, tash, bash.

Bu unli qipchoq lahjasi shevalarga xos unli.

o -til orqa, keng, lablashgan unli bo`lib, asosan, tayanch shahar shevalariga xos: **kə** (Toshkent), **balic?** (Samarqand, Buxoro), **anor** (Qarshi) kabi.

ə - til oldi, o`rta keng, lablanmagan unli. Bu unli o`zbek tilining hamma shevalarida uchraydi: **tək, ber, əl.**

o` - til oldi, o`rta keng, lablashgan (ab. orf o`): Masalan: o`rmek, o`rdek, o`pke, o`ktem, ormala.

o-til orqa, lablashgan, o`rta keng unli (ad. orf. u). Adabiy tildagi o` tovushning til orqa juftligidir. o`rtoq, qo`laqoch (qo`lyog`och), to`l, o`roq, qo`l.

V- til oldi, lablashgan, tor unli (ad. orf. u) O`zbek tilining hamma shevalarida uchraydi: kul, gul, sumbula.

y-til orqa, lablashgan, tor unli (ad. orf. u): bulut, uzun, qul.

(u)- til oldi, lablashmagan, tor unli (ad. orf. i) barcha shevalarga xos: nush, tush, ush.

ы- til orqa, lablashmagan, tor unli (ad. orf. u): qysh, qyz.

Transkripsiyada ayrim shartli belgi va ifodalar ham bor:

> **-biror** fonemaning yoki so`zning boshqa shaklga o`tishini bildiradi: soch> chach, sanch> chach, turur > durur kabi

<- **biror** so`z yoki shaklning qaysi so`z yoki shakldan kelib chiqqanligini ko`rsatadi: "Boy ila xizmatchi" dagi ila > bilan deb ko`rsatiladi.

II- belgisi ikki shaklning vazifa jihatidan tengligini bildiradi: - day II-dek.

I- bir shevadagi shakllarning juftlarini bildiradi: ni -\ны\-\ti\ ты\ -di

ды: (qipchoq shevalariga xos)

: -- cho`ziqlikni bildiradi: sha: r, ba: r, sa: dat, ma: la: at.

~ -moslik, almashish: qo`lla ~qo`lda.

[.] matndan ajratilgan so`zlarni bildiradi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL BVA TO PSHIRIQLAR

1. Fonetika nimani o`rganadi ?
2. Fonetik vositalar deganda nima tushuniladi?

3. Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
4. Tovush va fonema nima?
5. Nutq a`zolari deb nimaga aytiladi?
6. Tovush hosil qilishda qaysi a`zolar faol qatnashadi?
7. Nutq tovushlari qayday hosil bo`ladi?
8. Unli tovushlarni tasnif qiling?
9. Undosh tovushlar qanday hosil bo`ladi va ularni tasnif qiling?
10. Urg`u nima va qanday turlari bor?
11. Tovush o`zgarishlari qanday yuz beradi?
12. Kombinator o`zgarish nima va uning turlari qaysilar?
13. Assimlatsiya nima? Dissimlatsiya-chi?
14. Transkripsiya va uning turlarini ayting?

AMALIY MASHG`ULOT

So`zni fonetik tahlil qilish tartibi

1. So`z tarkibidagi tovush va xarflar sonini aniqlash.
2. Bo`g`inlar va ularning turlarining belgilash;
3. Unli va undosh tovushlarni aniqlash.
4. Ur g`u tushgan bo`g`inni aniqlash

Namuna: Kitob-besh tovush, besh harif, ikki bo`g`in; ki-ochiq bo`g`in, tob-yopiq bo`g`in, i, o, umli; k, t, b, - undosh tovush; i- til oldi yuqori tor lab lanmagan; o-til orqa quyi keng lablangan unli; k- shovqinli, jarangsiz, til orqa, portlovchi; t- sh ovqinli, jarang siz til oldi, portlovchi ; v- shovqinli, jarangli, lab tovushi, portlovchi:

15-mashq. Quyidagi so`zlarni ogzaki fonetik tahlil qiling. Talaba, paxta, to`garak, tovush, fonetika.

16-mashq. So`z ma`nosini o`zgartiradigan harflarning taaqiga chizing.

Yala	yalla
chini	chinni
qatiq	qattiq
tila	tilla
ila	illa
cho`qi	cho`qqi

Bo`g`inlarga ajrating. Bu so`zlarning qaysilarini bir yo`ldan ikkinchi yo`lga ko`chirish mumkin emas? nega? ong, tong, singil, ko`ngil, ming, engil, tenglaama, yangi, tanga, tengi, so`ngra, so`nggi mening, sening, tongi,

GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

Grafika grekcha “grophikos” so`zidan olingan bo`lib, yozuv degan tushunchani bildiradi. Tildagi tovushlarni, belgilarni ifoda etuvchi shakliy vositalar tizimi grafika deyiladi.

Umuman olganda, harflar yoki chiziqlar vositasida aks ettiriladigan shartli belgilarning tizimi grafika hisoblanadi va u harf bilan tovush o`rtasidagi munosabatlarni ifodolovchi qoidalar tizimidir.

O`zbek yozuvi hozirgi holga kelgunicha juda uzoq davrni boshidan kechirdi va ko`p o`zgarishlarga uchradi. Chunonchi hozirgi o`zbek grafikasini jadvalda shunday ko`rsatish mumkin: (Fonografik yozuv .)

№	Yozuv tarixi	davrlar	Bu yozuvlarda bitilgan va bizgacha etib kelgan yodgorliklar
1.	O`rxun -Enasoy (turk run yozuvi)	VII-VIII asrlar	O`rxun -Enasoy yodgorliklari
2.	Uyg`ur yozuvi	VI-XVI asrlar	“Baztiyornoma”, “Me`rosnoma”, “Tazkirai avliyo”
3.	Arab alifbosi asosidagi o`zbek yozuvi	VIII asrdan 1929 yilgacha	
4.	Lotin alifbosi asosidagi o`zbek yozuvi	1929-1940 yillar	
5.	Rus alifbosi asosidagi o`zbek yozuvi	1940 yoldan to hozirgacha	
6.	Lotin alifbosi asosidagi o`zbek yozuvi	1996 yil 1-sentyabrdan boshlandi.	

Harf tildagi tovushlarning yozuvdagi ifodasidir. Harqanday shakl yoki belgi harf sanalmaydi. Tovushni talaffuz qilamiz, eshitamiz harfni yoki esa yozamiz va ko`ramiz. Hozirgi o`zbek adabiy tilida amaldagi rus grafikasiga ko`ra unlilar: u, э, а, у, о, е, , ю, я kabi harflar bilan; undoshlar: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, kabi 23 ta harf bilan ifoda etiladi va 35 ta shakl bo`lib, shundan 33 tasi harf, ikkitasi (ъ, ь) belgidir.

Hariflarning muayan tartibda joylashtirilishi alfavit deyiladi. Amaldagi rus grafikasiga asoslangan o`zbek alfavitining joylashish tartibi quyidagicha: Аа(а), Бб(бе), Вв(ве), Гг(ге), Дд(де), Ее(е), Ёё(ё), Жж(же), Зз(зе), Ии(и), Йй(йи), Кк(ка) Лл(эл), Мм(эм), Нн(эн), Оо(о), Пп(пе), Рр(эр), Сс(эс), Тт(те),

Уу(у), Фф(эф), Хх(ха),Цц(це), Шш(ше), Ъъ,Ьь, Ээ(э), Юю(ю), Я(я), Љк(љ), Њњ(њ), Ff(ђе),Кк(ке).

O`zbekiston Respublikasi mustaqillik e`lon qilganidan so`ng (1991 yil 31 avgust) lotin yozuvi asosidagi o`zbek alifbosi masalasi kun tartibiga qo`yildi.O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashiining 1993 yil 2-3 sentayabrdagi 12 -chaqriq 13- sessiyasida “Lotin yozuvida asoslangan o`zbek alifbosini joriy etish to`g`risida” gi qonuni qabul qilindi va ushbu qonunni amalga kiritish tartibi haaqida” gi qarori matbuotda berildi.

1995 yil 6 mayda O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining “Lotin yozuviga asoslangan o`zbek alifbosini joriy etish to`g`risida ”gi Oliy Kengash qaroriga o`zgartirishlar kiritish to`g`risida qaror qabul qildi. Ushbu qarorga ko`ra yangi alifboga o`tishni 1996 yil sentayabridan birinchi sinflardan boshlanishi va unga to`liq o`tish 2005 yilda tugallanishi qayt qilingan edi. Bu alifboda o`zbek tilidagi 3 xil nutq tovushi (ш, ч, ng) hariflar birikmasi bilan quyidagicha ifodalanadi:

- sh harf birikmasi shodi , yozish, sharq? shavkat;
- ch harf birikmasi chol, cho`l, quvonch, ishonch;
- ng harf birikmasi tong, bong, ong, kenglik, tenglik.

Amalda qo`llanayotgan yangi o`zbek alifbosida 29 harf mavjud.har bir harifning ikki xil katta va kichik shakli bor.

ALIFBO

Aa	Bb	Db	Ee	Ff
<i>Aa</i>	<i>Bb</i>	<i>Db</i>	<i>Ee</i>	<i>Ff</i>
Gg	Hh	Ii	Jj	Kk
<i>Gg</i>	<i>Hh</i>	<i>Ii</i>	<i>Jj</i>	<i>Kk</i>
Ll	Mm	Nn	Oo	Pp
<i>Ll</i>	<i>Mm</i>	<i>Nn</i>	<i>Oo</i>	<i>Pp</i>
Qq	Rr	Ss	Tt	Uu
<i>Qq</i>	<i>Rr</i>	<i>Ss</i>	<i>Tt</i>	<i>Uu</i>
Vv	Xx	Yy	Zz	O o`
<i>Vv</i>	<i>Xx</i>	<i>Yy</i>	<i>Zz</i>	<i>O o`</i>
G`g`	Shsh	Chch	Ngng	
<i>G`g`</i>	<i>Shsh</i>	<i>Chch</i>	<i>Ngng</i>	

40 s. Orfografiya- grekcha ”to`g`ri” va “yozaman” tushunchalarini anglatadi. To`g`ri yozuv haqidagi qoidalar to`plami orfografiya deyiladi.

Umuman olganda orfografiya adabiy tilning yozuv shakli bilan aloqador bo`lib, u to`g`ri yozish qoidalarini o`rganuvchi ta`limotdir. Insonning hayotida to`g`ri yozish va to`g`ri so`zlashi katta ahamiyatga ega. O`zbek imlosi va uning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat.

1. **Morfologik yozuv.** Bu tamoyilga ko`ra tildagi qo`shimchalar va morfemalar og`zaki nutqdagi aytilishga qarab emas, balki aslicha yoki qabul qilingan qoidalarning biriga ko`ra yoziladi.

Masalan, 1) oftob, shitob, kitob, aylab, gulob kabi bir qator so`zlar oxiridagi **b** undoshi **p** tarzida talaffuz qilinsa ham, asliga muvofiq **b** yoziladi;

2) obod, gulband, dilband, shod, xursand kabi so`zlar oxiridagi **d** undoshni **t** sifatida aytilsa ham **d** yozuladi;

3) seshamba, shanba, chorshanba, aylanma, dumbul, sunbul kabi bir qator so`zlar seshanmami, shammi, chorshami, aylamma, dummul, summul aytilsa ham aslicha yoziladi:

4) uch, to`rt sonlariga- ala qo`shimchasi qo`shilganda uchchala, to`rttala tarzida aytiladi; ammo asliga muvofiq **ch** va bir **t** bilan yoziladi. Misollar: maktabga, savod, orenburg kabilar.

Hozirgi o`zbek imlosida morfologik tamoyil asosiy va etakchi hisoblanib, yozuvda muhim o`rin tutadi.

2. **Fonetik yozuv.** So`z va so`z tarkibidagi qo`shimchalarning talaffuziga ko`ra yozilishi (yozilishi) fonetika tamoyil deyiladi;

Masalan, 1) ong so`ziga fe`l yasovchi **la** qo`shimchasini qoshish bilan yasalgan so`z onglar tarzida emas, balki angla deb aytiladi va shunday yoziladi;

2) to`qi, o`qi, tani kabi fe`l shakllariga **-v** qo`shilsa, to`quv, o`quv, tanuv safatida aytiladi va shunday yoziladi;

3) **q, k**, undoshlari bilan tugagan bir qator so`zlarga egalik qo`shimchasi qo`shilganda **-q, k** tovushlari **g, g** tarzida aytiladi va shunday yoziladi: toychoq`im (toychoq + **im**) bilagim(bilak-im) tilagim (tilak + im), so`rog`im(so`roq + im);

4) burun, qorun, o`rin, ko`ngil, singil, bo`g`iz, o`g`iz kabi so`zlarga egalik qo`shimchalari qo`shilganda, ikkinchi bo`f`indagi **i** va **u** unlisi talaffuzda ham, yozuvda ham tushib qoladi: burun+ burni, qorin+ **i** = qorni, o`rin+ **i** - o`rini, ko`ngil + **i** = ko`ngil, singil + **i** = singli, bo`g`iz + **i** = bo`g`zi, o`g`iz + **i** = og`zi va boshqalar.

3. **Tarixiy -an`anaviy yozuv.** Bu tamoyilga ko`ra, boshqa tillardan ozlashgan so`zlar hozir ham o`tmishdagi shakliga muvofiq va mansub bo`lgan tildagi shaklini o`zbek imlosida saqlagan holda yoziladi. Masalan,

1) direktor, iliktir, redaktor, projektur tarzida o`zbek tilida talaffuz qilinuvchi so`zlar direktor, elektr, redaktor, projektor tarzida aslicha yoziladi. Bundan tashqari o`zbek adabiy tilning qadimdan mavjud bo`lgan ayrim an`analari ham hozirgi she`riyat tilida saqlanib qolgan .

Masalan: 1) hozirgi tilmiz va shevalarimizda maqsad ma'nosini bildiruvchi - gani shakli o'rnida-gali, -q'ali,-qali,- kali shakllari saqlanib qolgan: Oydek yuzingni ko'rgali keldim, shirin labingdan so'zgali keldim (Qo'shiq);

2) hozirgi-kelasi zamon sifatdoshini yasovchi - -(ar) ning ur shakli ham mumtoz adabiyot tilida ishlatilgan.Bu shakl ba'zan hozirgi yozuvda ham o'z holicha qo'llanadi: O'zbekiston deya atalur uni sevib el tilga olur. (H. O.)

Qilib to'y so'ng bo'lurmiz birga doim,
Seni ko'p ko'rmasin menga xudoyim.

(Navoiy dramasidan)

3) -mi yuklamasi o'zbek tilida ba'zan -mu tarzida ham ishlatilishini ko'ramiz: Qora qoshing oy yuzingda hilol emasmu.(A. Po'lat.)

4). Shakliy yoki etimologik yozuv. Bu tamoyilga asosan, so'zlar yoki grammatik shakllar qaysi xalqning tilidan va yozuvidan olingan bo'lsa, o'sha shaklni saqlab qolish tushuniladi. Masalan, an'ana, she'r kabi arabcha, student, rejisyor kabi baynalminal so'zlar manba tilda aslida qaysi shaklda yozilgan bo'lsa, o'zbek tilida ham o'sha shaklda yoziladi.

5). Farqlash (differentsialash) yozuvi.

Bu tamoyilga ko'ra, shaklan yaqin yoki o'xshash bo'lgan so'zlar yozuvda ma'lum sharflar kiritish orqali farqlab yoziladi. Masalan, asr-asir, afzal-abzal, asl-asil, she'r-she'r, qad-qat, nasha- nash'a kabi va boshqalar.

O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarining tasdiqlash to'g'risida 1995 yil 24 avgustda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori e'lon qilindi. Shu asosda professor Sh. Rahmatullayev tomonidan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" nashrga tayorlandi (Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti, 1995 yil) U bilan alohida tanishib chiqish tavsiya e'tiladi

41s.Orfoepiya haqida umumiy ma'lumot .Orfoepiya -grek. "orfos", "to'g'ri"epos "nutq" tushunchalarini bildiradi.Adabiy tilning to'g'ri talaffuz qilish qoidalari haqidagi qoidalar orfoepiya deyiladi.

U milliy til (masalan, o'zbek milliy adabiy tili) doirasida yagona hamma uchun umumiy bo'lgan talaffuz me'zonlarini belgilab beradi.

Adabiy til uchun to'g'ri yozish (orfografiya qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz qilish ham shunchalik zarurdir. Chunki adabiy tilning mavjud bo'lishi uchun uning ham yozuv shakli ham og'zaki shakli bo'lishi shart va bularning birortasi bo'lmasa adabiy til mezonlari bo'lmaydi. So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish u qaysi sheva shaklida bo'lishidan qat'iy nazar, radio,televedeniye, anjumanlar turli yig'implardagi ma'ruzachilar uchun asosiy mezon bo'lishi shart.

Ma'lumki, o'zbek tili xilma-xil shevalarga boy til va uchta dialektni: 1) qorluq, 2) qipchoq, 3) o'g'iz o'z ichiga oladi.Ularning har-qaysisida yozlab shevalar mavjud, ular ayrim fonetik, leksik, morfologik belgilari bilan o'zaro o'xshash va noo'xshash xususiyatlarga ega.

Demak, ulardagi barcha noo'xshash belgilarni adabiy til uchun me'zon qilib olib bo'lmaydi.

Shuning uchun adabiy tilning talaffuz me`zonlari shu tilning tovush tizimi asosida yaratiladi. Tildagi tovush o`zgarishlari bilan yuzaga keladigan hodisalar ma`lum bir tartibga keltiriladi.

Hozirgi o`zbek adabiy tilining asosiy orfoepik (to`g`ri talaffuz) me`zonlari quyidagilardan iborat.

41, s. Unli tovushlar orfoepiyasi i unlisi: 1) til, bir, chit, bitta, sigir, tikka kabi so`zlarda qisqa talaffuz qilinadi; 2) **q, g`, x** kabi chuqur til orqa undoshlardan keyin kelganda **i** (ruscha **ы**) ga moyil til orqa tovush tarzida aytiladi: **qir, qil, qiz, qizish, xirmon, xiron, sag`ir, yag`ir**; 3) ilmoq, ilm, iliktr, ilhom, pirim, murshiq, ahil, saxiy, yozgi, SHokir, litr kabi so`zlarda nislatan cho`ziqroq aytiladi va u tovushidan oldin masalan, ziyrak, biyron, tiyin kabi so`zlarda cho`ziq aytiladi (zi-rak, bi-ron, ti-n).

u unlisi: 1) butun, tutun, kuch, uch, uz, uchqun, usul kabi so`zlarda qisqa aytiladi:

2) tuyg`un, Uyg`un (taxallus) uyg`ur, o`quv, jur`at, surat kabi so`zlarda nisbatan cho`ziqroq talaffuz qilinadi:

3) ko`p bo`g`inli so`zlarning ikkinchi , uchunchi bo`g`ilarida :uskina, ustun, uzim, uzuk, tuzim, tunika, tushincha, huzur (yozilishi): uskuna, ustun, uzum, uzuk, tuzum, tunika, tushuncha, huzur:

4) ba`zi so`zlarning ikkinchi bo`g`inida **u** unlisi **i** unlisi bilan barabar qo`llanaveradi, lekin yozuvda u unlisining o`zi yoziladi: sovin \\\ sovun, gurich\\gurunch, dovil \\\ dovul, durkin\\ durkun kabi:

o` unlisi 1) to`r, zor, bor, g`or, yo`l kabi bir bo`ginli, cho`loq, mo`yna, olxo`ri kabi ikki va ko`p bo`g`inli so`zlarda qisqa talaffuz etiladi;

2) ayrim bir bo`g`inli takroriy so`zlarning birinchi qismiga; mo`-l, ko`-l, ko`-p, sho`-x, to`-q (yozilishi: mo`l. ko`l, ko`r, ko`p, sho`x, to`q), ikki bo`g`inli lo`nda(lo`nda) zo:rg`a(zo`rga`) kabi so`zlarning birinchi bo`g`inida cho`ziq aytiladi:

a unlisi: 1) ayt, ayb, alam, azamat, dala, qala, dard, paykal kabi so`zlarda a unlisi yumshoq aytiladi: 2) **q, x, g`** kabi til orqa undoshlar yonma-yon kelganda a unlisi qattiq talaffuz qilinadi: 3) anor, qanor, faol, bahor, nahor kabi so`zlarda a unlisi o tarzida aytiladi:

o unlisi: 1) oybarchin, ohak, oy, oz, ol, omon, olcha kabi so`zlarning birinchi bo`g`inga o unlisi quyi keng, qisqa lablanmagan tovush tarzida aytiladi: 2) davo, rabo, zabol, zebo, aslo, shifo, ato kabi so`zlarning ikkinchi bo`g`inida o unlisi bir oz cho`ziq talaffuz qilinadi va boshqalar.

Ayrim undoshlar orfoepiyasi. b undoshi ba`zi so`zlarda sirg`aluvchi **v** kabi aytiladi; morboz <morvoz, dorvoz<dorboz, masxaraboz< masxaravoz, bedanaboz> bo`danaboz, shohboz> shovvoz:

v unlisi; o`zbekcha so`zlarda ikki lab orasida hosil bo`ladi va jarangli talaffuz qilinadi: navbog`, novot, sov, saylov ; ruscha- baynalminal so`zlarda v undosi f tarzida aytiladi: vistavka, aftomat, aftolafka, aftir kabi

Sirg`aluvchi j undoshi tojikcha va baynalminal so`zlarda aynan talaffuz qilinadi; jiyda, jurnal, ajdar, juyri, buyujet kabi;

ng harf birikmasi: 1) ong, tong, so`ng, keng, ming, lang, ko`ngil, singil kabi holatda bir tovush (burun tovushi) sifatida aytiladi;

2) tangens , kotangenis, shanga, kongress kabi o`zlashgan so`zlarda n va g undoshlari alohida talaffuz qilinadi.

x va **h** undoshlari hosil bo`lish o`rniga ko`ra ikki xil tovush bo`lsa-da, ba`zan og`zaki nutqda bir xil aytilishini kuzatiladi. Bu esa so`zlarning ma`nosini buzishga olib keladi: xol (yuzdagi xol), hol (ahvol), xush(yaxshi), push (sezgi), xolsiz (xoli yo`q), holsiz (majolsiz).

Ayrim qo`shimchalar orfoe piyasi

-Lar ko`plik qo`shimchasi so`z qanday tovush bilan tugashidan qat`iy nazar, bir shaklda (-lar) talaffuz qilinadi: bolalar, lolalar, tog`lar, ular kabi. Ammo qorliq lahjasida kiruvchi ko`pgina shevalarda **-lar** qoshimchasini-la, -na tarzida, qinchoq lahjasida kiruvchi shevalarning ko`pida -nar, dar tarzida aytilishi kuzatiladi.

Kelishik qo`shimchalaridan : qaratqich -ning qo`shimchasi qipchoq lahjasiga oid ko`pgina shevalarda - ning , **\\ding, ting\\ tʏng;** tushum kelishigi **-ni** esa **r ti\\ ty\\ -di\\dy** tarzida talaffuz etiladi; jo`nalish kelishigi-**ga-qa-ka** qo`shimchalari adabiy talaffuzda ham o`shanday tartibda aytiladi: o`rin -payt kelishigining qo`shimchasi jarangsizdan so`ng- ta, qolgan hollarda -da aytiladi: **ishta, paytta kelatta**(yozilishi ; ishda, paytda, keladiga) kabilar.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Grafika nima? Qanday shakllar grafika hisoblanadi?
2. O`zbek orfografiyasi nimani o`rganadi?
3. Harf deb nimaga aytiladi? qanday belgilar harf hisoblanadi?
4. To`g`ri yozish qanday ahamiyatga ega?
5. O`zbek yozuvi tarixini qisqacha izohlab bering?
6. Amaldagi yozuvimiz qanday grafikaga asoslangan?
7. O`zbek orfografiyasining qanday tamoyillari bor?
8. Fonetik yozuv nima? Morfologik yozuvichi?
9. To`g`ri talafuz qoidalarini qaysi ta`limot o`rganadi?
10. Unlilar talaffuzini tafsif qiling?
11. Undoshlar talaffuzini ayting?
12. Orfografiya va orfoepiyaning o`zaro munosabatini ayting?

AMALIY MASHG`ULOTLAR

17-mashq. Ushbu so`zlarni ko`chiring va to`g`ri talaffuz qilishni mashq qiling. Muammo, muomala, mudofa, matbuot, san`at, sanoat, siyrat, surat, sur`at, jur`at, taajjub, taalluqli, muassasa, matbaa, televedeni ye, intervuu, mubvaffaqiyat, kug`rofiya, unibversistet .

18-mashq. O`qing . Undagi so`z larni to`g`ri va tez o`qishga harakat qiling.

Tilimi tilimni ming tilim qilgan,
Qirqmalar bog`la di yokim qovg`aga
Asalfjon, shakarjon paspurti bilan
Bebilet jo`naydi do`stga sovg`aga.

(G`.G`.)

Grammatika. Morfologiya va uning sintaksis bilan aloqasi **Reja:**

1. So`zning leksik va grammatik ma'nolari
2. Grammatik shakl
3. So`z shakllari (sintetik shakl, analitik shakl, aralash shakllar, juft shakllar)
4. Grammatik kategoriya
5. So`zning morfologik tarkibi

АДАБИЁТЛАР:

У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Ращматуллаев. Шозирги ызбек

адабий тили. Т.: 1992. 187-188-бетлар.

Ёрмат Тожиев. Ўзбек тили морфемикаси. Т.: 5-9-бетлар.

Ш.Шоабдурашмонов, М.Ас=арова, А.Шожиев ва бош=алар.
Шозирги ўзбек адабий тили. Т.: 1980. 158-159-бетлар.

А./уломов, Н.А.Тихонов, Р.+ын\уров. Ўзбек тили морфем
лу\ати. Т.: 1977.

Morfemika so`zning ma`noli qismlari haqidagi ta`limotdir. So`zlarning grammatik tarkibi o`zak va turli morfemalardan tashkil topib gapda so`zlar turli grammatik shakllarda ham, o`zgarmagan holda ham qo`llaniladi. So`zlarning o`zgarmagan shakli asosiy, ya`ni lug`aviy ma`noli qismdir. Turli grammatik shakllar esa lug`aviy ma`noga qo`shiladigan qo`shimcha ma`nolardir. Masalan, **Uyimizning** so`zidagi **uy** so`zning ma`noli qismi **-imiz**-egalik ma`nosini, **-ning** kelishik, ma`nosini ifodalagan.

So`zlar o`zgarmagan shaklda qo`llanib, qo`shimcha olmasa, u ma`noli qismlarga bo`linmaydi. Agar so`z tuzilishida qo`shimcha ishtirok etsa, u turli grammatik ma`nolarni ifodalaydi. So`zning ma`noli qismi ikki tarkibdan : so`z va qo`shimchalaridan tashkil topadi. So`zning o`zi ham muayyan ma`noli qismdir.

Bu qism so`zning, boshqa ma`noli qismlarga bo`linmaydigan, ushbu so`z asosida yuzaga keladigan turli shakllarning hosil bo`lishi uchun asos bo`ladigan qismidir.

So`zning eng kichik ma`noli, boshqa ma`noli qismlarga bo`linmaydigan shakli **morfema** deyiladi. Morfema -grekcha “**shakl**” demakdir. Ya`ni so`zning turli ma`noli shakllari morfema hisoblanadi. Biroq so`z shakllari ma`no va vazifa jihatidan o`zaro farqlanadi. Shunga ko`ra morfemalar ikki xil: **1) o`zak morfema**, **2) affiksal morfema**.

O`zak morfema so`zning asl, lug`aviy ma`nosini ifodalovchi qismi, shuning uchun morfemaning bu turi asosiy morfema deb yuritiladi. O`zak morfemalar so`z yasalishi uchun ham: **bilimdon**, **do`stlik**; shakl yasalishi uchun ham: **bilimdonroq**, do`stliklar, so`z o`zgarish uchun ham: **bilimdondan**, do`stlikdan asos bo`ladi. O`zak morfemalar so`zning asl lug`aviy ma`nosini ifodalagani uchun u so`zning o`zagi hamdir. So`z shakli xuddi shu o`zakdan boshlanadi.

So`zning lug`aviy ma`nosi bilan bog`liq bo`lgan turli grammatik ma`nolar qo`shadigan qisim affiksal morfema deyiladi. Affiksal morfemalar mustaqil holda ma`no ifodalamaydi. Shuning uchun yordamchi morfemalar deb yuritiladi. So`zlarning morfemalarga bo`linishining asosida lug`aviy va grammatik ma`nolarning ifodalanishi yotadi.

O`zak va affiksal morfemalar boshqa turli xildagi qo`shimchalarni qo`shilishi uchun asos bo`ladi. Masalan: **kitobxonlarga** so`zidagi - xon qo`shimchasi uchun kitob (o`zak) asos bo`lsa, -lar qo`shimchasi uchun kitobxon so`zi, ya`ni bir o`zak, bir affiksal morfema asos bo`lgan. So`zlarning morfologik

jihtadan tuzilishi lugʻaviy va grammatik maʼnoli qismlardan tashkil topganligi uchun ham ular farqlanadi. Lugʻaviy maʼnoli qism soʻz yasalishi, qoʻshimchalar qoʻshish uchun asos. Shuningdek bu qism shakl yasalishi va soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalarni ham qabul qiladi. Soʻzlarning, qoʻshimcha oladigan qismi negiz deyiladi. Masalan, **bilimdonlik** soʻzidagi bil (oʻzak), bilim negizdir. Chunki shu qism -don qoʻshimchasini qoʻshilishiga asos boʻladi. -lik qoʻshimchasi uchun bilimdon soʻzi negizdir. Negiz qaysi qoʻshimchalar bilan yasalishiga koʻra uch xil: **lugʻaviy negiz, morfologik negiz, sintaktik negiz.**

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar bilan hosil boʻlgan negiz lugʻaviy negiz deyiladi: gul (li) doʻst (ona), doʻst (lik), bil(im-li) kabi.

Shakl yasovchi qoʻshimchalar bilan hosil boʻlgan negiz morfologik negiz deyiladi: **doʻst** (lar), **yaxshi** (roq), **bor** (**moqda**) kabi.

Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar bilan hosil boʻlgan negiz sintaktik negiz deyiladi: **kitobdan, kitobim** kabi. Baʼzan soʻzlarda bir turdagi qoʻshimchalar birdan ortiq holda keladi. Masalan: **bilimli** soʻzida -im va -li soʻz yasovchi qoʻshimchalari mavjud boʻlsa, **uyimdan** soʻzida -im va -dan soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalari mavjud.

Koʻrinadiki bilimli soʻzida ikkita lugʻaviy negiz, uyimdan soʻzida ikkita sintaktik negiz mavjud.

Negiz tuzilishiga koʻra ikki xil: tub va yasama boʻladi.

Tub negiz soʻzning qoʻshimcha olmagan qismidir. U soʻzning oʻzak morfemasiga mos kelib maʼnoli qismlarga boʻlinmaydi. Masalan, **bor -moq, oʻqi-moq, ish-ga** soʻzlaridagi lugʻaviy maʼnoli qismlar shu soʻzlardagi oʻzak morfema va tub negizlardir.

Yasama negiz soʻzlarni qoʻshish orqali hosil boʻladi. Masalan, **kurash (chan), ep (chil), kuz (gi), ishbilarmon** kabi. Yasama negiz ham sodda, qoʻshma va juft boʻladi.

Tub soʻzga yasovchi qoʻshimchalar qoʻshish bilan hosil boʻlgan negiz sodda negiz deyiladi: **Mehnat -kash, bogʻ -bon**. Ikki yoki undan ortiq soʻzlarning qoʻshilishidan hosil boʻlgan negiz qoʻshma negiz deyiladi: **mirzaterak, belbogʻ** Ikki soʻzning oʻzaro teng bogʻlanishidan hamda takrorlanishidan hosil boʻladigan negiz juft negiz deyiladi: **ota- ona, baxt-saodat, tez-tez.**

QOʻSHIMCHALAR VA ULARNING TURLARI

Qoʻshimchalar maʼno va vazifalariga koʻra uch xil: 1) **soʻz yasovchilar, 2) shakl yasovchilar, 3) soʻz oʻzgartiruvchilar.**

Oʻzak yoki negizga qoʻshilib uning maʼnosi bilan bogʻliq boʻlgan yangi maʼnoli soʻz yasaydigan qoʻshimchalar **soʻz yasovchi qoʻshimchalar deyiladi: ish-chi, gul-li, gul-la, qish-ki, mard-ona, qahramon-larcha, majbur -an** kabi. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida bir soʻz turkumidan boshqa turkumlarga xos soʻzlar yasaladi: masalan, **suv, chiroy, odam, harakat -ot;**

suvli, chiroyli, odamsimon, harakatchan- sifat; **och, buz, kes, uch, - fe`l; ochiq, buziq, kes-kir, uchqur-** sifat.

Shuningdek, so`z yasovchi qo`shimchalar bilan bir so`z turkumidan shu turkumga xos so`zlar yasaladi: **ish, suhbat, vatan, yo`l, kitob -ot; ishchi, suhbatdosh, vatandosh, yo`ldosh, kitobxon-** ot. So`z yasovchilar yordamida qo`shma (toshkentlik) juft (ota -onali) so`zlar ham yasaladi. Shu bilan birgalikda bir so`zga birdan ortiq so`z yasovchi qo`shmacha qo`shilgan holda ham so`zlar yasaladi. Masalan, **terimchi** so`zidagi **ter** - fe`l, **terim-ot, terimchi** -otdir. Bir so`zga birdan ortiq qo`shimchalar qo`shilib so`z yasalsa, bunday qo`shimchalar so`z tarkibini murakkablashtiradi.

Shu bilan birgalikda ayrim so`z yasovchi qo`shimchalar tarkibi ikki yoki undan ortiq so`z yasovchi qo`shimchaga mos keladi, biroq bir qo`shimcha vazifasini bajaradi.

Shunga ko`ra so`z yasovchi qo`shimchalar ikki xil: **Sodda qo`shimchalar, murakkab qo`shimchalar.**

Bitta tarkibdan iborat bo`lgan qo`shimchalar sodda qo`shimchalar deyiladi: **-chi, -dosh, -z or, -shunos, -lik.**

-Ikki yoki undan ortiq qo`shimchalarning birikuvidan tashkil topgan, bir qo`shimcha vazifasini bajaruvchi qo`shimchalar murakkab qo`shimchalar deyiladi: **-chilik, garchilik, lan** kabi. Masalan, **chorvachilik, loygarchilik, o`ylan** so`zlari tarkibidagi **-chilik (ch-lik), -garchilik (gar-chi -lik), -lan (la- n)** qismlardan tarkib topgan bitta murakkab qo`shimchadir. **-chilik** qo`shimchasi ayrim so`zlarda tarkiban ajralishi mumkin bo`lsa **-da, : suv- ch-lik , o`quv -chi-lik** ko`pgina so`zlarda bu qo`shimchani qismlarga ajratib bo`lmaydi: **chorvachilik, bog`dorchilik kulolchilik** kabi.

So`z yasovchi qo`shimchalar so`z yasashdagi darajasi jihatidan uch xil: **unumli qo`shimchalar, kam unum qo`shimchalar, unumsiz qo`shimchalar.**

Ko`plab so`zlarning yasalishi uchun ishtirok etadigan qo`shimchalar unumli qo`shimchalar deyiladi. Unumli qo`shimchalarga: ot yasovchi **-chi (terimchi, ishchi, xizmatchi)**; mavhum ot yasovchi **-lik (do`stlik, tinchlik)**; sifat yasovchi **-li (kuchli, bilimli)**; **-ma (aylanma yo`l, yasama kulgi)**, nisbiy sifat yasovchi **-gi (-ki , -qi) (kuzgi- qishki)**; fe`l yasovchi **-la (oshla, suvla, ishla) kabilar** kiradi.

Kam miqdordagi so`zlarning yasalishida ishtirok etadigan qo`shimchalar kam unum qo`shimchalar deyiladi. Ot yasovchi: **-dosh -kash, -bon, -boz, -dor, -im, -gich**, -sifat yasovchi: **-siz, -chil, -aki, -chog, -chak; fe`l yasovchi: -ik, -ig, -lan, -lash; ravish yasamasi: -an, -lab, -ona** qo`shimchalari kam unum qo`shimchalardir. Hozirgi kunda yangi so`z yasamaydigan qo`shimchalar unumsiz qo`shimchalar deyiladi: **-ag`on, -a, -g, -v, -g`oq, -gir, -qiz, -chil, -chan** qo`shimchalari unumsiz qo`shimchalardir. So`z yasovchi qo`shimchalar omonimlik, sinonimlik, va antonimlik xususiyatlariga ham ega.

Shaklan bir xil bo`lib turli turkumlardagi so`zlarni yasaydi qo`shimchalar

omonim qo`shimchalar deyiladi: **oq: o`roq, boshq -ot ; qo`rqq, tarqq -sifat , - ch: sog`inch -ot; tinch -sifat.**

- ma: surma, turma -ot; osma, cho`zma-sifat.

So`z yasovchi qo`shimchalar shakl yasovchi qo`shimchalar bilan ham omonim bo`la oladi. Masalan, **qushcha, uycha** so`zlaridagi **-cha** shakl yasovchi, **yangicha, eskicha** so`zlaridagi **-cha** so`z yasovchidir.

Shaklan har xil bo`lib, bir hil ma`noli so`zlarni yasovchi qo`shimchalar sinonim qo`shimchalar deyiladi. Sifat yasovchi : **-li, -ser, -dor: unumli, serunum, unumdor; -be, -siz: beaql, aqlsiz;- li, - ba, - mand davlatli, badavlat, davlatmand; -no, -siz: noinsof, insofsiz** kabilar sinonim qo`shimchalardir.

Bir -biriga zid ma`nolarni ifodalovchi so`zlar yasaydigan qo`shimchalar antonim qo`shimchalar deyiladi.

- li, -siz: aqli -aqlsiz;

-no, -li: noinsof -insofli;

-be, -li : bebaxt -baxtli.

So`zlarning lug`aviy ma`nosini o`zgartirmay ularga turli ma`no bo`yoqlari beruvchi, grammatik ma`no ifodalovchi qo`shimchalar shakl **yasovchi** qo`shimchalar deyiladi. Shakl yasovchi qo`shimchalar yangi so`z yasamaydi, balki so`zning shaklini hosil qilib turli grammatik ma`nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Shakl yasovchilar turli so`z turkumlarida turlicha vazifalarni bajaradi. Masalan, otlarda kichraytish -erkalash: **qushcha, toylog`, qo`zichoq, bolagina;** ko`plik: **kitoblar, uylar** kabi ma`nolarni ifodalasa , sifatda sifat darajalarini hosil qiladi: **qizilroq, oqish, ko`kimtir.**

Shu xususiytlariga ko`ra shakl yasovchilar ikki xil: **kategorial shakl yasovchi va nokategorial shakl yasovchilar.**

Kategorial shakl yasovchilar biror grammatik kategoriyaga xos shakllarni yasaydi. Otlardagi ko`plik, fe`llardagi shaxs -son, zamon, mayl nisbat shakllarini yasovchi qo`shimchalar kategorial yasovchilardir. Masalan, bolalar so`zidagi **-lar** ko`plik kategoriasini, **boraman** so`zidagi **-man** shaxs -son kategoriyasini hosil qiladi.

Ma`lum biror grammatik kategoriyaga xos bo`lmagan shakllarini hosil qiluvchi qo`shimchalar nokategorial shakl yasovchilar hisoblanadi. Masalan, otlardagi kichraytish -erkalash qo`shimchalari sonning ma`no turini hosil qiluvchi qo`shimchalar, sifatdagi daraja, fe`lning xoslangan shakllari qo`shimchalari nokategorial shakl yasovchi qo`shimchalardir.

Nutqda so`zlarni boshqa so`zlar bilan munosabatini (bog`lanishini) ta`minlaydigan qo`shimchalar so`z o`zgartiruvchi qo`shimchalar deyiladi. So`z o`zgartiruvchi qo`shimchalar grammatik ma`no ifodalaydi. Shuning uchun bunday qo`shimchalar sintaktik vazifa bajaradi. Masalan, **Shohning qoshlari chimirilib, mo`ylovlarini uchi pastga osilib qoldi. (P. Q.)** Ushbu dapdagi so`zlarni bog`lashda **-ning , -larini, -i ,-ga** qo`shimchalarini muhim o`rni bor. Agar gap tarkibidan shu qo`shimchalar chiqarilib tashlansa, undagi so`zlar

o`zaro bog`lanmaydi, natijada fikr i fodalanmaydi. Bu holat so`z o`zgartiruvchi qo`shimchalarning grammatik ma`nosiga nisbatan ham sintaktik vazifasini muhim ekanligini ko`rsatadi.

So`z o`zgartiruvchilarga otlardagi kelishik, egalik, fe`llardagi shaxs-son qo`shimchalari kiradi. Bu qo`shimchalar xarakteriga ko`ra ikki xil: **turlovchi qo`shimchalar, tuslovchi qo`shimchalar.**

Ot va otlashgan so`zlarga qo`shilib, ularni boshqa so`zlar bilan birikishini ta`minlaydigan qo`shimchalar **turlovchi** qo`shimchalar deyiladi. Otlardagi egalik va kelishik qo`shimchalari turlovchilardir.

Fe`llarga qo`shilib shaxs -son ma`nosini ifodalovchi qo`shimchalar **tuslovchi qo`shimchalar** deyiladi. Fe`llardagi shaxs-son qo`shimchalari tuslovchilardir.

So`z o`zgartiruvchi qo`shimchalarining qo`llanishi boshqa qo`shimchalarga nisbatan kengdir. Ular qaysi turkumga taalluqli bo`lsa, shu turkumdagi barcha so`zlarga qo`shiladi. Masalan, **uyning, uyim, uyga bolaning, bolam, boladan, bordim, o`qdim, ishladim** kabi. Boshqa qo`shimchalarda bu xususiyat nisbatan chegaralangan. (otlardagi ko`plik qo`shimchasi bundan mustasno).

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Morfema nima ?
2. So`zlar morfologik jihatdan qanday qisimlardan tashkil topgan?
3. Qo`shimchalar ma`no va vazifasiga ko`ra qanday turlarga bo`linadi?
4. Qanday qo`shimchalar so`z yasovchi qo`shimchalar deyiladi?
5. So`z yasovchi qo`shimchalar so`z yasalisidagi darajasiga ko`ra necha xil?
6. So`z yasovchi sinonim, omonim, antonim qo`shimchalar qaysilar?
7. Shakl yasovchilarning vazifalari nimalardan iborat?
8. Kategorial va nokategorial shakl yasovchilar qaysilar?
9. Qanday qo`shimchalar so`z o`zgartiruvchi qo`shimchalarga kiradi?

AMALIY MASHQLAR **Morfemik tahlil tartibi**

1. Morfemalarni aniqlash
 2. O`zak va affiks morfemalarning ajratish.
 3. Affiks morfemalarni turlarini aniqlash.
- Namuna: bilimdonlikdan so`zida beshta morfema bor.dan; bil- o`zak, - im, -don, -lik, -so`z yasovchi affiks morfema, barcha affiks morfemalar tuzilishiga ko`ra

sodda. Mardlarcha mard-larcha; mard-o`zak ,larga-affiks morfema , bo`lib -lar, cfha qismlardan tashkil topgan murakkab affiks morfemadir.

19-mashq. So`zlarni o`zak va affiks morfemalarga ajrating. Affiks morfemalarning turini aniqlang.

1. Devorlarni nurab qolgan hovlining kunday nomidagi ayvonga keksagina bir xotin kamzuliga tugma qadab o`tiribdi. (S.A.) 2. Chindan ham paxta urug`lifgiga ma`lum davrda kechirilmas katta bo`shliq yuzaga kelishiga yo`l qo`yib berilgani uchun ham hozir o`sha bo`shliqni v ilft egallab turibdi. (O`.O) . 3. - Aqllik kishilarning urug`lari usftidan qilgan ishlari albatta noma`qul bo`lmas, -dedi.(A.Q.)4. Eshiklari nafis o`ymakorliklar bilan bezangan ichidagi oltin kumush buyumlar ko`zni qamashtiradigan ko`shkda hozir B oburni faqat bitta xona o`ziga tortar edi. (P.Q.)5. Daryoning quyi tomonida ko`ringan sel oqimi o`rkach- urkach to`lqinlari bilan yuqoriga qarab bostirib kelardi.(T.M.)

20-mashq. So`z larni morfemalarga ajting. Katefgorial va nokatefgorial shakl yasovchi morfemalarni aniqlang?

1. Mehnatning tagi rohat (Maqol). 2. Aytishga ham tilim bormaydi. (P.Q.). 3 Ba`zi me`morlar o`zlarini podshoxlardan ham baland qo`yarkan .(P.Q.)4. Xotirjam bo`lingf, hozir dori qildim, endi tuzaladi.(S.A.)5. Tushga yaqin qishloqdan to`qq izga arava keldi. (S.A.)

SO`Z YASALISH

43 s. SO`Z YASALISHI HAQIDA MA`LUMOT

So`z yasash yangi ma`noli so`z hosil qilish demakdir. So`z yasalishi lug`aviy ma`noning ozgarishi asosida vujudga kelib, yasama so`z ko`pincha bir turkumdan boshqa turkumga ko`chadi. Shu ma`noda so`z yasash hodisasi so`zning grammatik jihatidan o`zgartiradigan hodisadir. Masalan, **gul** so`zi ot turkumiga xosligi uchun otga xos ko`plik qo`shimchasini oladi turlanadi: **gullar, gullarning, gullarga** kabi. Bu so`zga fe'l yasovchi **-la** qo`shimchasi qo`shilganda hosil bulgan so`z ko`plik va kelishik qo`shimchalarning olmaydi, turlanmaydi, balki tuslanadi. Chunki bu holatda so`z grammatik jihatdan o`zgarib, bir kategoriyadan boshqa kategoriyaga o`tadi.

Bir turkumdan boshqa turkumga o`tganda so`zlarda hosil bo`ladigan o`zgarishlar kategorial o`zgarishlar deyiladi. Maslan, **tasodifan** so`zining o`zagi (tasodif) ot, unga yasovchi **-an** qo`shimchasi qo`shilganda so`z boshqa kategoriyaga ko`chdi, ya`ni kategoriya o`zgaradi. **Uzumzor** so`zidagi yasovchi **-zor** qo`shimchasi otdan ot yasagan. Bunda kategoriya o`zgarmagan.

So`z yasalishi bilan bog`liq ravishda so`zning lug`aviy va grammatik ma`nolari ham o`zgarishi mumkin. So`z yasalish til uchun ijobiy hodisadir. U tilni lug`aviy jihatdan boyituvchi manbalardan biridir.

So`z yasash tildagi boshqa sohalar bilan xususan lug`at va grammatika bilan uzviy bog`liq. Chunonchi yasama so`z avval tilda mavjud bo`lgan lug`aviy vositalardan hosil bo`ladi. Masalan, tilda **kitob, chiroy** so`zlari mavjudligi uchun shu so`zlar asosida **kitobxon, chiroyli** kabi so`zlar yasalgan. So`z yasalishi asosida so`z ma`nosi o`zgaradi, yangi ma`noli so`z hosil bo`ladi. Bu holat so`z yasalishi bilan leksikologiya orasida uzviy bog`liqlikk mavjudligini ko`rsatadi. Ma`lumki, so`z yasalishida ko`pincha qo`shimchalar ishtirok etadi, yangi yasama bir turkumdan boshqa turkumga ko`chadi. Bu holat so`z yasalishining grammatika bilan ham bog`liqligini ko`rsatadi.

So`z yasalishi natijasida so`zning shakli o`zgaradi. Yangi ma`no bilan birgalikda yangi shakl vujudga keladi. So`z yasalishi paytida hosil bo`ladigan shakl bilan so`z o`zgartiruvchi va shakl hosil qiluvchi qo`shimchalar orqali vujudga keladigan shakl orasida o`xshashlik bor. Shuning ichin so`z yasalishi ham shu turdagi boshqa hodisalar singari morfologiyaning tekshirish ob`ektidir.

Tilda so`z yasash vositalari va usullari xilma-xil. O`zbek tilida so`z yasalishining asosiy ikki usuli mavjud.

1. Morfologik (affiksasiya) usuli. 2. Sintaktik (kompozitsiya) usuli.

O`zak va negizga so`z yasovchi qo`shimchalar qo`shish bilan yangi so`z yasash **morfologik usul bilan** so`z yasash deyiladi. So`z yasashida qo`shimchalar ishtirok etganligi uchun bu usul affiksatsiya usuli hisoblanadi. So`z yasovchi qo`shimchalar o`zakka : **gulli, gulla, ishla, paxtakor**, shuningdek negizga: **bilimli, hosildorlik, chidamlilik** ham qo`shiladi.

So`z yasovchi qo`shimchalar asosan o`zak va negizdan keyin qo`shiladi. O`zakdan oldin qo`shiluvchi -old yasamalar o`zbek tili uchun xos emas. Biroq sifat turkumiga mansub bir qator so`zlarning yasashida ola qo`shimchalar ishtirok etadi. Masalan **badavlat, serhosil, nohaq** kabi. Morfologik usulda so`z yasashdagi muhim shartlardan biri so`z bilan yangi yasama orasida bog`liqlik bo`lishdir. Masalan, **oshpaz, gulzor** so`zlaridagi o`zak va yasovchi qo`shimchalar orqali hosil bo`lgan qismlar: **osh-oshpaz, gul-gulzor** ma`no jihatidan bir -biriga bog`liqdir.

Morfologik usul bilan so`z yasashining shakllari ham rang -barang. Masalan, **paxtakor**, so`zida o`zak + qo`shimcha, serdaromad so`zida qo`shimcha, + o`zak, **bil-im-li** so`zida o`zak + negiz+ qo`shimcha, **nohaq lik** so`zida qo`shimcha + o`zak+ qo`shimcha shakllari mavjud.

Morfologik usul bilan so`z yasashi ot, sifat, fe`l va **ravish** turkumlari uchun xos.

Sintaktik usul bilan so`z yasashi ham unumdor usullaridan sanaladi. Ikki yoki undan ortiq so`zlarning o`zaro qo`shilishi natijasida so`z yasashi **sintaktik usul** bilan so`z yasashi deyiladi. Sintaktik usul bilan **qo`shma va juft so`zlar yasaladi**. O`zbek tilida bulardan tashqari so`z yasashining yana bir qator usullari mavjud.

Chunonchi, bir turkumdagi so`z boshqa turkumga ko`chadi va o`z ma`nosini o`zgartiradi. Masalan, **barno** (sifat), **Barno** (ot), **to`xta** (fe`l), **To`xta** (ot). Shuningdek, bir turkumdagi o`zaro so`z o`z ma`nosini o`zgartirishi, boshqa ma`no ifodalashi mumkin. Masalan, uzdi (ipni uzdi), **uzdi** (orani uzdi) **yozdi** (xat), **yozdi** (barg), **yetdi** (manzilga), **yetdi** (maqsadga). So`z yasashidagi bu usul lug`aviy -semantik usul deyiladi.

O`zbek tilida so`z yasashining yana **bir usuli -abbreviatura usulidir**. Bu usul bilan qisqartma so`zlar hosil bo`ladi: **BMT, MDH, DAN** kabi. Bu usul bilan so`z yasash faqat ot turkumi uchun xosdir. So`z yasash usullaridan yana biri -konversiya usulidir. Bu usulga ko`ra bir -kategoriyaga mansub so`z boshqa kategoriyadagi so`z o`rniga qo`llaniladi. Masalan, mard maydonda bilinar gapidagi mard so`zi aslida sifat turkumiga xos bo`lib, otga ko`chgan, "odam" ma`nosida qo`llangan. Bu holat sifatdoshlarda ham mavjud: **o`qigan -o`zar kabi**.

So`zlarning tuzilishiga ko`ra turlari

So`zlar tuzilishiga ko`ra : **sodda, qo`shma va juft** bo`ladi. Birgina o`zakdan tashkil topgan so`zlar sodda so`zlar deyiladi. **kitob, yozmoq, katta, unumli, majburan**. Sodda so`zlar **tub va yasama** bo`ladi. Tarkibida so`z

yasovchi qo`shimchalar bo`lmagan so`zlar tub so`z deyiladi. **yaxshidan, ko`pdan dalalardan** kabi.

So`z yasovchi qo`shimchalar yordamida yasalgan so`zlar **yasama** so`z deyiladi: **paxtakor, kutubxona, kitobxon** kabi.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil ma`noli so`zlarining ma`no va grammatik jihatidan birikishidan tashkil topgan so`zlar **qo`shma so`zlar** deyiladi.

Qo`shma so`zlar so`z birikmalariga o`xshab ketsa -da, ular orasida keskin farq mavjud. Binobarin, qo`shma so`zlar tarkibidagi so`zlar ma`no jihatidan yaxlit holda bo`lib ular da hokim, tobelik munosabatlari bo`lmaydi. Masalan, **toshbosar** so`zining tarkibi mustaqil ma`noli **tosh** va **bosar** so`zlarining birikuvidan tashkil topgan qo`shma so`z bo`lsa, tosh devor birikmasida tosh devor so`zning aniglovchisi bo`lib, hokim va tobelik munosabati asosida shakllangan.

O`zaro grammatik tenglanish munosabatlari yoki takrorlanish asosida birikuvchi so`zlar juft so`zlar deyiladi.

Juft so`zlar quyidagicha hosil bo`ladi:

a) o`zaro ma`nodosh bo`lgan so`zlardan tashkil topadi: **baxt -saodat, shod -xurram, zavq -shavq**;

b) zid ma`noli so`zlardan tashkil topadi: **katta -kichik, yaxshi -yomon, oq -qora**;

v) ma`nosi bir- biriga yaqin bo`lgan so`zlardan tashkil topadi: **ota -ona, aka-uka, opa- singil kabi**;

d) so`zlarni takrorlash natijasida hosil bo`ladi: **uzun -uzun, tez-tez, bora-bora, kula, -kula, tog`-tog` kabi**.

e) Biri mustaqil ma`no bildiradigan ikkinchi mustaqil holda ma`no bildirmaydigan so`zlarning birikmasidan tashkil topadi: **kiyim- kechak** kabi.

Takrorlanish asosida hosil bo`ladigan juft so`zlar quyidagi shakllarda bo`ladi. 1. O`rin -payt va jo`nalish kelishiklari shaklida: **qo`ldan -qo`lga, yildan yilga**. 2. Birinchi so`zning tarkibida - ma qo`shimchasi kelib, ikkinchi so`z bosh shaklda bo`ladi: **so`zma-so`z, izma -iz, zo`rma -zo`r**.

3. Takrorlangan so`zlar tarkibida ayrim tovush o`zgarishlari yuz beradi: **non -pon, ovqat -povqat**. Juft so`zlar tarkibi doimo bir xil so`z turkumlaridan iborat bo`ladi: **aka -uka** (ot + ot), **yaxshi -yomon** (sifat +sifat), **u - bu** (olmosh +olmosh), **kecha -kunduz** (ravish+ ravish).

Ayrim juft so`zlar tarkibidagi so`zlarni o`rnini almashtirib qo`llash mumkin: **asta- sekin** (sekin -sata), **baland -past** (past -baland), biroq ko`prina juft so`zlarda bunday o`rin almashtirish imkoni bo`lmaydi:

bosh -qosh, opa -singil, ko`z -quloq, og`iz -burun.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. So`z yasalishi nima?
2. O`zbek tilida so`z yasalishining faol usullari qaysilar?
3. So`zlarning tuzilishiga ko`ra qanday turlari bor?
4. Sintaktik usul bilan qahday so`zlar yasaladi?

AMALIY MASHQLAR

So`z yasalish tahlil

1. Yasama so`z usul asos bo`lgan so`z va yasovchi qo`shimcha
2. Yasama so`z usullari(morfologik va sintaktik usul)
navuna:Ishonchsiz yasama so`z uchun asos bo`lgan so`z ishon, fe`l turkumiga xos, ot yasovchi- ch qo`shimchasi yordamida mavhum ot yasalgan. Ishonch so`zidan sifat (ishonchsiz)so`zi yasalgan. Ushbu so`z tarkibida ikkita so`z yaasalgan .So`z yasalishining har ikkalasi haam morfologik usul bilan yuzaga kelgan.

21- mashq. Yasama so`zlarni aniqlab, yasalish usullarini izohlang.

1.Saroy qop-qorong`i tinch uyquda, ammo bu ftingchlikni saroy otxonasidagi otlarning kurt-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xo`rozlarning qichqirishlarigina buzar edilar. (A.Q.) 2. shiklari nafis uymakorliklar bilan bezangan, ichidagi oltin- kumush bu yumlar ko`zni qamashtiradigan ko`shkdfaa hozir Boburni faqat bitta xona o`ziga tortar edi.(P.Q.)

3. Ulug`bek yulduzlar sirin fosh etib, so`nik shamoldifddda taqdim etdi bosh. (G`.G.)4. Kunlar bir-biridan farqsiz, ammo hayotda yangiddan-yangi manzaralar vujudga keltirib o`tar edi.(A.Q.)5. Qizi l bar kash day oy shoshilmay osmonlay boshladi. (S.A.)

22- mashq. Quyidagi so`zlardan morfologik usul bilan so`zlar yasang.

Bil, butun, yaqin, yuz, uzoq, top, chop, buyuk, yuza, chiroy, tort, ko`z, bosh, ych, iroda, ishonch, inson, qajramon, qo`rq, zarar, qishla, mard, hazil, baland, mehmon, daromat, yog`in, tun, kitob.

23-mashq. Qo`shma va juft so`zlarga misollar toping va ular yordamida gaplar tuzing,

Grammatika ikki qismdan: morfologiya va sintaksisdan iborat. Morfologiya soʻzlarning tuzilishi va oʻzgarishi, soʻz turkumlarini oʻrganuvchi sohadir. Soʻz turkumlari va ularning xususiyatlarini tekshirish morfologiyaning muhim vazifalaridandir. Maʼlumki, soʻzlar turli grammatik maʼnolarni ifodaladi. Grammatik maʼno ifodalashiga koʻra soʻzlar har xil shakllarda boʻladi. Soʻzlardagi bunday shakllarni ham morfologiya oʻrganadi. Morfologiya atamasining **morfo -shakl, logos -soʻz** ekanligi ham uning soʻz shakllari haqidagi taʼlimot ekanligini koʻrsatadi.

Til sathi sifatida **morfologiya** nisbatan gamrovdor boʻlib, soʻz shakllari, soʻzlarning tuzilishi va oʻzgarishi, soʻz turkumlari, ularning qonuniyatlarini oʻrganuvchi taʼlimotdir.

Soʻz shakllari. Soʻz shakllari hodisasi tilshunoslikdagi oʻziga xos hodisalardan biridir. Unda maʼlum soʻzning oʻz lugʻaviy maʼnosini saqlagan holda turli shakllarda qoʻllanilishi tushuniladi. Masalan, **kitob, kitobi, kitobdan, kitobimiz.**

Soʻz shakllarining oʻzgarishi dastlab shu soʻzning lugʻaviy maʼnosiga daxldor boʻlib, uni qaysi turkumga mansubligini belgilaydi va shu turkumga xos qoʻshimchalar asosida oʻz shaklini oʻzgarturadi.

Masalan, **daraxt, odam,** gul soʻzlari ot turkumiga xos boʻlib oʻz shaklini otga xos boʻlgan kelishik, egalik, koʻplik qoʻshimchalarini olgan holda oʻzgartiradi: **daraxtim, daraxtlar, daraxtning.** Sifat turkumida xos soʻzlar esa shu turkumga xos daraja hosil qiluvchi bositalarni qabul qilgan holda oʻz shaklini oʻzgartiradi. Masalan, **qizil, qizgʻish, qizilroq.** Soʻz shakllarini oʻzgarishidagi bu holat belgilangan, turgʻun holat emas. Soʻz shakllarini oʻzgarishi uchun asos boʻladigan qoʻshimchalar, soʻzlarning muayyan turkumda taalluqli ekanligini belgilashda muhim boʻlsa -da, boshqa turkumga xos qoʻshimchalarni ayniqsa, otlardagi kelishik, egalik baʼzan koʻplik qoʻshimchalarini boshqa turkumdagi soʻzlar olgan holda oʻz shaklini oʻzgartiradi. Masalan, **kattaning, kattalar, mening, koʻpdan** va boshqalar .

Soʻz shakllarning oʻzgarishi ikki holatni yuzaga keltiradi. Birinchidan, soʻz shakli oʻzgaranda, soʻzdagi asosiy maʼnoga qoʻshimcha ravishda grammatik maʼno ifodalanadi. Masalan, **bolalar** soʻzidagi --lar qoʻshimchasi orqali ifodalangan maʼno koʻplik maʼnosidir. Ikkinchidan, soʻz shakllarning oʻzgarishi gapda soʻzlarning oʻzaro birikishini taʼminlaydi: **ishdan kelmoq** birikmasidagi -dan qoʻshimchasi ushbu soʻzlarni biriktirgan.

Koʻrinadiki, soʻz shakllarini oʻzgarishi natijasida **morfologik shakl** va **sintaktik shakl** vujudga keladi. Morfologik shakl yasovchi qoʻshimchalar yordamida, sintaktik shakl esa soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar orqali hosil boʻladi. Bundan tashqari tilda soʻz yasalishi uchun xizmat qiladigan soʻz yasovchi qoʻshimchalar mavjud boʻlib, ular bir butun holda soʻzning morfologik tuzilishini belgilaydi.

Grammatika tilshunoslik fanining nazariy bo`limlaridan biri bo`lib, gapda so`zlarning o`zgarishi va birikishi haqidagi qoidalarni o`rgatadi. Grammatika atamasining ikki ma`nosi mavjud. Birinchidan grammatika tilning muayyan tarkibiy qismi -grammatik qurilishini ifodalasa, ikkinchidan shu grammatik qurilishga xos qoidalarni umumlashtirib, uni ilmiy asosda o`rganuvchi fanni bildiradi.

Tilning grammatik qurilishi grammatikaning tekshirish obektidir. Ma`lumki, har qanday tilning o`ziga xos grammatik qurilishi mavjud bo`ladi. Tilning grammatik qurilishi muayyan tilning boshqa tillardan farqlovchi o`ziga xos belgilaridan biridir. Shu boisdan grammatika tilning eng yuqori, oliy shaklidir. Binobarin grammatikasiz fikr ifodalab

bo`lmaydi. Tilning grammatik qurilishi o`z -o`zidan vujudga kelmaydi. U nutq jarayonida tilning fonetik valug`viy tomonlari bilan bog`liq holda borliqdagi narsa va hodisalarni umumlashtirish asosida vujudga keladi. Biroq grammatika tilning boshqa sohalariga, chunonchi, lug`at tarkibida ko`ra ham keng qamrovlidir.

Chunki grammatikada faqat so`zlar emas, balki ular orasidagi munosabatlar ham ifodasini topadi ya`ni tildagi har bir so`z lug`aviy ma`no ifodalaydi. Biroq bu ma`nolarning o`zi bilan fikr ifodalanmaydi. Ko`rinadiki, so`zlar nutqda grammatik jihatdan shakllangan bo`lsa o`zaro bir-biri bilan bog`lansagina fikr ifodalash uchun xizmat qiladi. Shunday ekan har qanday so`z birikmalari va nutqning asosida so`z yotadi. Shu jihatdan tilning grammatik qurilishi lug`at tarkibi bilan chambarchas bog`langandir.

Grammatika tilning eng oliy ko`rinishi sifatida yakka birliklar asosida emas umumlashmalar asosida vujudga keladi. Masalan, **kitob, daraxt, bola, talaba, gul so`zlari** turli predmetlarning nomini bildiruvchi so`zlardir. Biroq ular grammatikada bir grammatik kategoriya -ot turkumidir. Bu holat grammatik umumlashmadir. Shu asosida grammatika tildagi so`zlar uchun umumiy bo`lgan hodisalarni o`rganish asosida ularni muayyan tizimda birlashtiradi. Ikkinchidan grammatikadan tashqarida so`zlar til uchun oddiy material, ular grammatik munosabatlar asosida birikadi. Demak, grammatika tildagi lug`aviy materiallarni ma`lum maqsadlarga ko`ra ishlatish vazifasini ham bajaradi.

Tilning grammatik qurilishining muhim xususiyatlaridan biri uning takomillashib o`zgarib borishidir. Bunday o`zgarishlar jamiyat taraqqiyotidagi ob`ektiv qonunlar asosida vujudga keladi. Ammo tilning grammatik qurilishi til uchun umumiy bo`lgan normalarga qoidalarga bo`ysinadi. Masalan, adabiy tilda eganing gapning birinchi qismida kelishi yoki aniqlovchining aniqlanmishdan oldin kelishi: **keng dala, moviy ko`l, ulkan tog`**, qaratqich bilan qaratmishning shaxs va sonda moslashib kelishi: **mening do`stim, uying eshigi, kitobning varag`i** -til normalari asosidagi hodisalardir. Bu normalar grammatikada ham grammatik qurilishga xos qonun qoidalar asosida o`z ifodasini topadi.

46 s. SO`ZNING LUG`AVIY VA GRAMMATIK MA`NOLARI

So`zlar ob`ektiv bog`liqdagi narsa va hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalaydi. Bunday tushunchalarning ifodalanishi so`zning lug`aviy ma`nosidir. Masalan, **paxta** so`zi asosida oppoq, yumshoq predmetni tushunilishi shu so`zda mavjud bo`lgan lug`aviy ma`nodir.

So`zlar lug`aviy ma`no ifodalashiga ko`ra tilda o`ziga xos mustaqillikka ega bo`lgan, lug`aviy jihatdan shakllangan birliklardir. Lug`aviy ma`no so`zlarning birlamchi, asosiy, nitqdan tashqaridagi ma`nosi bo`lib, shu ma`no orqali so`zlar narsa -hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalaydi. Tushuncha esa narsa -hodisalarning kishi ongida aks etishidir. So`zlar lug`aviy ma`nosiga ko`ra leksikalogiyaning tekshirish ob`ektidir.

Nutqda so`zlar faqat lug`aviy birlik bo`lib qolmaydi, balki nutq vositasiga aylanadi, ya`ni o`zaro birikadi, bog`lanadi. Bu jarayonda so`zlar turli qo`shimcha ma`nolarni ifodalaydi. Turli munosabatlarni bildiruvchi bunday ma`nolar lug`aviy ma`nodan tashqaridagi qo`shimcha grammatik ma`nodir.

Grammatik ma`no so`zning shakliy ma`nosidir. Masalan, **kitoblar** so`zida grammatik ko`plik ma`nosi mavjud bo`lsa, **kitobning** so`zida kelishik ma`nosi mavjud. Grammatik ma`no o`zaro munosabatlarni ifodalashi bilan birga so`zlar uchun umumiy bo`lgan ma`nolarni ham o`zida birlashtiradi. Masalan, **biz a`lo o`qish uchun harakat qilamiz** gapidagi egalik, shaxs-son va zamon ma`nolari munosabatni anglatadi, **kitobning, uyga, darsdan** so`zlaridagi qo`shimchalar ushbu so`zlar uchun umumiy ma`no -kelishik ma`nosidir. Lug`aviy ma`noga qo`shimcha ravishda bu xildagi turli ma`nolarni ifodalanishi **grammatik ma`no** deyiladi.

Grammatik ma`no umumiydir. jumladan, otlardagi egalik, kelishik, ko`plik ma`nolari grammatik ma`nolardir. Grammatik ma`nolarni hosil qiluvchi turli isullar mavjud:

1. **Qo`shimchalar.** So`zlarning o`zak va negiziga turli qo`shimchalar qo`shishi orqali grammatik ma`no hosil bo`ladi. Masalan, **kitoblar, bolalar, uydan, ishdan, ishga oq yozish kabi.**

2. **Yordamchi so`zlar.** Yordamchi so`zlar, asosan, ko`makchilar mustaqil so`zlar bilan birikib grammatik ma`no ifodalaydi. Masalan: **Otabek Rahmatning bu so`zini samimiyat bilan qarshi oldi.** (A. Qod).

3. **So`z tartibi.** So`zlarning gapda o`rin almashuvi grammatik ma`no ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, **uzoqdan katta uy ko`rindi, -uy uzoqdan katta ko`rindi.**

4. **So`zlarni takrorlash.** Nutqda so`zlarni takror holda ishlatish orqali grammatik ma`no hosil bo`ladi. **Olcha va shaftolilar g`ij -g`ij, shoxlarining boshlari erga (O.)**

5. **Ohang.** Gap yoki so`zlarni turli ohanglarda aytilishi ham grammatik ma`no ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, Fotima keldi. (darak gap) Fotima keldi? (so`roq gap), Fotima keldi ! (his -hayajon gap).

6. Soʻzlarni juftlash. Soʻzlarni juftlash ham grammatik maʼno hosil qiladigan vositalardandir. Masalan, **katta -kichik, yaxshi -yomon** kabi soʻzlarning juftlanishi natijasida **kattalar ham kichiklar ham, yaxshilaru yomonlar ham, xullas, hammaning ifodalanishi ham grammatik maʼnodir.**

47 s. SOʻZLARNING GRAMMATIK SHAKLI VA GRAMMATIK KATEGORIYALAR

Soʻzning oʻz lugʻaviy maʼnosini yoʻqotmagan holda turli shakllarda qoʻllanishi soʻzning grammatik shaklini tashkil etadi. Masalan, **kishining, kishiga, kishilar.**

Grammatik shakl maʼno ifodalash uchun xizmat qiluvchi muhim qismidir. Masalan, **keldi, yozdi** soʻzlariga **-m, -k** qoʻshimchalari qoʻshilganda birinchi shaxsning birlik va koʻplik maʼnolari anglashilsa shu soʻzlarga **-ng -ing** qoʻshimchalari qoʻshilganda ikkinchi shaxsning birlik va koʻplik maʼnolari ifodalanadi. Ushbu misollardan koʻrinadiki turli grammatik maʼnolarni ifodalashda shakl asos boʻlib xizmat qiladi.

Grammatik shakl nutqdagi soʻzlarning bir -biriga turli munosabatini ham ifodalaydi. Masalan, **kitobning varagʻi** birikmasida tobelik maʼnosi mavjud boʻlsa, **ota va bola** birikmasida tenglik maʼnosi mavjud.

Grammatik shakl soʻzning lugʻaviy maʼnoli qismi orqali, shuningdek, unga qoʻshiladigan grammatik maʼno orqali hosil boʻladi. Demak, soʻzlar nutqda yo lugʻaviy maʼno ifodalash shaklida, yoki grammatik maʼno ifodalash shaklida qoʻllaniladi.

Soʻzlarning lugʻaviy maʼnosi bilan birgalikda nutqdagi boshqa soʻzlarga munosabatini ifodalaydigan qoʻshimcha maʼnoga mos holati soʻzning grammatik shakli deyiladi.

Soʻzning grammatik shakli ikki xil:

a) soʻzning modal shakli; b) soʻzning soʻz oʻzgartirish shakli.

Lugʻaviy maʼnoga mos keladigan, turli munosabatlarni ifodalaydigan shakl soʻzning modal shaklidir. Masalan, **bola-bolalar** (birlik va koʻplik), **qush -qushcha** (kichraytish), **oʻqi** (aniq nisbat), **oʻqit** (orttirma nisbat) shakllaridir.

Soʻz oʻzgartirish shakli grammatik munosabatlarni vujudga keltiruvchi shakldir. Bu shakl nutqda soʻzlarning oʻzaro munosabatlarini (bogʻlanishini) ifodalaydigan shakldir. Masalan, **Kumushning bu holi bechora onaning yuragini ezar!**(A. Qod.) gapidagi **-ning,-ni** soʻz oʻzgartruvchi qoʻshimchalar soʻzlarning birikishi uchun muhim vazifa bajaradi.

Soʻzning grammatik shakllari tuzilishiga koʻra uch xil: **sintetik shakl analitik shakl, aralash (analitik -sintetik) shakl.** Grammatik maʼnoning qoʻshimchalar orqali ifodalanishi sintetik shaklni vujudga keltiradi. Sintetik shakl soʻz oʻzgartruvchi qoʻshimchalar orqali: **kitobni** (oʻqidim), **kitob-dan oʻqidim**, hamda shakl yasovchi qoʻshimchalar orqali: **koʻkish, koʻkroq, koʻkimtir** hosil boʻladi.

Mustaqil soʻzlarning yordamchi soʻzlar bilan birgalikda ishlatilishi analitik shaklni hosil qiladi. Masalan, **qalam bilan, bogʻ tomon, uy sari** kabi. Soʻzlarni takrorlash bilan hosil boʻladigan shakl ham analitik shakldir: **uyum -uyum, baland-baland, uzun-uzun**.

Ham qoʻshimchalar, ham yordamchi soʻzlar orqali ifodalanadigan shakl aralash shakl hosil qilad. **Uyga tomon, yoʻlga qadar, toqqa tomon** kabi.

Nutqda soʻzlar biror maxsus shaklni olmagan holda ham qoʻllaniladi. Oʻzaro zich bogʻlanib, bir xil grammatik maʼno ifodalaydigan shakllar yigʻindisi **grammatik kategoriya** deyiladi. Masalan, **egalik, kelishik, son** kategoriyalari ot turkumiga, shaxs -son, nisbat, mayl kategoriyalari feʼl turkumiga xos grammatik kategoriyalardir. Grammatik kategoriya atamasining ikki maʼnosi mavjud. Soʻzlarning lugʻaviy -grammatik jihatdan turkumlarga ajratilishi, soʻzlarni kategoriyalarga boʻlish-grammatik kategoriyadir. Shu bilan birgalikda muayyan turkumning oʻziga xos shakllari, jumladan, otlardagi egalik - grammatik kategoriyadir.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Morfologiya nimani oʻrganadi?
2. Qanday shakllar soʻzning morfologik va sintaktik shakli hisoblanadi?
3. Grammatika nimani oʻrganadi? U tarkiban qanday qismlardan tashkil topadi?
4. Qanday maʼno soʻzning lugʻaviy maʼnosi hisoblanadi? grammatik maʼno-chi?
5. Grammatik maʼnoning umumiyliigi nimada koʻrinadi?
6. Grammatik maʼno hosil qiluvchi vositalar nimalar?

AMALIY MASHQLAR.

Lugʻaviy va grammatik maʼno tahlili

1. Soʻzning lugʻaviy maʼnolarini aniqlash. 2. Grammatik maʼno larni ajrating.
namuna: kishilarning soʻzidagi lugʻaviy maʼnoli qism kishi- predmetlik tushunchasini ifodalagan. Ot turkumi -lar koʻplik maʼnosini - ning kelishik maʼnosini ifodalagan grammatik maʼnodir.
- 24-mashq. Berilgan soʻzlarni lugʻaviy va grammatik maʼno qismlarga ajratib, grammatik maʼnolarni izohlang. Ishimizdan, maqsadga, borayapti, kelmoqchi, yozdirmoq, oʻqigan, turganimizda, gullardan, kishini borayapti, qishloqqa, tunashga, yozmoqdalar, doʻstligimizga, tinchli gimizning, tinfglamoq, toʻlqinlanib boshlariga

SO`Z TURKUMLARI. Ot

Reja:

1. Mustaqil so`zlar haqida ma'lumot
2. Yordamchi so`zlar haqida ma'lumot
3. Alohida guruhni tashkil etuvchi so`zlar
4. Ot. Otning ma'no va grammatik belgilari

So`zlar lug`aviy ma`nolari morfologik be`lgilari va gapda bajaradigan sintaktik vazifalariga ko`ra o`zaro farqlanuvchi turli guruhlarni tashkil etadi.

So`zlarning lug`aviy va grammatik jihatdan farqlanishiga ko`ra bunday guruhlarga bo`linish **so`z turkumlari** deyiladi. Shunga ko`ra, so`zlarni turkumlarga ajratishda quyidagi uch muhim belgi asos bo`ladi.

1. So`zlar ifodalaydigan lug`aviy ma`no turkumlarga ajratishdagi muhim belgidir. Masalan, **uy, er, daraxt, kitob, tosh** so`zlari borliqdagi predmetlarni anglatadi. Ularning nomi ekanligi bilan xarakterlanadi. Bir qator so`zlar shu predmetlarning biror belgisini: rangini, shakl-ko`rinishini, mazasini,

hajm-o`lchamini ifodalaydi: **oq,ko`k, katta, yumaloq, keng, uzun** kabi. Shuningdek, bir qator so`zlar predmetning ish- harakatini anglatadi: **bordi, yozdi, o`qidi**, so`zlar ish-harakat yoki belgining belgisini bildiradi: **darrov, sekin, oz, ko`p** va boshqalar.

So`z ma`nolaridagi mavjud bu xususiyatlar ularni turkumlarga ajratishdagi asosiy belgidir. Turkumlarga ajratishdagi ikkinchi va uchinchi xususiyat so`zning shu ma`no tomoniga bog`liq ravishda yuzaga keladi. So`z turkumlarini ajratishda morfologik belgi ham muhimdir. Bu xususiyat muayyan so`z turkumlarida maxsus qo`shimchalar tizimi mavjudligini, ularni asosan shu turkumga xoslanganini ko`rsatadi. Masalan, ot turkumi ko`plik, kelishik, egalik, shakllariga ega bo`lganidek, boshqa turkumlardan farqli ravishda ularda kichraytish -erkalash shakllari ham bor. Shunga ko`ra otlar ko`plikda keladi predmetning kimga, nimaga qarashlilikini bildiradi, turlanadi. Shuningdek maxsus ot yasovchi qo`shimchalarning mavjudligi, ot turkumi morfologik jihatdan to`la shakllangan turkum ekanligini ko`rsatadi.

Fe`l turkumida morfologik ko`rsatkichlar boshqacha -zamon, mayl, nisbat, shaxs-son kabi shakllar fe`lning o`ziga xosligini ta`minlaydi. Fe`llar tuslanadi, shaxs va sonni ifodalaydi. Maxsus fe`l yasovchi qo`shimchalarning mavjudligi bu turkumdagi so`zlarning ham turkumlanish uchun to`la shakllanganligini ko`rsatsa fe`lning xoslangan shakllarini hosil qiluvchi qo`shimchalar mavjudligi fe`lning sintaktik vazifasini yana ham kengaytiradi.

So`z turkumlariga ajratishdagi belgilardan biri so`zning gapdagi sintaktik vazifasi bilan bog`liq. Masalan, bosh kelishikdagi ot ega vazifasini bajarsa, qaratqich kelishigidagi ot-aniqlovchi, boshqa kelishikdagi otlar to`ldiruvchi va hol vazifalarida keladi. Sintaktik jihatdan biror gap bo`lagi vazifasida kelish muayyan so`z turkumi uchun qotib qolgan holat emas.

Chunonchi, sifat gapda aniqlovchi vazifasida kelar ekan. Bu sifatning boshqa sintaktik vazifa bajarmasligini ko`rsatmaydi. Binobarin, sifatlar ham gapda to`ldiruvchi: **kattani katta deydilar** (Maqol), otlashganda ega: **yaxshi eydi oshini, yomon eydi boshini**(Maqol) vazifalarida qo`llaniladi.

Ko`rinadiki, so`z turkumlarining sintaktik vazifalari shu turkumdagi so`zlarning lug`aviy ma`nosiga mos holda bo`ladi. Xullas, so`z turkumlarini ajratishda shu uch belgiga tayaniladi. Biroq bu belgilar barcha so`zlarda bir xil emas. Masalan, ot, fe`l turkumlari uchun har uchala belgi etakchi bo`lsa, olmosh va son uchun bu belgilar o`ta past darajada uoki sifat ravishda sintaktik belgi kuchli bo`lganidek, morfologik belgi u darajada emas.

O`zbek tilida so`z turkumlari 12 ta bo`lib ular quyidagi guruhlarga bo`linadi.

1. **Mustaqil so`zlar.**
2. **Yordamchi so`zlar.**
3. **Modal so`zlar.**
4. **Undov so`zlar.**
5. **Taqlidiy so`zlar.**

Soʻz turkumlarining barchasi grammatik shaklga ega, biroq lugʻaviy , grammatik maʼnosi va vazifasiga koʻra turlichadir.

1. Soʻz turkumlari maʼno ifodalashiga koʻra quyidagicha:

a) **nomlovchi soʻzlar:** ot, sifat, son, feʼl, ravish.

b) **ifodalovchi soʻzlar:** undov, modal soʻz, yuklama, taqlidiy soʻz.

d) **koʻrsatuvchi soʻzlar:** olmosh, bogʻlovchi, koʻmakchi.

2. Morfologik jihatidan oʻzgarishiga koʻra quyidagicha:

a) **morfologik jihatdan oʻzgaradigan soʻzlar :** ot, sifat, son, olmosh, feʼl.

b) **morfologik jihatdan oʻzgarmaydigan soʻzlar:** ravish , bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama.

3. Gapda sintaktik vazifa bajarishiga koʻra quyidagicha:

a) **Sintaktik vazifa bajaradigan soʻzlar :** ot, sifat, son, olmosh, fel, ravish, taqlidiy soʻz.

b) **Sintaktik vazifa bajarmaydigan soʻzlar:** koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, undov soʻz. Modal soʻzlar garchand gap boʻlagi boʻlmasada, gapda kirish, soʻz vazifasini bajaradi.

Lugʻaviy va grammatik maʼnoga ega boʻlib, gapda biror gap boʻlagi vazifasini bajaradigan soʻzlar **mustaqil soʻzlar deyiladi.**

Mustaqil soʻzlarda yuqorida sanab oʻtilgan har uch xususiyat u yoki bu darajada mavjud. Masalan, **ot va feʼllarda** barcha turdagi (soʻz yasovchi, shakl yasovchi, soʻz oʻzgartiruvchi)

qoʻshimchalarni olgan holda qoʻllanish xususiyati mavjud boʻlganidek,

olmosh va sonda bu xususiyatlar deyarli yoʻq, yoki mustaqil soʻzlardan **olmosh** lugʻaviy jihatdan atama boʻla olmasligi bilan ham ajralib turadi. Ular gapda ot, sifat, son oʻrnida qoʻllanib, narsa- hodisaning nomi, miqdori belgisi boʻlmaydi.

Oʻzbek tilida mustaqil soʻzlar: **ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish.**

Lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmagan, soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlash, ularga qoʻshimcha maʼno berish uchun ishlatilib, gapda biror gap boʻlagi vazifasida qoʻllanilmaydigan soʻzlar **yordamchi soʻzlar deyiladi.** Yordamchi soʻzlarga **koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama** kiradi.

Yordamchi soʻzlar lugʻaviy maʼno anglatmaydi. Masalan, **uchun, ammo, sayin, bilan, va** deganda hech narsani tushunmaymiz. Biroq, til tizimida bu soʻzlarning ham oʻziga xos oʻrni bor. Binobarin, ular soʻz va gaplarni oʻzaro munosabatlarini uyushtiradi (koʻmakchi), soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlaydi (bogʻlovchi), soʻzlarga, baʼzan gapga qoʻshimcha maʼno beradi (yuklama).

Shunga koʻra yordamchi soʻzlar ham til tizimidagi oʻziga xos xususiyatlari mavjud boʻlgan soʻzlardir.

Modal soʻzlar. Soʻzlarning fikrga yoki fikrning borliqqa boʻlgan munosabatini ifodalaydi. Garchand, modal soʻzlar lugʻaviy maʼno bildirmasa-da, turli modal maʼnolarni: **tasdiq, inkor, taxmin, gumon** maʼnolarini ifodalaydi. Gapda esa kirish soʻz, yoki kirish gap vazifasida keladi.

Modal soʻzlar maʼno ifodalashi (modal maʼno boʻlsa ham), gapda vazifa bajarish (kirish soʻz boʻlsa ham) jihatidan yordamchi soʻzlardan alohida ajratib tursa-da, gap boʻlagi bola olmasligi jihatidan yordamchi soʻzlarga yaqindir.

Undov soʻzlar soʻzlovchining his -tuygʻularini ifoda etadi. Ular buyruq-xitob, haydash -chaqirishning atamasi boʻlmasa ham ularning ifodasi boʻla oladi. Masalan, **oh, uf, e, eh** undovlari zavqlanish, charchaganlik, ajablanish, hayratlanish, kabilarni anglatadi, kishit, pisht, esa haydashning ifodasidir.

Taqlidiy soʻzlar tovushga, sharpaga boʻlgan shartli taqlidni anglatadi. Taqlid asosida kishida tushuncha hosil boʻladi. Masalan, **taqir-tuqur, gup-gup, gʻuj-gʻuj** soʻzlari kishi ongida qandaydir tushunchalarni olib keladi. Ular gapda biror gap boʻlagi vazifasida keladi. Umuman, undov va taqlidiy soʻzlar ayrim xususiyatlariga koʻra mustaqil soʻzlarga yaqin. Shuning uchun bu soʻzlar gap boʻlagi vazifasida ham, oʻzi mustaqil soʻz-gap shaklida ham keladi. Biroq bu soʻzlarda mustaqil soʻzlardagidek xususiyatlar toʻla shakllanmagani holda yordamchilarga hos belgilar ham mavjud.

OT

OTNING MAʼNOSI VA GRAMMATIK BELGILARI

Predmetning nomini bildirib, grammatik son, egalik va kelishik maʼnolarini ifodalaydigan soʻzlar turkumi ot deyiladi. Otlar kim? nima? qayer? kimlar? nimalar? soʻroqlaridan biriga javob boʻladi.

Otlar maʼno xususiyatlariga koʻra turlicha. Binobarin otlar:

a) jonli predmetlarni: **odam, qish, baliq**; b) borliqdagi harsa - predmetlarni: **daraxt, uy, koʻcha, bino, qir, tosh, yoʻl**; d) osmon jismlarini: **oy, quyosh, yulduz**; e) vaqt va hodisalarni: **yoziq, qish, zilzila, boʻron, dovul, toshqin**; f) mavhum tushunchalarni: **doʻstlik, boylik, sevgi, sadoqat, shavq** kabilarni ifodalab, ularga nom boʻladi.

Ot turkumiga xos muhim morfologik xususiyatlar otlarda grammatik son, egalik va kelishik kategoriyalarining mavjudligidir. Shuningdek maxsus ot yasovchi qoʻshimchalarning mavjudligi otlarning morfologik jihatdan toʻla shakllangan soʻz turkumlardan biri ekanligini koʻrsatadi. Masalan, **tadqiqotchilarimizning** soʻzidagi-chi yasovchi, **-lar**, koʻplik, **-imiz** egalik,

-ning, kelishik ma'nolarini ifodalovchi shakllardir. Ko`rinadiki, otlarda so`z shakllarini hosil qiluvchi har uchala turdagi qo`shimchalar: so`z yasovchi, shakl yasovchi, so`z o`zgartiruvchi qo`shimchalar ham mavjud.

Egalik va kelishik qo`shimchalari otlarning boshqa so`zar bilan munosabatini taminlaydi, sintaktik qamrovini kengaytiradi.

Otlar gapda turli vazifalarda keladi. Biroq otning gapda ega vazifasida kelishi asosiy sintaktik belgidir. **Domla** kechasi bilan o`ylab, oxiri ilmiy kengash majlisiga borishga qaror qildi. (O.Yo.) Shuningdek otlar gapda to`ldiruvchi: Endi onaga qo`shilib qiz yig`lar, **qizga qo`shilib** ona yig`lardi.(Ch.), aniqlovchi: Tog`a **ot** jilovini do`nglikka burdi. (S.A.), Humoyun bu suvchi yigitning irodasiga so`zsiz bo`ysundi. (P.Q.) hol: Katta **zalda** noyibning o`zi ovqat sto`li ketida choy ichib va gazet ko`rib o`tirardi (Ch.) va kesim shu kabi sintaktik vazifalarni bajaradi.

OTNING MA`NO TURLARI

Otlar ma`no va grammatik xususiyatlariga ko`ra ikki xil: **atoqli otlar, turdosh otlar**. Predmet, narsa-hodisalarga atab qo`yilgan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar bir turdagi predmet, narsa-hodisalardan birini ajratib ko`rsatadi. Atoqli otlarga quyidagilar kiradi. 1. Kishi ismlari va familiyalar: **O`tkir, Shokir, Nafisa, Fotima** kabi 2. Geografik nomlar: **Toshkent, Farg`ona, Pomir, Sharq, G`arb** kabi.

3. Daryo, dengiz, ko`l nomlari (gidronimlar) : **Amudaryo, Orol dengizi, Sevan ko`li**. 4. Afsonaviy, hamda diniy tasavvurlar bilan bog`liq bo`lgan nomlar (teonimlar): **To`maris, Shiroq, Kayumars, Iso, Muso, Zulfiqor (qilich), duldul** kabi. 5. Osmon jismlari nomlari (astraponimlar): **Zuhro, Hulkar, Mirrix, Mars, Etti qaroqchi**. 6. Aholi yashaydigan kichik joy nomlari (oykonimlar, ko`chalar, bekatlar nomlari, (dramonimlar), tepaliklar, chuqurliklar, qirlar nomlari (oronimlar), uy hayvonlari va qushlarga atab qo`yilgan nomlar (zoonimlar), jurnal, badiiy asar nomlari, oliy organ va tashkilotlar, orden va medallar nomlari atoqli otlardir.

Atoqli otlar o`zbek tili lug`at tarkibini boyituvchi manbalardan biri bo`lib, tilda avvaldan mavjud bo`lgan so`zlar asosida hosil bo`ladi. Biroq atoqli otlar o`z xususiyati va yozilishiga ko`ra tildagi boshqa so`zlardan farqlanadi.

Atoqli otlarni turdosh otlardan farqlovchi muhim belgilardan biri ko`plik shakllarida ishlatilmasligidir.

Tilda mavjud otlarning katta qismini turdosh otlar tashkil etadi. Bir *turdagi predmet, narsa -hodisalarning umumiy nomini bildiradigan otlar turdosh otlar deyiladi. Masalan, **yulduz, daraxt, tepa, ko`l, daryo, qir, ko`cha, shahar, odam** kabi.

Turdosh otlar birlik va ko`plik shakllarida ishlatiladi. Bir xildagi predmetlarni ifodalash asosida atoqli otlar turdosh otlarga o`tadi. Masalan, **rentgen, amper, muslimka** (bug`doy nomi), shuningdek, yakka predmetlarni ajratib ko`rsatish asosida turgan otlar atoqli otlarga aylanadi. Masalan, o`ktam

(epchil), **O`ktam** -ism, lola (gul), **Lola-ism, gulchehra** (gul yuzli), **Gulchehra-ism** kabi.

Turdosh otlar ifodalaydigan tushunchasining xususiyatiga ko`ra ikki xil: **aniq otlar va mavhum otlarda bo`linadi** .

Aniq otlar shaxsni, predmetni anglatadi. Aniq otlarni ko`rish, sanash va ushlab mumkin: **uy, odam, eshik, tikuvchi, suvchi, kitob, tosh** kabi.

Mavhum tushunchalar, belgilar va holatni predmet sifatida anglatadigan otlar mavhum otlar deyiladi: **shodlik, baxt, zavq, shavq, ishonch, go`zallik** kabi. Mavhum otlar asosan birlik shaklda qo`llaniladi, ko`plikda qo`llanilganda bunday otlarning ma`nosi nisbatan mavhumlik darajasini yo`qotadi. Masalan **tuyg`ular, ishonchlar, shodliklar** kabi. Faqat so`nggi paytlarda uning dilida hatto o`zi cho`chiydigan noaniq ,mavhumroq allaqanday notinch tuyg`ular uyg`onib halovati yo`qoldi. (O.Yo.)

Mavhum otlar tub va yasama shaklarda ham mavhumlikni ifodalayadi . Biroq tub va yasama so`zlarda mavhumlik darajasi bir xilda bo`lmaydi . Binobarin ,tub holda mavhum ma`no ifodalovchi so`zlarda mavhumlik darajasi nisbatan past. Chunki, bunday otlarni aniq otlar singari sanash, ko`rish mumkin bo`lmas-da, ularning manosida aniqlik mavjudligini sezish mumkin.

Masalan, **kurash, sevgi, baxt, zavq**, kabi mavhum otlarning ma`nosi nisbatan aniq. Bunday otlar ko`plik sonda ham qo`llanilishi mumkin: **kurashlar, zavqlar** kabi.

Turdosh otlar birlik shaklda predmetlarning to`dasini yoki yakka predmetlarni anglatadi. Shunga ko`ra turdosh otlar ikkiga bo`linadi: **yakka otlar, jamlovchi otlar**.

Bir turdagi predmetlardan birini ajratib ifodalaydigan otlar yakka otlar deyiladi: **daftar, qalam, soat, eshik** kabi. Shaklan birlikda bo`lib, mazmunan ko`plikni bildiradigan otlar jamlovchi otlar deyiladi. Masalan, **el, olo mon, to`da, poda, armiya, xalq** kabi.

OTLARDA SON KATEGORIYASI

Otlarning birlik va ko`plik shakllarida ishlatilishi grammatik son kategoriyasi deyiladi. Son kategoriyasi otlarning muhim morfologik belgilaridan bo`lib birlik va ko`plik shakllari asosida son kategoriyasi vujudga keladi. Otlarning birligi biror vositasiz ifoda etiladi. Ya`ni otning ko`plikni bildiruvchi -lar qo`shimchasi mavjud bo`lmagan holati birlikdir: **kiyim, uy, ovqat, o`quvchi, kitobxon, murabbiy** kabi.

Otlarning ko`pligi -lar qo`shimchasi bilan ifodalanadi: **o`quvchilar, kitoblar** kabi. Ko`plikning **-lar** qo`shimchasi orqali ifodalanishi morfologik usul bilan ifodalangan ko`plikdir. Bundan tashqari otlarda ko`plikni hosil qiluvchi boshqa vositalar ham mavjud. Chunonchi, **el, olomon, xalq** kabi o`zi birlikda bo`lib , mazmunan ko`plikni bildiradigan so`zlar ham mavjud. Bunday ko`plik lug`aviy -semantik usul bilan hosil bo`lgan ko`plikdir.

Otlarning ko`pligi miqdor bildiruvchi so`zlarni otlardan oldin keltirish bilan ham hosil bo`ladi: **ko`p odam, bir talay ish, bir necha kun** kabi. Ko`plikning bunday ifodalanishi sintaktik usul bilan ifodalangan ko`plikdir. Sintaktik ko`plik otlardan oldin sonlarni: **o`n kishi, yuz xonadoni**, olmoshlarni **qancha ish, shuncha odam, necha kun** keltirish bilan ham hosil bo`ladi. Masalan, Ikromjon qishloqda shuncha odam borligini bilmas ekan. (S.A.) Shuningdek, ot oldidan so`zlarni takrorlash orqali ham sintaktik ko`plik hosil bo`ladi: **savat -savat meva, uzoq-uzoq yo`l**. Otasining har qadamida allaqanday kishilar bilan uzoq-uzoq so`zlashuvidan zerikardi. (A.Q.)

Lug`aviy -semantik va sintaktik usul bilan ifodalangan ko`plik so`zning morfologik tuzilishi bilan bog`lanmagan holda, morfologik ko`plik so`zning tuzilishi bilan bog`liq. Shuning uchun -lar qo`shimchasi bilan hosil bo`ladigan ko`plik so`zlarning ma`no xususiyati bilan bog`liqdir. Shu bilan birgalikda **-lar** qo`shimchasi o`zbek tilida ko`plikni hosil qiluvchi etakchi vositadir. Biroq, bu qo`shimcha barcha otlarga qo`shilavermaydi, yoki qo`shilganda ham doimo ko`plik ma`nosini ifoda etavermaydi.

-- **lar** qo`shimchasining barcha otlarga qo`shilmasligi hamma otlarning ham grammatik ko`plikda qo`llana olmasligini ko`rsatadi. Chunonchi, donalab sanalmaydigan otlarga **-lar** qo`shimchasi qo`shilganda ko`plikni emas, balki narsa-predmetning turini xilini anglatadi. Shunga ko`ra **-lar** qo`shimchasi ko`plikdan tashqari yana quyidagi ma`nolarni ifodalaydi.

1. Donalab sanab bo`lmaydigan predmet nomlariga qo`shilganda ularning turli-tumanligini, har xilligini bildiradi: **tuzlar, sutlar, bug`doylar, yog`lar, unlar, qirqmalar** (qovun turi). Tilimi tilingni ming tilim qilgan, **Qirqmalar** bog`ladi yugin qovg`aga. (G`. G`.)

2. Mavhum otlarga qo`shilganda, shu otdan anglashilgan ma`no kuchayadi. Masalan, Ming turlik **xayollarga** borib qaytdi. (A.Qod.) Qizlar undan-bundan uzoq gaplashidi, **orzularga** berilishdi. (O.)

3. Predmetlarning noaniq bo`lgan ko`p miqdorini ifodalaydi. **Suhbatlar** goh qizib, goh davom etardi. (O.) Biz bo`lajak adiblar, turmushning botqoq **erlarinigina** emas, undan chiqish **yo`llarini** ham ko`rsatishimiz mumkin. (A.Q.)

4. Qarindoshlik ifodalovchi otlarga egalik qo`shimchalaridan keyin qo`shilib hurmat ma`nosini ifodalaydi: **otamlar, onamlar** kabi.

5. Shaxsni anglatuvchi so`zlarga qo`shilib, piching, kesaatish va hurmat ma`nolarini anglatadi. O`zimning bu xizmatim evaziga bir mukofat olish muddaosida bo`lmaganimdan va nimaiki **janoblari** yo`lida mashaqqat chekkan bo`lsam.. (A.Qod.) Yangi podsho Nizomiddin **hazratlarining** el-yurtga osh berishi va ochlarga non ulashishi haqidagi xabarni butun shaharga tarqatdilar. (P.Q.)

6. Payt, vaqt bildiruvchi so`zlarga qo`shilib, taxmin ma`nosini ifodalaydi. Masalan, Shu gapdan bir hafta chamasi keyin va chorlar kutishning beshinchi **kunlari edi**. (A. Qod.)

7. Juft predmetlarni bildirgan soʻzlarga qoʻshilganda koʻplikni emal, balki ularning ikkitaligini taʼkidlash maʼnosini ifodalaydi: **koʻzlar, quloqlar, qoshlar, lablar, torlar** kabi. Masalan, Tanburning moʻjizakor torlaridan quyilgan musiqa mavjud havoni toʻldirdi. (O.) Beka begimning koʻzlaridagi tikanlar sal kamayganday boʻldi. (P.Q.)

8. Kishi organizmi aʼzolariga qoʻshilganda taʼkid kuchayadi: **yuraklar, tillar, burunlar.**

9. Atoqli otlarga qoʻshilganda umumlashganlik, oʻxshaganlik maʼnolari anglashiladi. Ajoyib naslsiz sizdagi talant, **Amular, Sirlarning** mazmunidan moʻl. (G`.G`.)

10. Aniq va mavhum otlarga qoʻshilib, hurmat -izzat maʼnolarini ifodalaydi. **Xotiralariga** malol kelmagay, hazrat.(O.) **Qadamlariga** hasanot, koʻp xursand boʻldik .(O.)

OTLARDA EGALIK KATEGORIYASI

Predmet yoki predmetlik tushunchalarining uch shaxsdan biriga tegishli ekanligini ifodalovchi shakllar egalik kategoriyasi deyiladi. Otlardagi egalik uch shaxsni, birlik va koʻplikni ifoda etadi.Oʻzbek tilida egalik maʼnolari morfologik va sintaktik usullarda ifodalanadi.

Soʻz oʻzak, negiziga maxsus qoʻshimcyalar qoʻshish orqali egalikning hosil boʻlishi morfologik usul bilan ifodalanishdir. Predmet, narsa-hodisani uch shaxsdan biriga qarashlilikini belgilaydigan qoʻshimchalar **egalik qoʻshimchalari deyiladi.**

Egalik qoʻshimchalari predmetning shaxsga yoki predmetga qarashli ekanligini koʻrsatib, shaxs va son maʼnolarini ham ifodalaydi. Egalik qoʻshimchalari soʻzning qanday tovush bilan tugashiga koʻra ikki shakllidir.

shaxslar	birlik	koʻplik
I shaxs	-m (-im)	-miz (-imiz)
II shaxs	- ng (-ing)	-ngiz (-ingiz)
III shaxs	-si (-i)	-si- i (-lari)

Egalik qoʻshimchalarining III shaxsli koʻpincha birlik va koʻplikda farqlanmaydi. Masalan, **uning kitobi, ularning kitobi.** Baʼzan III shaxs koʻplikda **-lar** qoʻshimchasi ham qoʻllaniladi: **ularning ishlari** kabi

Soʻzlarga egalik qoʻshimchalari qoʻshilganda, koʻpgina soʻzlar oʻzagida oʻzgarish boʻlmasa-da, ayrim soʻzlarning oʻzagida oʻzgarish yuz beradi.Masalan, **aka, uka, daftar, gul** soʻzlariga egalik qoʻshimchalari qoʻshilganda (akam, gulim) oʻzak aslidagidek qoladi. Biroq **ogʻiz, burun,**

ko`ngil, singil, qishloq so`zlariga egalik qo`shimchasi qo`shilganda o`zakda o`zgarish bo`ladi: **og`zim, burnim, ko`nglim, qishlog`im** kabi.

Egalik qo`shimchasini olgan so`zlar boshqa so`zlar bilan quyidagicha birikadi. Egalik qo`shimchasini olgan ot ko`pincha qaratqich kelishigidagi ot yoki otlashgan so`zlar bilan bog`lanadi. Shu boisdan egalik qo`shimchasini olgan so`zning kelishikli so`zga qarashli ekanligi ifodalanadi. Egalik qo`shimchasining qaratqichli so`z bilan bog`lanishi juda ko`p uchraydigan holatdir. Bu **navning ahamiyatini** hozir aniq baholash qiyin, albatta (O` . U.) Movarounnahrda esa **Shayboniyzodalarning hokimiyati** parcha- parcha bo`lib zaiflashib bormoqda. (P.Q.)

Egalik qo`shimchalarini qaratqich kelishigi qo`shimchasini olgan ot bilan birikishi, shu qo`shimchalarni ifoda jarayonini kengaytiradi. Zero , egalik qo`shimchalari faqat tegishlilik, mansublik ma`nolarini bildiradi. Masalan, **ish joyi, bahor payti, kuz havosi** kabi birikmalarda mansublik ma`nosi mavjud bo`lsa, **maktabning bog`i, Alining ukasi** kabi birikmalarda qarashlilik ma`nosi mavjud.

Egalik qo`shimchasining ko`proq qaratqichli so`z bilan birga qo`llanishi egalik vositalari hamda qaratqich kelishigining o`zaro bog`liqligini ko`rsatadi. Qaratqich va egalik qo`shimchalarini olgan so`zlar: **mening o`rtog`im, mening o`rtoqlarim** tipida qaratqich va qaralmish birlikda, qaratqich birlikda, qaralmish ko`plikda yoki **ularning o`rtog`i** tipida, qaratqich ko`plikda, qaralmish birlikda kelishi mumkin.

Egalik qo`shimchalarini olgan so`z son, ot, sifat yoki olmoshdan so`z bo`lsa chiqish kelishigi qo`shimchasini olgan so`z bilan birikadi: **talabalardan biri, yaxshisidan yaxshisi, hunarmandlardan ko`pi** kabi.

Bundan tashqari egalik qo`shimchasini olgan so`z bosh kelishikdagi so`z bilan birikadi. Bu xildagi birikshida ham qarashlilik ma`nosi ifodalanadi. Masalan, **Kampir qiziga javob** topolmadi, allanimalar deb ko`ngillab savatdagi zog`oralarni yoyib qo`ydi-da, oshxona yig`shtirgani ketdi.(O.) Qarashlilik ma`nosi ifodalanmaydi: Tuhmat balosidan meni faqat **Humoyun hazratlari** qutqargaular, -dedi-yu, Agradan qochib chiqdi.(P.Q.)Egalik qo`shimchalari shaxs ma`nosini ham, son ma`nosini ham ifodalaydi. Egalik qo`shimchalarining shaxs ma`nolari birlik va ko`plikda bir xil: **-m, -ng, -i (-si)** qo`shimchalari shaxs ko`rsatkichlaridir. Masalan, akam, akang, akasi so`zlarida har uchala shaxs ifodalangan . Bu qo`shimchalar uchta shaxsda birlik va ko`plikni ifodalash uchun asos bo`lsada, shaxs qo`shimchalarining o`zi ko`plikni ifodalay olmaydi. Ko`plikni ifodalash uchun shaxs qo`shimchalariga ko`plik ifodalovchi **-iz** son qo`shimchasi qo`shiladi. Masalan, **aka+m-iz, aka-ng-iz** kabi.

Egalik qo`shimchalarining I, II shaxslari ko`p jihatdan bir-biriga mos, III shaxs esa farqlanadi. Masalan, son qo`shimchalari I, II shaxsda bir bo`lsa, **(-iz)** III shaxsda boshqachadir **(-lari)**.

Shuningdek, egalik qo`shimchalari I, II shaxsda predmet, narsa-hodisaning kimga, nimaga tegishli ekanligini aniq ko`rsatib turadi: kitobim, kitobing kabi. Bu

xildagi ifodalarda qaratuvchi shaxslar (men, sen) aniq. III shaxsda esa qaratuvchi shaxs u olmoshi bilan ham, boshqa kishi otlari bilan ham ifodalanadi: **uning kitobi- Nafisaning kitobi** kabi.

I, II shaxs egalik qo`shimchalari predmetni, narsani shaxsga tegishli ekanligini ifodalaydi: **akam, akang** kabi. Predmetning shaxsga tegishli ekanligi III shaxs egalik qo`shimchasi orqali ham ifodalanadi: akasi kabi.

Shu bilan birgalikda III shaxs egalik qo`shimchasi ko`proq shaxsga tegishli bo`lmagan narsa predmetlarni ifodalaydi. Masalan, **kitobning varag`i, maktabning bog`i** kabi.

Egalik qo`shimchalari ko`plik ifodalovchi **-lar** qo`shimchasidan keyin qo`shiladi.

Ishxona rahbarlari to`yxonaga ancha barvaqt borishdi. Osmon xuddi tomlarga tegib turganday (A.Q.)

O`zbek tilida egalik ma`nosi ot va olmoshlarga -ni`, -ki qo`shimchasini qo`shish bilan ham ifodalanadi: **kitob meniki, kitob seniki**. Bu qo`shimcha u olmoshiga qo`shilganda mavhum egalikni hosil qiladi: **kitob uniki** kabi.

52 s. OTLARDA KELISHIK KATEGORIYASI

Ot yoki otlashgan so`zlarning boshqa bir so`zga tobeligini ifodalaydigan kategoriyalar kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik ot bilan otni, ot bilan fe`lni yoki boshqa biror murkumdagi so`zni o`zaro ma`no sifatlarini ko`rsatib, shu so`zning gapdagi vazifasini belgilaydi/ Otlarning kelishik qo`shimchalarini olib o`zgarishi turlanish deyiladi. Shu boisdan kelishik qo`shimchalari turlovchi qo`shimchalardir. Kelishik shaklidagi so`z boshqa so`zlar bilan grammatik aloqaga kirishadi. Kelishikli so`zning gapda biror gap bo`lagi vazifasida kelishi qaysi kelishik shaklida qo`llanishi bilan bog`liq.

Masalan, **Peshonasini** stulning suyanchig`iga qo`yib sukutga g`oydan Otaq o`zi nogohon "dik" etib o`rnidan turdi. (O.Yo.) gapidagi peshona so`zi **-ni** qo`shimchasi bilan stul so`ziga, stul so`zi esa -ning qo`shimchasi bilan suyanchiq so`ziga, **suyanchiq** so`zi -ga qo`shimchasi bilan qo`yib so`ziga, **o`rni** so`zi **-dan** qo`shimchasi bilan ko`pincha sintaktik vazifani beigilovchi shakllar turdi so`ziga tobedir. **Otaqo`zi** so`zi kelishik qo`shimchasiga ega emasligi uchun hokim holatda qo`llanilgan. Kelishik shakllari so`zlarni o`zaro aloqasini

ta`minlab, to`ldiruvchi (peshonasi, suyanchig`iga, sukutga), aniqlovchi (stolning) hol (o`rnidan) vazifalarida kelgan. Kelishiklar ko`pincha sintaktik vazifa bajaruvchi shakllar hisoblanadi. Biroq ma`lum bir kelishikdagi shakl gapda turli gap bo`lagi bo`lib kelishi mumkin. Masalan, Vatanni **kelgindilardan** ozod qilish-dunyodagi eng katta mardlikdir!(P.Q.) Sal vaqt o`tgach **qishloq kasalxonasidan** chaqirilgan vrach va hamshira ayol qutichalarini ko`targanicha chiqib kelishdi.(O` . U.) Ushbu gaplardagi chiqish kelishigi qo`shimchalarini qo`shimchasini olgan so`zlar to`ldiruvchi va hol vazifalarida kelgan. Kelishik qo`shimchasini olgan so`zning turli vazifalarni bajarishi qaysi turkumdagi so`z bilan bog`lanishiga ham bog`liq. Bu hol, ayniqsa, o`rin-payt va chiqish kelishigi qo`shimchalarida yaqqol seziladi. Ushbu qo`shimchalarni olgan ot yoki otlashgan so`zlar, harakat nomi bilan bog`lansa hol vazifalarida keladi. Shuningdek, Orin -payt, chiqish kelishiklari qo`shimchasini olgan so`z o`rin, payt ma`nolarini ifodalasa hol: Bular mehmonxonaning **quyirag`idan** joy oldilar. (O.) Boshqa ma`nolarni ifodalasa to`ldiruvchi vazifasini bajaradi.

O`zbek tilida mavjud olti kelishik kelishik kategoriyani tashkil qiladi: **bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo`nalish kelishigi, orin-payt kelishigi, chiqish kelishigi.**

Har bir kelishikni aks ettiruvchi maxsus qo`shimchalar mavjud bo`lsa-da, bosh kelishikda bunday qo`shimcha yo`q. Shunga ko`ra bosh kelishikdagi so`z boshqa kelishiklardan farqli ravishda o`zi bog`langan so`zni o`ziga tobelaydi. Shuning uchun bosh kelishik asosiy kelishik, qolganlari esa vositali kelishikdir.

Kelishik shakllarini olgan so`zlar boshqa so`zlar bilan quyidagicha bog`lanadi.

1. Kelishiklar ot bilan otni bog`laydi. **Ikromjonning yuragi kuyardi** (S. A)
2. Kelishiklar ot bilan fe`lni bog`laydi. Aziz **elkasini qisdi**. (O` . UO.),Eshon **boshini qimirlatdi**. (O.)
3. Kelishiklar ot bilan boshqa so`zlarni ham o`zaro bog`laydi. Iyul` **kunlarining birida** (A.Q.)

-Eavfi **umumiyydan tashqari** (P.Q.) va hokazo.

Ot bilan otni bosh va qaratqich kelishiklari, ot bilan fe`l va boshqa turkumdagi so`zlarni bosh, tushum, jo`nalish, o`rin-payt, chiqish,ba`zan qaratqich (**kunlarning biri mehnatning zo`ri**) kelishiklari o`zaro bog`laydi.

Bosh kelishik. Bosh kelishik shaxsni, predmetni narsa-hodisani nomini atab, **kim? nima?** so`roqlariga javob bo`ladi. Bu kelishikning maxsus qo`shimchasi yo`q. Bosh kelishikdagi so`z boshqa so`zlarga hokim bo`lganligi sababli, gapda ega bo`lib keladi. Masalan, **Ota qo`zi eshikni** sharaqlatib yopib, uydan chiqdi. (O.Yo.). Bosh kelishikdagi so`z bundan tashqari boshqa bir qator vazifalarda keladi.

1. Kesim bo`lib keladi . Siz sara **dehqonmisiz**. (T. Mal.)
2. Bosh kelishikdagi ot izohlovchi bo`lib keladi. U erda ham Mahamat **chatoq** hadeganda gapga ko`navermaydi. (O` . UO.) San`atshunoslik doktori, **professor**

Rasul Nuriddinov bugun ishdan juda yaxshi kayfiyatda qaytdi. (O.Yo). 3. Undalma bo`lib keladi. **Ha , qizim**, bironi kutib turibsanmi? (O.YO.) Esingni yig`, **bolam**, ona o`z bolasiga yomonlikni ravo ko`rmaydi. (S. A.)

4. Nominativ gap bo`lib keladi: Amakijon. Choy- poy ichib keting, amakijon!(O.Yo.)

5. Bosh kelishikdagi so`z ko`makchilar bilan bog`lanib yoki takrorlangan holda kelib aniqlovchi, to`ldiruvchi, hol vazifalarini bajaradi. Shu **mehnat bilan** yurtning mushkulini oson qilmoqchi(S. A.) To`lanboy Nizomjon ag`dargan erga razm solib boshini **sarak -sarak** qilib qo`ydi. (S. A.)

6. Bosh kelishikdagi ot sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. **Po`lat pichoq** qinsiz qolmas. (Maqol.) **Mehnat kuzagining** to`yin fayzidan, qolmagan daryodil erlar bebahra.(G`.G`.).

Sifatlovchi aniqlovchi vazifasida kelish asosan otga xos xususiyat emas. Biroq, ba`zan ot turkumidagi so`z otga bog`lanib, o`zi bog`langan so`z anglatgan predmetning nimadan ekanligini bildiradi va sifatlovchi aniqlovchi bo`lib keladi. Oshpaz **sopol kosada** ichiga mushtumdek lavlagi solingan sho`rva keltirib qo`ydi. (S.A.).

Shuningdek, sifatlovchi sifatlanmish ifodalangan predmetning qanday ishni bajarishini bildiradi. **Terim mashinalari** o`taverib, yaproqlari yulnib cho`p bo`lib qolgan g`ozalarda bir- ikkita, nari borsa uchta ko`sak qolgan.(O.Yo.)

Qaratqich keilshlgl predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmetga qarashliligini bildiradi. Qaratqich kelishigi **-ning** qo`shimchasi bilan shakllanib **kimning? nimaning** so`roqlariga javob bo`ladi. Bu kelishikdagi so`z o`zi bog`langan so`zni o`ziga qaratadi, qaratilgan so`z egalik qo`shimchasini oladi: **uyning oldi, tog`ning toshi** kabi.

Bu tipdagi qaratqich va egalik qo`shimchalari shaklidagi bog`lanishlarda qaratqich ikkinchi otga bog`lanib, uni aniqlab, aniqlovchi vazifasida keladi. Kampir **ularning gapidan** Zirillamaga Yo`ldosh Oxunboboev kelganini bildi.(S.A.) Qaratqich kelishigining qo`shimchasi she`riy asarlarda -n shaklida ham qo`llaniladi.

Yigitlik **shotisin** poyalaridan

Asta yuqoriga ko`tarilolding

(G`.G`.)

Shuningdek , badiiy asarlarda bu kelishik qo`shimchasining **-im** shakli ham uchraydi.

O`zbekiston Vatanim **manim** (A.O.)

Manim bu so`zlarimga ishonning, ishonmang ixtiyor albatta sizdadur. (A. Qod.)Qaratqich kelishigi ma`no va shakl jihatidan ikki xil: **belgili qaratqich kelishigi, belgisiz qaratqich kelishigi.**

-ning qo`shimchasi bilan shakllanib, aniq qarashlilik ma`nosini ifodalaydigan shakl belgili qaratqich kelishigi deyiladi. Otaqo`zi tog`asining fe`l-atvorini

yaxshi bilardi.(O. Yo.) Hovlining bir chekkasida yaproqlari shaldirab baland mirzaterak turardi.(O.)

Qaratqich kelishigining qo`shimchasi **-ning** tushib qolgan holat belgisiz qaratqich kelishigidir. Ikkovning **cho`l marshallari** bo`lasan. (S.A.) Bu shakldagi otlar bir-biri bilan o`zaro zich bog`lanadi va ularning orasiga boshqa so`z kiritib bo`lmaydi. Belgisiz qaratqich kelishigida qaratqich shaklidagi ot egalik shaklidagi otga belgi ekanligi ifodalanadi. Bu holatda qarashlilik ma`nosi emas balki aloqadorlik ma`nosi ustun turadi. Chunonchi, keltirilgan gapdagi cho`l marshallari birikmasida marshal yoki cho`l bir-biriga qarashli emas, ulardagi muayyan aloqadorlik asosida cho`l so`zi marshal so`ziga belgi vazifasini bajargan.

Qaratqich kelishigining belgili va belgisiz kelishi lug`aviy va grammatik ma`nolarga bog`liq. Quyidagi ma`noli so`zlar asosan belgili qaratqich kelishgi shaklida keladi.

1. Shaxs otlarini ifodalovchi so`zlar: Eshonxonning dardi bo`lak.(O.) Yo`ldoshning badanlari jimirlab ketdi. (O` .U.)

2.Predmetning shaxs yoki boshqa predmetga tegishli ekanligini ifodalaydigan otlar.Bu **Ikromjonning tovushi** edi.(S.A.) Mana shu narsa, dedi u sher oyoqli bahaybat stolning g`aladonidan kattakon semiz papka chiqarib (O.UO.)3.

Butunning qismini anglatgan otlar: **kitobning varag`i, uying burchagi, qozonning qulog`i.** Sallasidagi olmosdan tashqari belidagi kamariga, **xanjarining** sopi va qiniga qadalgan dur va la`llar tiniq va osuda bir jilo berib turardi.(P.Q.)

4. Qaratqich kelishigidagi ot bilan egalik qo`shimchalarini olgan ot orasiga boshqa so`z kelganda. Ona ko`zi oldida **o`g`lining qop-qora qoshlari**, chaqnagan ko`zlari qoldi. (S.A.) Dadasi erkatoiy **o`g`lining bu arzini eshitib**, bir hayratga tushdi, bir quvondi.(O.Yo.)

5. Otlashgan so`zlar qaratqich kelishgi qo`shimchasini olib kelganda. **Kattaning kichigi** bo`lguncha, kichikning kattasi bo`l. (Maqol.)

6. Egalik qo`shimchasi otlashgan so`zlarga qo`shilganda u bilan bog`langan so`z belgili qaratqich kelishigida keladi. **Yaxshining** yomoni bo`lguncha, **yomonning** yazshisi bo`l.(Maqol.)

7. Olmoshlar qaratqich kelishigida kelganda. **Bizning** fakul`tetda ham majlis bor. (A.Q.) Chunki ne qilsa ham ular **mening** yurtdoshlarim.(P.Q.)

Belgisiz qaratqich kelishigi quyidagi bog`lanishlarda qo`llaniladi:

1.Bir predmet yoki narsa ikkinchisiga umumiylik asosida bog`langan bo`lsa. Lekin undan beridagi chiroqsiz **uy ayvonida** qandaydir sharpa sezildi. (P.Q.) Uning yozuvchilik ishidagi kamoloti va o`qishi qanday ekanini bilmog`chi.(A.Q.)

2. Mavhum otlar o`zaro bog`lanib kelganda: **dil quvonchi , vijdon amri, odam zoti.** Manzura ko`r emas, kar ham emas, dunyoning **odam zotiga** vafo qilmasligini ko`rib eshitib turibdi. (T.Mal.)

3. Predmetning belgisi sifatida qoʻllangan soʻzlarda .Viloyatda **er islohatini** oʻtkazish uchun koʻp yillar kerak(A.Q.) Lekin u oʻz **vatanida** yashamoqda edi.(P.Q.)

Tushum kelishigi. Shu kelishikdagi soʻzdan anglashilgan harakatni oʻziga olgan predmetni ifodalaydi. Tushum kelishigidagi ot **kimni? nimani?** soʻroqlariga javob boʻlib, **-ni** qoʻshimchasi bilan shakllanadi . Masalan, Ikromjon eshikdan **chehrasini** ochib kirdi. (S.A.) Mulla Fazliddin nuqul ovozi kamaytirib, qandaydir xabar sezib gapirmoqchi edi.(P.Q.) Sheʼriy asarlarda tushum kelishigi qoʻshimchasining **-n, -in** shakllari ham uchraydi. Masalan, Yulduzlar **ertagin** eshitib, oʻzimni koʻklarda sezaman.(E.V.) Koʻchatlar **qomatin** eslatganidek , Nafasin ufurar tong otar eli.(G` . G`.)

Tushum kelishigidagi soʻz gapda vositasiz toʻldiruvchi boʻlib keladi. Masalan, odamzodning bisotida bu **dardni** engillatadigan gap bormi? (S.A.) .Tushum kelishigi maʼno va shakl jihatidan ikki xil: **belgili tushum kelishigi, belgisiz tushum kelishigi. -ni** keilshik qoʻshimchasini olib kelgan shakli belgili tushum kelishigidir. Mashina keng **maydonni** bir aylanib, klub yoniga oʻng qoʻlga burildi. (O.Yo.) Tushum kelishigi qoʻshimchasi **-ni** mavjud boʻlmagan shakl belgisiz tushum kelishigidir. Belgisiz tushum kelishigidagi ot feʼl kesimga bogʻlanib keladi.

Ular maʼno va grammatik jihatdan zich bogʻlanganligi uchun ularning orasiga boshqa soʻz kiritib boʻlmaydi.

Tushum kelishigi quyidagi holatlarda belgili shaklda keladi:

1. Shu kelishikdagi soʻz atoqli ot boʻlsa: Otaqoʻzi **Fazilatini** ham, oʻgʻli **Qodirjonni** ham, qizi Latofatni ham odam qatorida koʻrmaydi.(O.Yo.)

2. Shu kelishikdagi soʻz kishilik, oʻzlik koʻrsatish olmoshlari bilan ifodalansa. Fazilat **oʻzini** qoʻyarga joy topolmay qoldi.(O.Yo.) Qizlarning ota-onasi **bizni** bu yerga olib qolmoqchi emas. (T. Mal.)

3. Shu kelishikdagi soʻz otlashgan boʻlsa. U oʻzidan **boshqani** oʻylamaydigan bir xudbin ekan.(O.Yo.) 4. Shu kelishikdagi soʻz harakat nomi bilan ifodalansa.

Manzura oʻgʻlidagi **oʻzgarishni** sezib, xatosini tuzatmoqchi boʻldi.(T. Mal.)

Joʻnalish kelishigi. Shu kelishikdagi otdan anglashilgan ish -harakatning kimga? nimaga? tegishli ekanligini , ish -harakatning bajarilish vaqtini ifodalaydi.

Masalan, bu uyni **qishloq kutubxonasiga** aylantirmoqchimiz.(O. Yo.)

Haydar hovliga **kirishga** chogʻlanib, usti boshini koʻzdan kechirdi.

(T.Mal.) **Oqshomga** yaqin **villaga** Muzaffarxon bilan Gulzor begim kelishdi.(T.

Mal.) Joʻnalish kelishigi **-ga** qoʻshimchasi bilan shaklanib, **k**, tovushi bilan

tugagan soʻzlarga qoʻshilgandab aytiladi bva shunday yoziladi. Masalan, Inson

koʻkka boqar doimo, Tintuv qilar ocmonni faqat.(E.V.) **g`** undoshi bilan

tugagan soʻzlarga qoʻshilganda h` aytiladi va shunday yoziladi.

Qishloqqa kelganda uni koʻrmay, bir-ikki kun uning bogʻida boʻlib, tongotar suhbatlar qurmay ketmas edi. (O.Yo.)

Joʻnalish kelishigi qolgan barcha hollarda **g** yoziladi. soʻzlar quyidagi maʼnolarni anglatib, turlidi sintaktik vazifalarda keladi.

1. Harakatning bajarilishi uchun ishtirok etgan shaxs, predmetni anglatadi. Jo`nalish kelishigining bu ko`rinishi **kimga? nimaga?** so`roqlaridan biriga javob bo`lib, gapda to`ldiruvchi vazifasini bajaradi. Masalan, Bundan tashqari otalik muhabbatini va mas`uliyatini **menga** tashlab ketgan (A.Q.) Ikki tomonda ikki o`q-yoyga o`xshab salohu kamonlarini taqib, bellarini siqib, bog`lab olgan yigitlar o`z yuzboshilarini saqlab shay turardilar.

2. Harakatning bajarilish o`rnini bildirib, **qaerga? qaerda?** so`roqlaridan biriga javob bo`lib, gapda o`rin holi vazifasida keladi. Masalan, **Yulduzlarga** kemalar yo`llab, jonzod izlar cheksiz fazoda. (E.V.) **Yozyovonga** ikkoving komandirlik qilasan. (S.A.)

3. Harakatning bajarilish vaqtini ifodalab, **qachon? qachongacha?** so`roqlariga javob bo`ladi. **Tushgacha** uch yarimni yasab qo`ygan bo`lsang, **kechgacha** yerni timdalab tashlamasang, deyman, -dedi Ikromjon. (S.A.)

O`rin -payt kelishgi. Shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmet, ish-harakatning bajarilish o`rnini, vaqtini bildiradi. O`rin -payt kelishgi **-da** qo`shimchasi bilan shakllanib, quyidagi ma`nolarni ifoiydi.

1. Harakatning bajarilish o`rnini bildirib, **qaerda?** so`rog`iga javob bo`ladi va gapda o`rin holi vazifasini bajaradi. **Ko`chada** tirik bir jon ko`rinmas, hammayoq jimjit. (O.Yo.) Besh yigit odamlarning ko`ziga tashlanmaslikka tirishib qishloqdan yakka-yakka chiqishdi-yu, **to`qay ichida** uchrashishdi. (P.Q.)

2. Harakatning bajarilish paytini bildirib, qachon? so`rog`iga javob bo`ladi va gapda payt holi vasifasini bajaradi. Bobur bugun peshinda ishongan beklarini to`plab, mashvarat o`tkazdi. (P.Q.) U yolg`iz farzandini qorong`u tunda dushman ko`payib ketgan shaharga chiqarishni istamas edi. (P. Q.)

3. Harakatning bajarilishi uchun ob`ekt bo`lgan predmetni bildirib, **nimada?** so`rog`iga javob bo`ladi va gapda to`ldiruvchi bo`lib keladi. Shunga qaraganda yovning **rejalarida** qandaydir bir o`zgarish yuz bergan edi. (P.Q.)

4. Harakatning bajarilishi holatini ifodalab, **qanday? qay holatda?** so`roqlaridan biriga javob bo`ladi va gapda ravish holi vazifasida keladi. Haydar apil-tapil kiyinib ariqdan hatlab o`tdi-da, paxsa devor bo`ylab o`sgan **olchalar panasida** cholning hovlisiga qaradi. (O.Yo.)

O`rin- payt kelishigi predmet ma`nosini bildirib **kimga? nimada?** so`roqlaridan biriga javob bo`lsa, gapda to`ldiruvchi, ish- harakatning bajarilish o`rni, payt, holatini bildirib, **qaerda? qancha? qanday?** so`roqlariga javob bo`lsa hol vazifasida keladi.

Chiqish kelishgi. Shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmet ish-harakatning yuzaga chiqish o`rnini, vaqtini, sababini bildiradi. Chiqish kelishigi **-dan** qo`shimchasi bilan shakllanadi.

Chiqish kelishigi shaklidagi so`z quyidagi ma`nolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning boshlanish o`rnini bildirib, **qaerdan?** so`rog`iga javob bo`ladi va gapda o`rin holi vazifasini bajaradi.

Derazamdan tushgan tola nur Somon yo`li kabi tovlanur. (E.V.) **Klubdan** chiqqan kishilar to`da-to`da bo`lib simyog`och tagida gaplashib turishibdi. (S.A.)

2. Ish-harakatning bajarilish paytini bildirib, **qachon? qachondan?**

so`roqlaridan biriga javob bo`ladi va gapda payt holi vazifasida keladi. Jannat hola **kechadan beri** supurgi tegmay ivirsib ketgan uyni yig`ishtirayotgan edi.(S.A.) 3. Ish -harakatning bajarilishiga sabab bo`lgan vositani bildirib, **kimdan? nimadan?** so`roqlariga javob bo`ladi va gapda to`ldiruvchi vazifasida keladi. Ishlaydi. Bor kuchi bilan ishlaydi. **Rohatidan** kechadi, uyqusidan kechadi.(S.A.) Zuhrabegim **xayolidan** o`ziga tayanch izlar ekan yaqinda Buxoroni olib, endi Samarqandga qo`shin tortib kelishi kutilayotgan Shayboniyxon esiga tushdi. (P.Q.)

4. Chiqish kelishidagi so`z predmet ma`nosiga ega bo`lib, harakatning bajarilishiga sabab bo`lgan shaxsni, predmetni ifodalasa gapda to`ldiruvchi, o`rin payt holat ma`nolarini ifodalasa hol vazifasida keladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. So`z turkumlari qanday belgilarga ko`ra ajratiladi?
2. Ot turkumining o`ziga xos muhim xususiyatlari nimalarda ko`rinadi?
3. Qanday otlar atoqli otlar hisoblanadi?
4. Turdosh otlarning qayhay turlari mavjud?
5. Grammatik son kategoriyasi nima?
6. Egalik kategoriyasi deb nimaga aytiladi?
7. Egalik qo`shimchalari qanday ma`nolarni ifodalaydi?
8. Kelishik kategoriyasi nima?
9. Kelishiklar va ularning shakllari qanday?

53 s.

OTLARNING YASALISHI

Otlar yasaliş xususiyatlariga ko`ra boshqa turkumdagi so`zlarga nisbatan alohida ajralib turadi. Chunonchi, otlarda yasovchi qo`shimchalar ko`p bo`lib, ular ishtirokida ko`plab yangi so`zlar yasalganidek, so`z qisqarishini asosida yangi so`zlar yasaliş ham ot turkumiga xosdir. Shu boisdan ham otlar yangi so`zlar hisobiga tez boyib boruvchi turkumdir. Otlar asosan **morfologik** va **sintaktik** usullar bilan yasaladi. So`z o`zak, negiziga maxsus so`z yasovchi go`shimchalar qo`shish bilan ot yasaliş morfologik usul bilan yasalişdir. Ot yasovchi qo`shimchalar yordamida ot, sifat, son, fe`l va boshqa turkumlardan ot yasaladi. Masalan, **ishchi** (otdan), **terim** (fe`l dan) , **birlik** (sondan) , **yaxshilik** (sifatdan).

Morfologik usul bilan quyidagi ma`nolarni bildiruvchi otlar yasaladi.

1. Shaxs otlari
2. Narsa - quroi otlari
3. O`rin - joy otlari
4. Mavhum otlar

Shaxs oti yasovchi qo`shimchalar. Bu guruhdagi otlar katta miqdorni tashkil qilganidek, turli ma`nolarni ham ifodalaydi. Shaxs oti yasovchilar orasida eng faol va turli ma`nolardagi otlar yasovchi qo`shimcha

- **chi** qo`shimchasi. Bu qo`shimcha barcha so`z turkumlari va boshqa tillardan kirgan so`zlarga ham qo`shilib quyidagi ma`nolarni ifodalovchi otlar yasaydi.

1. **-chi qo`shimchasi:** a) ot va fe`l negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan narsa, predmet bilan shug`ullanuvchi ma`nosidagi otlar yasaydi: **ishchi, suvchi, terimchi, o`quvchi, o`qituvchi** kabi.

b) Ot, sifat, son negizlarga qo`shilib negiz anglatgan predmet, narsa-hodisaga mansub ekanlikni ifodalovchi otlar yasaydi: **Tursunoychi, musobaqachi, a`lochi, og`machi, o`n mingchi**.

d) Fe`l va sifat negizlarga qo`shilib negiz anglatgan belgi, xususiyatga egalikni bildiruvchi otlar yasaydi: **yozuvchi, sinovchi, qiziqchi, yolg`onchi** kabi.2)

kasb-hunar yoki mutaxassislikni ifodalovchi so`zlarga qo`shilib, negiz orqali anglashilgan kasb-korga egalikni bildiruvchi otlar yasaydi: **pichoqchi, suvoqchi, tilchi**.

2. **-dosh.** Bu qo`shimcha negiz anglatgan shakl yoki predmet bilan birgalik ma`nosidagi otlar yasaydi. a) Yashash joyda fikrda birgalikni ifodalovchi otlar yasaydi: **vatandosh, mahalladosh, fikrdosh, suhbatdosh**. b) qarindoshlik jihatdan birlikni bildiruvchi otlar yasaydi: **qarindosh, qondosh, jondosh**.

-dosh qo`shimchasi bilan o`rinda birlik: **sinf-dosh, vatandosh**; paytda birlik: **zamondosh, asrdosh**, holatda birlik: **fikrdosh, suhbatdosh** kabi otlar yasalganidek, ayrim tilshunoslik atamaları ham hosil bo`lgan: **sifatdosh, ravishdosh** kabi.

3. **-kash.** Bu qo`shimcha tojik tilidan o`zlashgan bo`lib, tojikcha kashidan "tortmoq" so`zining o`zbek tilida affikslashgan shaklidir. -kash qo`shimchasi asl ma`nosiga mos holda "yurgizuvchi" ma`nosidagi otlar yasaganidek : **tuyakash, aravakash**, "biror ish bilan shug`ullanuvchi" ma`nosidagi otlar ham yasaydi: **mehnatkash, chizmakash**.

4. **-bon.** Negiz orqali anglashilgan predmetni qo`riqlovchi, qarovchi ma`nosidagi otlar yasaydi: **darbozabon, bog`bon**.

5. **-dor.** Tojikcha "ushlamoq" so`zidan o`zlashgan bo`lib, negiz orqali anglashilgan narsaga egalikni ifodalovchi otlar yasaydi; **puldor, mulkdor, chorvador, aybdor**.

6. **-boz.** Negiz orqali anglashilgan predmet bilan shug`ullanuvchi ma`nosidagi otlar yasaydi: **nayrangboz, masxaraboz, dorboz, kaptarboz**.

7. **-paz.** Tojikcha "pishirmoq" so`zidan o`zlashgan bo`lib, negiz orqali anglashilgan taomni pishiruvchi ma`nosidagi otlar yasaydi: **oshpaz, somsapaz, kabobpaz**.

8. **-shunos.** Tojikcha "bilmoq" so`zidan o`zlashgan bo`lib, negiz orqali anglashilgan sohani egallaganlik ma`nosidagi otlar yasaydi: **tilshunos, adabiyotshunos, o`lkashunos** kabi.

9. **-parast.** Negiz orqali anglashilgan ishga berilganlik ma`nosidagi otlar yasaydi: **amalparast, mansabparast** kabi.

10. **-furosh.** Tojikcha “sotmoq” soʻzidan oʻzlashgan boʻlib, negiz orqali ifodalangan predmetni sotuvchi maʼnosidagi otlar yasaydi: **nosfurosh, qovunfurosh.**

11. **-parvar.** Tojikcha “saqlamoq” soʻzidan oʻzlashgan boʻlib, negiz orqali ifodalangan predmetga sodiqlik maʼnosidagi otlar yasaydi: **vatanparvar, xalqparvar, maʼrifatparvar** kabi.

12. **-xoʻr.** Tojikcha “emoq” soʻzidan oʻzlashgan boʻlib, negiz orqali ifodalangan taomni koʻp eyuvchi maʼnosidagi otlar yasaydi: **oshxoʻr, samsaxoʻr** kabi. Shuningdek, ishyoqmaslik, dangasalik maʼnosini ifodalovchi : **nonxoʻr, yuvindixoʻr;** yomonlik maʼnosidagi: **odamxoʻr, qonxoʻr;** mehribonlik maʼnosidagi: **gʻamxoʻr, kabi** otlar yasaydi:

13. **-soz.** Tojikcha “ yasamoq” soʻzidan oʻzlashgan boʻlib, negiz orqali ifodalangan narsani tuzatuvchi maʼnosidagi otlar yasaydi: **soatsoz, aravasozi, mashinasoz.**

14. **-doʻz.** Tojikcha “tikmoq” soʻzidan oʻzlashgan boʻlib, negiz orqali anglashilgan narsani tikuvchi maʼnosidagi otlar yasaydi: **doʻppidoʻz, mahsidoʻz, etikdoʻz** kabi.

15. **-xon.** Tojikcha “oʻqimoq” soʻzidan oʻzlashgan boʻlib, negiz orqali anglashilgan narsani oʻqish bilan shugʻullanuvchi maʼnosidagi otlar yasaydi: **gazetxon, kitobxon.**

16. **-gar, -kor, -kar.** Negiz orqali angshilgan predmet bilan qiziquvchi, u bilan shugʻullanuvchi maʼnosidagi otlar yasaydi: **zargar, kimyogar, sanʼatkor, paxtakor, miskar.**

Narsa - qurol otib yasovchi qoʻshimchalar. Narsa -qurol otlari asosan ot va feʼl negizlaridan yasaladi. Narsa -qurol otlarini yasashda feʼl negizlar ancha faoldir .Qoʻyidagi qoʻshimchalar narsa- qurol otlari yasovchi qoʻshimchalardir:

1. **-gich, -kich, (-gʻich, -qich).** Feʼl negizlariga qoʻshilib, narsa otini yasaydi. Bu qoʻshimchalar turli negizlarga qoʻshilishiga koʻra turli variantlidir: **suzgich, oʻtkazgich, koʻrsatkich, chizgʻich, ochqich, tutqich** kabi.

2. **-ma.** Feʼl negizlarga qoʻshilib narsa otlari yasaydi, **qaynatma,** joy otini yasaydi: **bostirma.**

3. **-k, -ik, uk, -uq, iq, -oq, -ak.** Feʼl negizlarga qoʻshilib, quyidagi maʼnolarni ifodalovchi otlar yasaydi.

a) mehnat qilish uchun ishlatiladigan predmetlar otini yasaydi: **kurak,, elak, gʻildirak, oʻroq;** b) inson uchun zarur boʻlgan narsa otlarini yasaydi **taroq, toʻshak, sochiq, pichoq;** d) mavhum otlar yasaydi: **chaqiriq, hayqiriq, tilak.**

4. **-m, -im, -um.** Feʼl negizlarga qoʻshilib, narsa oti yasaydi: **kiyim:** harakat oti yasaydi: **terim, chiqim;** sifat negizga qoʻshilib mavhum ot yasaydi: **oqim** kabi.

5. **-gi, -ki, -qi, gʻi.** Bu qoʻshimchalar feʼl negizlarga qoʻshilib, narsa-qurol oti yasaydi: **supurgi, suzgi, chopqi, cholgʻi** kabi.

6. **-indi.** Feʼl negizlarga qoʻshilib, narsa otini yasaydi: **yuvindi, chiqindi** kabi.

7. **-in (-un)**. Fe'l negizlarga qo`shilib, negizdan anglashilgan mehnat jarayonlari otini yasaydi: **ekin,yig`in**.

8. **-kin, gin**.Fe'l negizlarga qo`shilib, narsa otini yasaydi: **toshqin, to`lqin, qirg`in**.

9. **-don**. Ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali anglashilgan predmetni saqlash uchun ishlatiladigan narsa otini yasaydi: **tuzdon, siyohdon**.

O`rin -joy otiari yasovchi qo`shimchalar. Bu qo`shimchalar bilan negiz orqali anglashilgan predmet ko`p bo`lgan, shu predmet o`sadigan yoki saqlanadigan joy nomlari yasaladi.

1. **-zor**. Ot negizlariga qo`shilib, negiz orqali anglashilgan predmet o`sadigan joy nomlari yasaladi: **paxtazor, lolazor, o`rikzor, olmazor** kabi.

2. **-loq**. Ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali anglashilgan predmet ko`p bo`ladigan joy nomlari yasaladi: **qumloq, toshloq, o`tloq**.

3. **-iston**. Ot negizlarga qo`shilib, atoqli otlar yasaladi: **O`zbekiston, Guliston, Turkiston**.

4. **-goh**. Ot negizlarga qo`shilib, qisqa muddatda yashash, tunash, sayr qilish, o`ynash uchun zarur bo`ladigan joy nomlari yasaydi: **qarorgoh, xobgoh, sayrgoh, o`yingoh**.

Mavhum ot yasovchi qo`shimchalar. Tubandagi ot yasovchi qo`shimchalar turli turkumdagi negizlarga qo`shilib, mavhum ot yasaydi.

1 **-lik(-liq)**. Bu qo`shimcha mavhum ot yasovchi eng faol qo`shimcha bo`lib, quyidagi negizlardan ot yasaydi:

a) sifatlarga qo`shilib belgi, xususiyat ifodalovchi otlar yasaydi: **go`zallik, yaxshilik, sofflik**;

b) otlarga qo`shilib holat ifodalovchi mavhum ot yasaydi: **yigitlik, do`stlik, dushmanlik**;

v) shaxs otlariga qo`shilib, o`zak orqali anglashilgan predmet, soha bilan shug`ullanuvchi ma`nosidagi mavhum ot yasaydi: **binokorlik, tuproqshunoslik, manbashunoslik, pichoqchilik, zargarlik**;

g) ravishga qo`shilib, harakatning mavhum miqdorini: **tezlik ,ko`plik**, songa qo`shilib, uning mavhum miqdorini: **onlik, yuzlik** bildiruvchi otlar yasaydi.

d) **-liq** qo`shimchasi bor modal so`ziga qo`shilib mavjudlik ma`nosidagi ot yasaydi: **borliq**.

2. **-chilik**. Bu qo`shimcha murakkab qo`shimcha (chi+lik) tartiblaridan tuzilgan bo`lib, ot, sifat negizlarga qo`shilib kasb-hunar bildiruvchi mavhum ot yasaydi: **to`qimachilik , paxtachilik , chorvachilik ,dehqonchilik, pichoqchilik, suvoqchilik**.

3. **-garchilik**. Bu qo`shimcha ham murakkab (gar-chi-lik) tarkiblardan tashkil topgan bo`lib, holat bildiruvchi mavhum ot yasaydi: **yog`ingarchilk, loygarchilik**.

4. **- ch (inch)**. Fe'l negizlarga qo`shilib, kishidagi ruhiy holatni bildiruvchi mavhum ot yasaydi: seving, ishonch, quvonch.

5. **-sh(-ish)**. Fe'l negizlarga qo`shilib harakat oti yasaydi: **yig`ilish , tug`ilish**.

Sintaktik usul bilan qo'shma va juft otlar yasaladi. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro ma'no va grammatik jihatdan birikishi asosida vujudga kelgan otlar qo'shma otlar deyiladi. Qo'shma otlar tarkibi quyidagi so'zlardan tashkil topadi.

1. Ot+ otdan: **belbog`, qo`lqop, muzqaymoq, toshko`mir, Sirdaryo.**
2. Sifat+ otdan: **oqqush, oqsoqol, qizilo`ngach, sassiq popushak.**
3. Son+otdan: **to`rt burchak, uchwurchak, To`rtko`l, Besh buloq.**
4. Ot+ fe`ldan : o`rinbosar, beshiktervatar, muzyorar, kunga boqar kabi.

Qo'shma otlar quyidagicha yoziladi:

1. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning birikuvidan tashkil topib, bir ma'no ifodalaydigan, bir urg'u bilan aytiladigan, otlar qo`shilib yoziladi: **kunga boqar, oshqozon, belbog`, gultojixo`roz, Jarqo`rg`on** kabi.
2. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning birikuvidan tashkil topib, alohida urg'u bilan aytiladigan, tarkibli qo'shma otlar ajratib yoziladi: **xalq xo`jaligi, Markaziy Osiyo, Qarshi cho`li kabi.** Ikki so'zning o'zaro grammatik jihatdan teng bog`lanishidan hosil bo`lib, bir umumiy ma'no anglatuvchi otlar juft otlar deyiladi: **ota-ona, aka-uka kabi.**

Juft otlar tarkibi quyidagicha so'zlardan tashkil topadi.

1. O'zaro ma'nodosh bo`lgan so'zlardan: **mehr- shafqat, kuch-qudrat, shon-sharaf, baxt-saodat.**
2. Bir -biriga yaqin ma'noli, aralash tipdagi so'zlardan: **ota-ona, aka-uka, qozon-tovoq, uy-ro`zg`or.**
3. Tarkibidagi birinchi so`z mustaqil ma'no bildiradigan, ikkinchi so`z ma'no bildirmaydigan so'zlarning birikishidan: **bozor-o`chor, don-dun, kiyim-kechak** kabi.

Takror otlar ham tuzilishi jihatidan juft otlarga mansub. Biroq ular yasama ot sirasiga kirmaydi. Chunki, takror otlar tarkibidagi ikkinchi so`z fonetik jihatdan o`zgargan holda qo`llanilsa - da, birinchi so`z ifodalagan ma'nodan boshqa ma'noni bildirmaydi. Zero, birinchi so`z ifodalagan ma'no takror otlardagi asosiy ma'no bo`lib qoladi: **non-pon, tosh-posh, kitob-mitob** kabi.

Qisqartma otlar. Nutqda qisqalikka erishish maqsadida bir qator tarkibli otlar qisqartirilib qo`llaniladi. Bunday otlar qisqartma otlar deyiladi. Masalan, **BMT, DAN, MHD** kabi.

So'zlarni bu tipda qisqartirib qo`llash faqat ot turkumiga xos. So'z qisqarishi ham yasalishning bir turi bo`lib, unga abbreviatura usuli deyiladi.

Qisqartma otlar quyidagicha shakllardan iborat bo`ladi:

1. So'zlarning bosh harflari olingan holda so`z qisqartiriladi. Bunday qisqartmalar bosh harflar bilan yoziladi. **GES, BAA**(Birlashgan Arab Amirliqi).
2. Birinchi so'zning birinchi bo`g`ini, keyingi so'zlarning bosh harflari olingan holda so'zlar qisqartiriladi; **O`zR, O`zRFA, O`zMU** kabi.

TILLARDA MODAL SHAKLLARNING YASALISHI

Modal shakllarning mavjudligi otlarning morfologik jihatdan o`ziga xos muhim belgilaridan biridir. Modal shakllar otdan anglashilgan ma`noga turli his-hayajon ma`nolarini qo`shadigan shakllardir. Modal shakllar yordamida lug`aviy ma`noga qo`shimcha ravishda erkalash, kichraytirish, hurmat kabi modal ma`nolar hosil bo`ladi. Otlarning modal shakllari maxsus modal ma`no hosil qiluvchi qo`shimchalar va so`zlarni qo`shish bilan hosil bo`ladi.

Modal ma`no hosil qiluvchi qo`shimchalar yordamida kichraytirish -erkalash ma`nolaridagi otlar hosil bo`ladi. Shuning uchun bunday qo`shimchalar **kichraytirish- erkalash** qo`shimchalari deyiladi.

Quyidagilar otlarning modal shaklini hosil qiluvchi kichraytirish- erkalash qo`shimchalaridir:

1. - **cha qo`shimcha**. Otlarga qo`shilib predmetning kichikligini ifodalovchi modal shakl hosil qiladi: **qushcha, kitobcha, qizcha**. Ayrim so`zlar tarkibida bu shakl kichraytirish ma`nosini ifodalamaydi. Chunki, - cha qo`shimchasi ravish yasovchi: **o`zbekcha, ko`kcha** so`zlaridagi -cha qo`shimchasi bilan shakldoshdir.

2. -**choq, chak qo`shimchasi**. Bu qo`shimcha kichraytirish ma`nosidagi: **qo`zichoq, toychoq**, erkalash ma`nosidagi **qo`zichoq** (bolalarga nisbatan ishlatilganda), **kelinchak** modal shakllarini hosil qiladi.

3. -**loq qo`shimchasi**. Kichraytirish: **qizaloq**, erkalash: **toyloq, bo`taloq** (bolalarga nisbatan) modal shakllarini hosil qiladi.

4. -**gina (-kina, -qina) qo`shimchasi**. Erkalash, hurmatlash ma`nosidagi modal shakllar yasaydi: **bolagina, qizgina, otaginam** kabi.

Otlarning modal shakllari erkalash, hurmatlash ba`zan kesatish ma`nolarini ifodalovchi so`zlarni kishi ismlariga qo`shish natijasida ham hosil bo`ladi. Bunday so`zlar alohida qo`llanilganda mustaqil ma`noli so`zlar bo`lib, kishi ismlariga qo`shilganda affikslashadi va modal ma`no hosil qiladi. Masalan **jon: Azizjon, Ergashjon, xon: Dilbarxon, E`tiborxon, oy: Tursunoy, Naziraoy, niso: Xayriniso, Mehriniso, toy: Olimtoy** kabi.

Shuningdek, ayrim modal shakl hosil qiluvchi vositalar hurmat va kesatish ma`nolarini ham ifodalaydi. Masalan, **Poshsho ona, kelin poshsho** kabi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Otlar qanday usullar bilan yasaladi?
2. Morfologik usul bilan qanday ma`noli otlar yasaladi?
3. Sintaktik usul bilan-chi?
4. Otlar tuzilishiga ko`ra qanday turlarga bo`linadi?
5. Qaysi shakllar otlarning modal shakllari hisoblanadi?

AMALIY MASHG`ULOT OTLARNI TAHLIL QILISH TARTIBI

1. Otlarning ma`nosiga ko`ra turi.

2. Kelishikdagi shakli.
3. Grammatik son shakli.
4. Egalik shakli
5. Tub va yasamaligi .
6. Qaysi usul bilan yasalganligi.
7. Tuzilishi jihatidan turi.
8. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Xizmanchilar keldilar. Xizmatchilar-ot, turdosh ot, aniq ot, bosh kelishikda, ko`plikda, egalik affiksi olmagan, sodda, yasama, morfologfik usul. Sirdaryo- ot, atoqli ot, bosh kelishikfda, birlik, egali qo`shimchasi olmagan, qo`shma, yasama, sintaktik usul bilan yasalgan. Gapda ega vazifasida kelgan.

25- mashq. Otlarni topib ma`nosiga ko`ra turlarini aniqlang .

1. Kiyimidan yigit ko`proq stulentga o`xshar edi.(A.Q.) 2. Oftob qizdirgan dala yo`lida chap qo`lini shohi qiyiq bilan bo`yniga osib olgan yigirma yoshdagi bir yigit sog` qo`li bilan velosipedini enkazib kelmoqda.(S.A.)3. Tillaforki tolorda o`ltirgan belimning jussasi kichkina ko`rinsa ham , Hamida bonu uchun ayol zoti orasida undan salobanli si va qudratlisi yo`q. (P.Q.)4. Mehnatdadir dalaning barcha Ma jnun, La aylosi, Farhod er sug`o radi, quloq ochadi Shirin.(G`.G`.).5. Kampir ning so`rog`iga arobovakash xazillashib javob berdi.(Ch.) 6. Otabek ota-ona orzusig`a o`z ta`biricha jonsiz haykal bo`lib rizoliq berdi.(A.Q.)7. Darbozasi sharqi-janubiga qaratib qurilgan bu dong`dor saroyini Toshkent, Samarqand bva buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki huj rani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to`la. (A.Q.)

26-mashq. Egalik va kelishik shaklidagi otlarni aniqlab, ularni izoh lang. Endi, biz tashqari hovlini quyib mehmobnixonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari hovlining yo`lagi ham narigisidek usti va bag`ri yoguq-qorong`u, yo`lakning nihoyatiga borib o`ngga yurilsa otxonaga, chapga yurilsa birinchi martabba kir ga nimizdek ulug` bir hovliga chiqarmiz.

Hovlining to`rt tarafi turlik ehtiyot binolari bilan va to`rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan o`ralg`on bo`lib shu ikki uyning orasig`a o`lturgan koshinkor va naqshin chorxari ayvon bu havlining birinchi martaba ko`zga chalinadig`on ortiqliqlaridandir. (A.Qod.)

27- mashq. Tub va yasama otlarni aniqlang.

Yasalish usullarini izohlang.1.

U qabulxona eshigi oldida merobvsib turib qoldi bva maqsadsiz ravishda yo`lakdagi kreslolarning biriga borib o`tirdi. (O`.U.)2. Xonzoda begim shuni o`ylab, o`yinni hayajon bilan kuzatgani sari qizlar xaf-xatarni unitib, to`daga dadil tashlanishlar, qamchi o`rniga chovgoncho`p bilan otlari sag`risiga urib, muxoki tomonga hamla qilishardi. (P.Q.) 3. Quvasoy botqog`ining ustidan o`tgan manaa shu uzun yog`och ko`prik ham mulla fazliddin chizib bergan tarh bo`yicha qurilgan (P.Q.)

4. Tabholik- shoirga dil ehtiyoji,
Xayolga oshnolik- buyuk baxtingiz

Qo`nar boshinizga shuxrat gultoji

Tashbeh izlamoqqa qolmas vaqtingiz. (E.V.)

28-mashq. Otlarni morfologik jihatdan to`liq tahlil qiling.

1. Tillakori mollarda o`ltirgan beginning jussasi kichkina ko`rinsa ham, Xamida bonu uchun ayol zoti orasida undan salobatlisi va qudratlisi yo`q.(P.Q.)
2. Bolasining choponini boshiga yopinib olgan xotin o`tirgan eridan so`radi.(S.A.)
3. Qo`shiqning ovjini shirali ovoz bilan Ma`murjon hofiz yakka aytar di. (S.A.)
4. Shaharning shimolidagi ko`rkam chorbog` baland devor bilan o`ralgan, darvozalarga soqchilar qo`yilgan.(P.Q.)
5. Mardlik maydonida bel sinash uchun jasur o`zbek xalqining o`g`li otlandi.(G`.G`.)

S I F A T

54 s. SIFATNING MA`NOSI VA GRAMMATIK BELGILARI

Predmetning belgisini bildiradigan so`zlar turkumi sifat deyiladi. sifat **qanday? qanaqa?** so`roqlaridan biriga javob bo`ladi. Sifat belgi sifatida predmetning rangini (**oq, qizil, ko`k, sariq**), shakl-ko`rinishini (**yumaloq, yapaloq, yassi, uchburchak**), hajm- o`lchovini(**tor, keng, katta, kichik**), maza-tamini (**shirin, nordon, mazali**), sifatini, xususiyatini(**oddiy , kamtar, dono, aqlli, tadbirkor**), xarakterini (**ziqna, xasis, bosiq, sho`x, ko`ngli ochiq**),

o`rin yoki vaqtga bo`lgan munosabatini(**uydagi, kuzgi, bahogi, kechki**)ifodalaydi.

Sifat narsa-hodisadagi, predmetdagi belgini bildirgani uchun gapda doimo ot bilan bog`lanib keladi: **keng xona, yaxshi joy, qizil olma, moviy ko`l** kabi.

Sifatlar o`ziga xos morfologik xususiytlarga ega. Sifatning muhim morfologik belgisi, predmet belgisining boshqa predmet belgisiga qiyoslab darajalab ko`rsatishidir. Shu boisdan sifatlarda boshqa turkumlardan farqli ravishda daraja, ozaytirma va kuchaytirma shakllar mavjud. Shuningdek sifatlar zo`z yasovchi, shakl yasovchi qo`shimchalar tizimiga ham ega.

Sifatlar gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. **Og`ir tabiatlik, ulug` gavdalik, ko`rkam va oq yuzlik, kelishgan qora ko`zlik mutanosib qarashlik va endigina murti sabz urgan yigit** (A.Qod) Hol va kesim vazifalarida keladi: **Mag`rur holda cho`ntagidan bitta o`n so`mlik chiqarib, bo`lingan to`p ustida tashladi.** (F. Mal.) **Chodirning ichi o`rdaday keng tagiga somon va poxol to`shalib** ustiga brezent tashlangan.(O.UO.)

Sifatlar otlashganda ega, qaratqichli aniqlovchi, to`ldiruvchi vazifalarida keladi: **Mard maydonda bilinar.** (Maqol.) **Kattaning kichigi bo`lguncha, kichikning kattasi bo`l.**(Maqol.) Yaxshini yaxshi deydilar (Maqol.) kabi.

ASLIY VA NISBIY SIFATLAR

Sifatlar ma`no xususiyatlariga ko`ra har xil. Binobarin, ayrim sifatlar predmet belgisini bevosita ifodalasa, ayrim sifatlar belgini boshqa predmetga yoki o`ringa, paytga nisbatlash asosida ifodalaydi. Shunga ko`ra sifatlar ma`no jihatdan ikkiga bo`linadi: **asliy sifatlar, nisbiy sifatlar.**

Bevosita belgi anglatib, belgini darajalab ko`rsataoladigan sifatlar **asliy sifatlar** deyiladi: **uzun, katta, qizil, shirin, yaxshi, mulojim, ixcham** kabi.

Predmet belgisini o`rin yoki raytga ba`zan boshqa predmetga o`xshatish, nisbatlash asosida anglatadigan sifatlar nisbiy sifatlar deyiladi.

Nisbiy sifatlar maxsus sifat yasovchi qo`shimchalar yordamida yasaladi: **-li, -iy (-viy), -lik, simon, gi -ki -qi: -dagi, -** qo`shimchalari nisbiy sifat yasovchi qo`shimchalardir.

Bu qo`shimchalar yordamida quyidagi ma`nolarni ifodalovchi sifatlar yasaladi. 1. Predmetga nisbat berish ma`nosini bildiruvchi nisbiy sifatlar: **mevali baraxt, ilmiy ish, tarbiyaviy ahamiyat** kabi.

2. Vaqtda nisbat berish ma`nosidagi nisbiy sifatlar : **kuzgi bug`doy, tungi yog`du., kechagi gap** kabi.

3. Orinda nisbat berish ma`nosidagi nisbiy sifatlar: **janubiy kenglik, sho`rchilik qiz, uydagi ish** kabi.

4. Nisbiy sifat yasovchi qushimchalar yordamida yasalgan sifatlar : a) predmetga xoslikni: **tarihiy kun, ma`naviy mezon**: predmetga o`hshashilkni: odamsimon, butasimon: biror narsaga mo`ljallangan yozgi ta`til, kuzgi ekln: biror joylik ekanlikni: toshkentlik, samar qandlik ham bilaradi.

Asliy va nisbiy sifatlar belgini darajalab, kuchraytirib yoki aksincha kamaytirib ko`rsatishi hamda modal ma`no bildirishiga ko`ra o`zaro farqlanadi.

1. Asliy sifatlar belgini darajalab ko`rsata oladi: **yaxshi- yaxshiroq -juda yaxshi.**

Nisbiy sifat yasovchi qo`shimcha bilan yasalgan sifatlarga belgini darajalab ko`rsatish xususiyati mavjud emas: kuzgi, osamsimon. 2. Asliy sifatlar modal ma`no ifodalaydi: yaxshigina, ochiqqina kabi. Nisbiy sifatlarga bu xususiyat mavjud emas, fogatli qo`shimchali nisbiy sifatlarga modal ma`no mavjud: **chiroyligina, bilimligina** kabi.

Sifatlar otga bog`lanish bilan birgalikda ba`zan fe`lga ham bog`lanib kelishi mumkin. O`shanda biz **yosh edik**, -dedi Saidiy uzoqqa qaraganday (A.Q.) Nisbiy sifatlar fe`lga bog`lanmaydi.

55 s.

SIFAT DARAJALARI

Predmetdagi belgini boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatlab farqlash hodisasi sifat darajalari deyiladi. Sifat darajalari predmetdagi bir xil belgini bir -biriga chog`ishtirish, solishtirish asosida yuzaga keladi. Sifatlarga uch xil daraja mavjud : **oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja.**

Predmet belgisi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanmasa odiy daraja deyiladi: **katta, uzun, keng, epchil.** Predmet belgisini boshqa predmetdagi shunday belgiga qiyoslanishidan **qiyosiy** va **orttirma** daraja sifatlari vujudga keladi. **Qiyosiy daraja.** Predmet belgisini boshqa predmetdagi shunday belgidan ortiq yoki kamligini bildiradigan daraja qiyosiy daraja deyiladi. Qiyosiy daraja sifatlarga - **roq** qo`shimchasini qo`shish bilan shakllanib: a) belgini odiy darajadagi sifatlarga nisbatan ham kamligini ifodalaydi.

Masalan; **bu yo`l, narigi yo`lga nisbatan qisqaroq, bu uy narigi uyga nisbatan pastroq.** b) belgini ortiqqligini ifodalaydi. **Bu o`zidan ham ko`ra Saidiyga qattiqroq ta`sir qildi.** (A.Q.) **Havo musaffo bo`lgani uchun pastda yoqilayotgan olovning tutuni odatdagidan tiniqroq** ko`rindi. (P. Q.)

Belgini yanada ortiqqligini ko`rsatishda- roq qo`shimchali sifatdan oldin yana ham so`zlari keltiriladi. **Nigora bu sehrli manzarada, oydinda yana ham sirliroq tuyilgan ko`hna qorg`onga tikilib uzoqroq turadi.** (O. Uo.)

Orttirma daraja. Predmet belgisini boshqa predmetdagi xuddi shunday belgidan juda ko`p eanligini ifodalaydigan daraj orttirma daraja deyiladi. Orttirma daraja odiy daraja sifatlardan oldin **eng , juda g`oyat, g`oyatda, nihoyatda, benihoyat** so`zlarini keltirish bilan hosil bo`ladi.

U Unsunga juda qadrli, va qadrdon. (O.) Zumrad Manzuraning gaplarini bugun **g`oyat loqaydlik** bilan tingladi. (O.) Yo`l tor, juda kichkina bo`lgani uchun hozir birinchi navbatda podshoh oilasi va Boburga **eng yaqin kishi** bo`lgan eshik og`a, Qosimbek chiqishmoqda edi. (P.Q.) Qiyosiy daraja sifatlar

morfologik usul bilan, orttirma daraja sifatlar esa sintaktik usul bilan hosil bo`ladi.

56 s.

SIFATLARNING YASALISHI

Boshqa so`z turkumlari singari sifatlar ham asosan morfologik va sintaktik usullar bilan yasaladi. Morfologik usul bilan sifat yasash eng sermahsul usuldir. So`z o`zak, negiziga maxsus sifat yasovchi qo`shimchalar qo`shish orqali yangi sifatlar yasalishi morfologik usul bilan sifat yasalishi deyiladi. O`zbek tilida sifat yasovchi qo`shimchalar boshqa turkumlardan farqli ravishda o`zakdan oldin va o`zakdan keyin qo`shilgan holda ham sifat yasaydi. O`zakdan oldin qo`shilib sifat yasovchi qo`shimchalar tojik tilining ta`siri natijasida yuzaga kelgan.

O`zakdan oldin qo`shilib sifat yasovchi qo`shimchalar:

1. **-ser.** Ot turkumidagi so`zlarga qo`shilib negiz orqali ifodalangan predmetning ko`pligini ortiqqligini bildiruvchi sifat yasaydi: **sersuv, serdaromad, sergap** kabi.
2. **-be :** Otlarga qo`shilib negiz orqali ifodalangan predmetga ega emaslikni bildiruvchi sifat yasaydi: **beor, benomus, betayin, bebaxt.**
3. **-ba:** Otlarga qo`shilib negiz orqali ifodalangan predmetning ortiq ekanligini bildiruvchi sifat yasaydi: **badavlat, basavlat, baquvvat.**
4. **-no:** Ot va sifat o`zaklarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmetning yo`qligini, mavjud emasligini bildiruvchi sifat yasaydi: **nohaq, noinsof, noloyiq, noqulay** kabi.
5. **-bad:** Ot negizlarga qo`shilib, salbiy belgi bildiruvchi sifat yasaydi: **badbashara, badxulq.** O`zakdan keyin qo`shilib sifat yasovchi qo`shimchalar:
 1. **-li** qo`shimchasi. O`zbek tilidagi sifat yasovchi eng mahssuldor qo`shimcha bo`lib, asosan ot, qisman sifatdosh va ravishdoshlarga qo`shilib sifat yasaydi.
 - a) o`zakdan anglashilgan ma`noda ega ekanlikni ifodalovchi sifat yasaydi: **aqli yigit, mevali bog`, bilimli talaba.**
 - b) **-r (-ar)** qo`shimchali sifatdosh shakliga qo`shilib, undan anglashilgan belgiga ega ekanligini ifodalovchi sifat yasaydi: **tushunarli kitob, qiziqarli suhbat.**
 - v) **-sh (-ish)** qo`shimchali ravishdoshga qo`shilib o`zakdan anglashilgan ish-harakatga ega ekanlikni bildiruvchi sifat yasaydi: **borishli , kelishli o`qimishli kabi.**
 2. **-siz:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmetga ega emaslik ma`nosidagi sifatlar yasaydi: **suvsiz, ishsiz, mazasiz, kuchsiz** kabi.
 3. **-chan:** ot, harakat nomi va ravishdoshlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan ma`noning ortiqqligini bildiruvchi, sifatlar yasaydi: **qiziquvchan, talabchan.**
 4. **-chil:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmet belgisini ortiq ekanligini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **epchil, dardchil.**
 5. **-aki:** ot va sifat negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmet belgisining soxtaligini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **qalbaki, zo`raki, yuzaki.**

6. **-ag`on:** fe`l negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmet ma`nosiga ega ekanlikni bildiruvchi sifatlar yasaydi: **bilag`on, topag`on.**

7. **-mon (-man):** Bu qo`shimcha bilan belgini ortiq ekanligini ifodalovchi sifatlar yasaladi. -mon qo`shimchali sifatlar -ag`on qo`shimchali sifatlariga sinonimdir: **bilarmon, toparmon, bilag`on, toparg`on**

8. **-ma:** fe`l negizlarga qo`shilib negiz orqali ifodalangan harakatning natijasida hosil bo`lgan belgini ifodalovchi sifatlar yasaydi: **qaynatma sho`rva, qovurma go`sht, yasama tish, uydirma gap.**

9. **-in:** ot, va fe`llarga qo`shilib sifatlar yasaydi: **erkin odam, tekin daromad, to`kin kuz.**

10. **-parvar:** ot negizlarga qo`shilib negiz orqali ifodalangan predmet ma`nosi bilan bog`liqlikni ifodalovchi sifatlar yasaydi: **vatanparvar, adolatparvar, xalqparvar.**

11. **-parast:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmet ma`nosiga moyillikni bildiruvchi sifatlar yasaydi: **mansabparast, shuhratparast, uyquparast.**

12. **-xo`r:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmetni yaxshi ko`ruvchi, uni xushlovchi ma`nosidagi sifatlar yasaydi: **oshxo`r,**

go`shtxo`r. Bu qo`shimcha orqali yasalgan sifatlar ko`chma ma`nolarda ham ishlatiladi: **odamxo`r, g`amxo`r, qonxo`r, nonxo`r** (“hech ish qilmaydigan kishi” ma`nosida) kabi.

13. **-mang:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmet ma`nosining ortiq ekanligini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **davlatmand, hunarmand** kabi.

14. **-don:** Ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmet ma`nosining ortiqligini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **bilimdon, gapdon,**

15. **-dor:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmet ma`nosining ortiqligini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **bo`ydor, etdor, puldor, moldor.**

16. **-dek, -day:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmetga o`xshashlik ma`nosini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **asalday qovun, gulday qiz, tog`day elka** kabi.

17. **-k, -q, -ik, -iq, -uk, -uq, -oq, -ak:** fe`l negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan harakat yoki holatining natijasini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **kentik, qaynoq, bo`liq, o`siq, tuzuk, chinqiroq, hurkak.**

18. **-qoq, g`oq:** fe`l negizlarga qo`shilib negiz orqali ifodalangan harakat belgisini ortiq ekanligini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **botqoq er, tirishqoq odam, urishqoq bola.**

19. **-choq, -chiq, -chak,** fe`l negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan belgining ortiq ekanligini bildiruvchi sifatlar yasaydi: **maqtanchoq, toyg`onchiq, kuyinchak.**

20. **-g`in, g`un, -kin, -qin:** fe`l negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan harakat, holat bilan bog`liqlik ma`nosidagi sifatlar yasaydi: **so`lg`in, turg`un keskin, jo`shqin.**

21. **-qir, -qur, -gir, -kir:** fe`l negizlarga qo`shilib negiz orqali ifodalangan harakat holatning ortiqqligini bitiruvchi sifatlar yasaydi: **topqir, chopqir, uchqur, sezgir, olg`ir, o`tkir.**

Quyidagi qo`shimchalar o`zakdan keyin qo`shilib nisbiy sifat yasovchi qo`shimchalardir.

1. **-iy (-biy):** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmetga aloqadorlik ma`nosidagi sifatlar yasaydi: **ilmiy, tarixiy, oilaviy, tashkiliy.**

2. **-simon:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmet ma`nosiga o`xshashlikni bildiruvchi sifatlar yasaydi: **odamsimon, butasimon, tuxumsimon, toshsimon** kabi.

3. **-lik:** ot negizlarga qo`shilib, negiz orqali ifodalangan predmetga xoslik ma`nosidagi sifatlar yasaydi: **toshkentlik, farg`onalik** kabi.

4. **-gi, -ki, -qi:** ot ravish, va ko`makchilarga qo`shilib, orin, payt va joyga xoslikni bildiruvchi sifatlar yasaydi: **kuzgi, qishki, tashqi, ichki, hozirgi.**

5. **-dagi:** ot negizlarga qo`shilib, o`ringa xoslikni bildiruvchi sifatlar yasaydi: **uyqagi, ko`chadagi.**

Sintaktik usul bilan qo`shma va juft sifatlar yasaladi. Ikki yoki undan ortiq so`zlardan tashkil topib, bir belgi anglatiladigan sifatlar qo`shma sifatlar deyiladi. Qo`shma sifatlar tarkiban quyidagicha bo`ladi:

1) **ot+ ot shaklida: mehmondo`st, sohibjamol, jigarrang.**

2) **sifat+ot shaklida: sofdil, oq ko`ngil, olijanob.**

3) **son+ot shaklida: uchburchak, besh xonali.**

4) **ot+ fe`l shaklida: tinchliksevar, erksevar.**

5) **ravish +fe`l shaklida: ertapishar, kechpishar.**

Bir umumiy belgi asosida ikki sifatning teng bog`lanishidan hosil bo`ldan sifatlar juft sifat deyiladi. Juft sifatlar quyidagicha hosil bo`ladi:

1. Ma`nodosh yoki ma`nosi bir-biriga yaqin bolgan sifatlarning birikuvidan: **tinch-totuv, egri-bugri, qing`ir- qiyshiq.**

2. Qarama -qarshi ma`noli sifatlarning birikuvidan : **yaxshi-yomon, katta-kichik, uzun-qisqa.**

SIFATLARDA MODAL SHAKLLAR

Sifatlarda darajalardan tashqari belgining ortiq yoki kamlik ma`nolari ham ifodalanadi. Bu xilda belgi ifodalanishida muayyan belgi boshqa predmet belgisiga qiyoslanmaydi. Bunday shakllar sifatlarning modal shakllari deyiladi.

Sifatning modal shakllariga quyidagilar kiradi:

a) **belgining kuchaytiruv shakli,** b) **belgining kamlik shakli,**

d) **belgining noaniqlik shakli,** e) **belgining ko`plik shakli.**

1. **Belgining kuchaytiruv shakli** belgini ortiq darajada ekanligini ifodalaydi. Belgining ortiqqligi quyidagicha hosil bo`ladi:

a) oddiy daraja sifatning birinchi bog`ini olinib, sifatning to`liq shaklidan oldin keltirish bilan: **qip-qizil, sap-sariq, ko`m-ko`k, dum-dumaloq.**

b) oddiy darajadagi, sifatlarni takrorlash bilan: **uzundan -uzun, ochiqdan-ochiq, to`ppa-to`g`ri.**

d) oddiy darajadagi sifatlardan oldin belgini kuchaytiruvchi so`zlarni keltirish bilan: **o`ta pastkash, g`irt yolg`on, liq to`la, tim qora.**

Belgining kuchaytiruv shakli sintaktik usul bilan hosil bo`ladi.

2. **Belgining kamlik shakli** asosan rang bildiruvchi sifatlarda mavjud bo`lib, bunda belgining odatdagidan kamligi ifodalanadi. Belgining kamligi morfologik usul bilan hosil bo`ladi.

Belgining kamligi rang bildiruvchi sifatlarga **-sh, -ish, -mtir, -imtr, g`imtir** qoshimchalarini **qo`shish bilan hosil bo`ladi: ko`kish, ko`kimtir, sarg`imtir, qizg`imtir.**

3. **Belgining noaniqlik shakli** sifatlarning juftlashishi asosida vujudga keladi. Ayrim tovush o`zgarishi asosida juftlashgan sifatlarning noaniq belgini hosil qiladi: **g`adir -budir, chala-chula.**

4. **Belgining ko`pligi** sifatlarni takrorlash orqali ham hosil bo`ladi: **uzun-uzun, katta-katta, og`ir - og`ir.**

Sifatlarda -gina (-kina- qina) qoshimchasini qo`shish orqali ham sifatlarning modal shakli hosil bo`ladi: **yaxshigina uy, o`g`rigina bola** ("Mening o`g`rigina bolam" G`.G`.) G`uzardagi samovarda **g`aribgina** bo`lib o`tirgan ekan.(S.A.) **Sifatlarning otlashishi.** Sifatlarning gapda ot bajaradigan vazifani bajarib, otning so`rog`ini olib kelishi sifatlarning otlashishi deyiladi. Otlashgan sifatlarning o`zining asl mohiyatini, yani predmet belgisini ifodalash xususiyatini yo`qotadi.

Otlashgan sifatlarning gapda ega: **Yaxshi** eydi oshini, **Yomon** eydi boshini(Maqol.),qaratqichli aniqlovchi: kechalari uxlamay, shu **yolg`izimning** umrini uzun qil, deb yig`lab chiqadi. (S.A.) to`ldiruvchi: **yaxshini** yaxshi deydilar.(Maqol.) vazifalarida keladi.

Sifatlarning tuzilishiga ko`ra **sodda: yaxshi, keng, chiroyli, bilimli, zukko; qo`shma: rahmdil, shifobaxsh, oq ko`ngil, sof dil, shirin so`z, och sariq; juft: katta-kichik, oq-qora, uzoq -yaqin oq bo`ladi.**

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Sifatlar belgi sifatida nimalarni bildiradi?
2. Sifatning o`ziga xos morfologik belgilari nimalardan iborat?
3. Sifatning ma`no jihatidan qanday turlari mavjud?
4. Sifatlar gapda qanday vazifalarni bajaradi?
5. Sifat darajalari nima? Sifatlarda qanday darajalar bor?
6. Sifatlar qanday usullar bilan yasaladi?
7. Sifatning qanday modal shakllari bor?

AMALIY MASHQLAR

Sifatlarni tahlil qilish tartibi

1. Sifatning ma`nosiga ko`ra turlari
2. Darajasi (Oddiy, qiyosiy, orttirma)
3. Tuzilishiga ko`ra turi.
4. Yasalishiga ko`ra turi. Yasalish usullari
5. Gapdagi o`zi uch to`rt kundan beri ga`latiroq bo`lib yuribdi.(S.A.)
ga`latiroq- sifat, asliy sifat qiyosiy daraja, sodda, tub, sifatlovchi- a niqlovchi vazifasifda .

29-mashq. Sifatlarni topib, qanday belgi bildirganini aniqlang, o`zi bog`langan so`z bilan birgalikda ko`chirib yozing.

1. Osmon boyagina feruza shihsadek tip-tiniq edi.(O`.U.)2. Og`ir tab`iatlik, ulug` gavdalik , ko`rkam va oq yuzlik, kelishkan qora ko`zlik, mutanbosib qora qoshlik va endigina murtisabza urgan bir yigit. (A.Qod.) 3. Baland kungurador devor bilan o`ralib, yuksak burjlarga to`p o`rnatilgan o`rdadan hovlining har joy-har joyida tosh fonuslar miltirab turardi.(O.Yo.) 4. Egnilariga qizi, ko`k, yashil, movut va kimxo b to`n kiyib, qora qunduz telpak va bo`rklarini boshlariga bostirib olgan boshqa amirlar ham nag`al qoqilgan etiklari bilan marmar zina larni taq-taq bosib, pastga tushib ketishdi. (O.Yo.)

30-mashq. Sifatlarni topib, sifat darajalarini aniqlang.

1. Shu sababli habm keyingi fikrini anchamujmalroq shaklda bayon etdi.(O`.U.)2. Otalar o`az bolalarini dunyodagi bolalarning eng zo`ri, eng xushbichimi deb biladi.(S.A.) 3. Yarim ro`zg`ori qishloqda qolib juda besaramjon bo`lib ketishdi.(S.A.) 4. -To`xta, to`xta, ona, durustroq qaragin, juda chiroyli.(S.A.)5. Bu erdagi eng ulkan va salobatli bino- to`rt qavatli ko`k saroy edi.(P.Q.) 6. Aslida esa soch-soqoli oppoq, nimjongina bir cholni ko`rdi.(O.Yo.) 7. U qosh-ko`zlari ,qop-qora, qiyg`ir burun, xush surat xotin bo`lsa ham, farishtasi yo`q, chehrasi sovuq ayol edi.(O.Yo.)

SON

57 s. SONNING MA`NO VA GRAMMATIK BELGILARI

Predmetning son-sanog`i, miqdori va joylashish tartibini bildiradigan so`zlar son deyiladi. Sonlar **qancha? necha? nechanchi?** so`roqlaridan biriga javob bo`ladi. Sonlar otga bog`lanadi va ot ifodalagan predmetning miqdorini, tartibini bildiradi: **ikki o`rtoq, uch dugona, beshinchi sinf** kabi.

Sonlar otga bog`lanmagan holda qo`llanilsa son ifodalaydigan miqdor mavhum bo`ladi. Masalan, **ikki karra , ikki to`rt**. Sonlarning bu xildagi mavhum holda qo`llanishi arifmetik hisob-kitoblar uchun xosdir.

Sonlar tildagi eng kam tub so`zlari mavjud so`z turkumlaridan hisoblanadi. Binobarin boshqa so`z turkumlaridan son yasalmaydi. Hozirgi o`zbek tilida faol ishlatiladigan 22 ta tub son mavjud: **bir, ikki, uch, to`rt, besh, olti, etti, sakkiz,**

to`qqiz, o`n, yigirma, o`ttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, to`qson, yuz, ming, million, milliard.

Qolgan sonlar shu sonlarning o`zaro qo`shilishidan hosil bo`ladi. Masalan, **o`n besh, bir yuz qirq, ikki ming birinchi yil** kabi.

Sonlar harf bilan ham: **o`n, ming** raqam bilan ham: **10,1000** yoziladi. Raqam asosan arifmetik hisob-kitoblarda ishlatiladi. O`zbek tilida sonlarni qo`llashda ikki hil raqamdan foydalaniladi.

1. Arab raqamlaridan. Bu raqam yillarni chislolarni ifodalashda ishlatiladi: **1999 yil- ayollar yili. 9 may -xotira va qadrlash kuni.**

2. Rim raqamidan. Bu raqamdan asrlarni, oylarni, s`ezd, konferensiya, sessiya, chaqiriq sanalarini ko`rsatishda foydalaniladi. **VI asr, 10.III.2001 yil, XXI chaqiriq X sessiya kabi.**

Sonlar so`z turkumlari orasida o`zining nisbatan mavhumligi bilan ajralib turadi. Chunki sonlar ifodalaydigan miqdor tushunchasi mavhum bo`ladi. Masalan, **uch, besh, o`n besh** kabi sonlarda faqat miqdor tushunchasi bor. Biroq bu niqdor nimaning miqdori ekanligi noaniq, mavhum . Sonlar ot bilan bog`langandagina bu miqdor nimaning miqdori ekanligi oydinlashadi: **besh battar, o`n kishi** kabi. Sonlar so`z turkumi sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Sonlar boshqa so`z turkumlaridan yasalmaydi, biroq sonidan boshqa turkumdagi so`zlar yasaladi: **bir+ ik (fe`l,) uch+ lik, (sifat)** 2. Sonning muhim morfologik belgilaridan biri turlanmasligidir. Ular ot oldidan kelib, otning miqdorini sanog`ini ifodalab, aniqlab keladi: **besh kishi, o`n otliq, yuz uy.**

3. Sonlar otlashganda ot bilan bog`lanmaydi. Bu hollarda sonlar ot kabi kelishik qo`shimchalarini olib gapda ot bajaradigan vazifalarda keladi. Masalan, **oltovlon** ola bo`lsa og`zidagini oldirar. (Maqol.)

4. Sonning modal shakllari songa maxsus son shaklini yasovchi qo`shimchalar qo`shish bilan hosil bo`ladi; **to`rt + ta, uch+ ala, besh-ov, olt+ovlon, yuz+larcha** kabi.

5. Ko`pincha son bilan ot orasida maxsus sanoq bildiruvchi so`zlar (numerativlar) ishlatiladi: **uch kilogramm yog` , o`n gektar yer.**

Sonlarning qo`llanilishi birlik, yuzlik va minglik tizimi bo`yichadir. O`ndan yuzgacha bo`lgan sonlarni ishlatishda katta sonlardan boshlab aytiladi: **o`n besh, ellik uch, to`qson olti.** Yuzdan yuqori sonlarni aytishda kichik sonlardan boshlab aytiladi: **bir yuz ellik, bir ming to`qqiz yuz ellik.**

Sonlar quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

1. Ot oldidan kelib aniqlovchi vazifasini bajaradi: **O`rta bo`yli yo`g`on gavdali ko`k movut avrali po`stin kiygan, qirq besh yoshlardagi** bir kishi kirdi. (A. Q.)

2. Fe`l oldidan kelib hol vazifasini bajaradi. Fikrlar tuyg`ular o`ylar sonsiz **bir -biriga ulashib** boradi, chuvalashadi. (O.)

3. Ot yoki fe`lga bog`lanmagan holda ega, to`ldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi: **besh karra besh -yigirma besh, o`ndan beshni olsa besh qoladi..**

Sonlar orasida ma`no va grammatik xususiyatlari jihatidan bir soni alohida ajralib turadi. **Bir** soni bir tomondan sonlarga xos: **bir uy, birinchi uy** xususiyatlariga ega bo`lganidek, sonlarga xos bo`lmagan xususiyatlarga ham ega. Shunga ko`ra bir soni quyidagi ma`nolarda ifodalanadi. 1. Noaniqlik ma`nosini ifodalaydi: Uyimizga **bir kishi** keldi.

2. Miqdor ifodalovchi so`zlarga va so`roq olmoshlariga qo`shilib ko`plikni, ortiqlikni ifodalaydi: **bir talay, bir necha, bir qancha**; ba`zan kamlikni ham ifodalaydi: **bir muncha. Bular tag`in bir muncha** yurgandan so`ng katta darvoza oldida to`xtadilar. (O.)

3. Ot, sifat, fe`l, ravish oldidan kelib ma`noni kuchaytiradi. **Bir jum** hayratda qolgan chol kalovlanib o`rnidan turdi, ikki qo`llab ko`rishgach, mehmonni taqir po`stakka taklif qildi.(O.)

4. Ayiruv bog`lovchisi vazifasida keladi: **bir yig`laydi, bir kuladi.**

58 s. SONNING MA`NO JIHATIDAN TURLARI

Sonlar ma`no va grammatik xususiyatlariga ko`ra ikkiga bo`linadi: **sanoq sonlar, tartib sonlar**. Predmetning son- sanog`i va umumiy miqdorini bildiradigan sonlar sanoq sonlar deyiladi: **uch uy, o`ttiz kishi**.

Sanoq sonlar asosan otga bog`lanib uning miqdoriy belgisini bildiradi va gapda aniqlovchi vazifasida keladi: **besh o`quvchi, o`n bog`.**

Sanoq sonlar sanoq so`zlar (numerativlar) bilan ham qo`llaniladi. Sanoq so`zlar predmetning miqdorini donalab sanash uchun ishlatiladigan so`zlardir. Sanoq so`zlar sanoq sonlar bilan birga otga bog`lanib, uning miqdorini bildiradi.

Sanoq so`zlar quyidagicha ma`nolarni ifodalaydi.

1. Predmetning miqdorini bildiradigan sanoq so`zlar: **dona, nusxa, nafar, tup**. Masalan, **besh tup olma** kabi.

2. Predmetning uzunligini, masofasini bildiradi: **metr, kilometr, qarich, qadam**.3. Predmetning maydonini bildiradi: **sotix, tanob, gektar**.

4. Suyuqlikning o`lchovini bildiradi: **litr, chelak, flak, stakan, choynak**. Masalan, **bir choynak choy** kabi.

5. Og`irlikning o`lchovini bildiradi: **gramm, kilogramm, sentmetr, tonna**.

6. Predmetning qiymatini bildiradi: **so`m, pul, tanga, tiyin**.

7. Vaqtni bildiradi: **minut, sutka, soat, yil**.

Sanoq sonlar ma`nosiga ko`ra quyidagi turlarga bo`linadi:

1) **miqdor son** 3) **chama son** 5) **taqsim son**.

2) **dona son** 4) **jamlovchi**

Miqdor sonlar predmetning umumiy miqdorini bildiradi va barcha xususiyatlari jihatidan sanoq songa mos keladi: **ikki kishi, uch oy, o`n yil** kabi. **Dona sonlar** predmetning donalab sanaladigan miqdorini bildiradi. Sanoq sonlarga **-ta** qo`shimchasini qo`shish bilan hosil bo`ladi: **uch +ta kishi o`nta kitob**.

Dona sonlar sanoq soʻzlar: nafar, dona, bet, bosh, nusxa kabilar bilan ham hosil boʻladi: **uch nafar, oʻn dona, yuz bet, ming bosh, besh yuz nusxa** kabi. **Chama sonlar** predmetning taxminiy miqdorini bildiradi va quyidagicha hosil boʻladi.

1. Sanoq sonda -tacha qoʻshimchasini qoʻshish bilan: **oʻntacha, yuztacha**.
2. Sanoq songa -larcha qoʻshimchasini qoʻshish bilan: **oʻnlarcha, yuzlarcha**.
3. Sanoq songa **-lab** qoʻshimchasini qoʻshish bilan: **oʻnlab, yuzlab**, minglab.
4. Sanoq songa **-lar (da)** qoʻshimchasini qoʻshish bilan: uchlarda, beshlarda, **-lab, -larcha** qoʻshimchalari **oʻn yuz, ming** sonlariga, **-tacha** qoʻshimchalari esa barcha sonlarga qoʻshiladi.
5. Sonlardan keyin **chogʻli** soʻzini keltirish bilan. Mashina kuzivida **uch chogʻli** xotin, yosh bolalar va uchta sigir bor edi.(S.A.)
6. Ikki sanoq sonni jihatlash bilan: **ikki -uch, oʻn -oʻn besh** .Ular mirzo darvozasiga yaqinlashganlarida **besh-olti** kishi ot choptirib chiqdi. (P.Q.)

Jamlovchi son predmetning jamlangan toʻdalangan miqdorini anglatadi. Jamlovchi sonlar quyidagicha hosil boʻladi.

1. Sanoq sonlarga **-ov** - qoʻshimchasini qoʻshish bilan: **ikkov, ichov, oltov**.
2. Sanoq sonlarga **-ala** qoʻshimchasini qoʻshish bilan: **uchala, toʻrtala, beshala**.
3. Sanoq sonlarga **-ovlon** qoʻshimchasini qoʻshish bilan: **toʻrtovlon, beshovlon**. **-ov, ovlon** qoʻshimchalari ikkidan yettigacha va oʻn soniga -ala qoʻshimchasi ikkidan beshgacha boʻlgan sonlarga qoʻshiladi . Ikki, olti, yetti sonlariga **-ov** qoʻshimchasi qoʻshilganda oʻzakdagi bitta **i** tushib qoladi: **ikki- ikkov, olti-oltov**. Shuningdek, ikki soniga -ala qoʻshimchasi qoʻshilganda ham bitta **i** tushib qoladi: **ikki-ikkala**.

Taqsim son predmetning taqsimlanish miqdorini bildiradi. Sanoq songa-tadan qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil boʻladi: **yuztadan, mingtadan**.

Bundan tashqari taqsim sonlar: a) sanoq sonning takrorlanib kelishidan ham hosil boʻladi: **ikkita -ikkitan, beshta-beshmadan** . b) Jamlovchi sonning takrorlanib kelishidan hosil boʻladi: **beshov- beshov, oltov-oltov.Oshni uchala -uchala boʻlib olinglar**.

Tartib son. Predmetning joylashish tartibini bildiradigan sonlar tartib son deyiladi. Tartib son sanoq sonlarga **-nchi** (inchi) qoʻshimchalarini qoʻshish bilan yasaladi: **uchinchi sinf, beshinchi daha, oʻninchi uy**.

Tartib sonlar soʻz bilan yozilganda **-nchi** -(inchi) qoʻshimchalari soʻzga qoʻshib yoziladi: birinchi, ikkinchi kabi. Tartib sonlar arab raqami bilan ifodalanganda **-nchi, -(inchi)** qoʻshimchalari oʻrnida chiziqcha qoʻyiladi: 2-sinf,15- xonadan kabi. Yil , oy chislolarda esa chiziqcha qoʻyilmaydi: **1999 yil ,10 sentabr**. Tartib son rim raqami bilan ifodalanganda hech qanday belgi qoʻyilmaydi: **XXI asr, XV sessiya** kabi.

Tartib sonlar otlashganda gapda ega vazifasida keladi. Tavakkal qilib saharda bir chovut solamiz ulfatlar oʻlikday qotadi, shunda ishni boshlaymiz -shivirladi, **ikkinchisi**.(O.)

Tartib sonlar gapda asosan aniqlovchi: Kelganidan beri bu taraflarda **birinchi marta** mashina ovozi eshitilishi edi. (S.A.) Chiqish kelishigida tartib sonlar gapda kirish soʻz vazifasida kelib, fikrni ifodalanish tartibini bildiradi: **birinchidan, ikkinchidan.**

Sonlar qoʻllanilishiga koʻra ikki xil: butun va kasr sonlarga boʻlinadi. Butun sonlar predmetning butunligicha, qismlarda ajratmagan holda ifodalaydi: **besh, oʻn, bir yuz ellik.**

Kasr sonlar butunning qismini ifodalaydi: yarim, bir yarim, beshdan bir. Kasr sonlar quyidagicha hosil boʻladi:

1. Butun son bilan kasr sonning qoʻshilishidan : **uch yarim, besh taqsim bir.**
2. Chiqish kelishigidagi son bilan asosiy shakldagi sonning birikuvidan: **uchdan bir, oʻndan ikki.**
3. Mazmunan butun emaslikni bildiruvchi soʻzlar bilan: **chorak, yarim.** Butun son bilan kasr son birgalikda qoʻllanishi kasrli son deyiladi: **uch yarim** kabi.

59 s. SONLARNING TUZILISHIGA KOʻRA TURLARI

Sonlar tuzilishiga koʻra uch xil: **sodda sonlar, qoʻshma sonlar, juft sonlar.** Birgina oʻzakdan iborat boʻlgan sonlar sodda sonlar deyiladi. Oʻzbek tilidagi **22 ta** tub son sodda sonlardir. Bu sonlar boshqa qoʻshma va juft sonlarni vujudga keltiruvchi sonlardir.

Ikki yoki undan ortiq sonlarning birikuvidan tashkil topib, bir miqdor tushunchasini bildiruvchi sonlar qoʻshma sonlar deyiladi: **oʻn besh, ellik olti, bir yuz oltmish** kabi.

Qoʻshma sonlar quyidagicha tartibda qoʻllanadi: a) katta sonlar oldin, kichik sonlar keyin keladi: **oʻttiz besh, oltmish olti** kabi. b) oldin kichik sonlar, keyin katta sonlar, undan keyin yana kichik sonlar keladi: **bir yuz ellik, ikki ming bir.**

Ikki sonning ketma -ket kelishi asosida oʻzaro teng bogʻlanishdan hosil boʻlgan sonlar juft sonlar deyiladi. Juft sonlar quyidagicha hosil boʻladi:

1. Ikki sonning oʻzaro teng bogʻlanishidan : **ikki -uch, besh-olti.**
2. Beshliklarning ketma -ket kelishidan : **besh-oʻn, oʻttiz- oʻttiz besh.**
3. Oʻnliklarning ketma -ket kelishidan : **oltmish-etmish, sakson-toʻqson.**
4. Yuzliklarning ketma -ket kelishidan : **toʻrt yuz-besh yuz, olti yuz- etti yuz.**
5. Mingliklarning ketma -ket kelishidan: **ikki ming-uch ming, besh ming- olti ming.**

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Son deb nimaga aytiladi?
2. Sonlar yozuvda qanday ifodalanadi?
3. Sonlar soʻz turkumi sifatida qanday xususiyatlarga ega?

4. Sonlar ma`no jihatidan necha xil?
Tuzilishga ko`ra-chi?

AMALIY MASHQLAR **Sonni tahlil qilish tartibi**

1. Sonlarning ma`nosiga ko`ra turlari.
2. Sanoq sonning turlari.
3. Numerativ so`z bilan qo`llangan , qo`llanmagani.
4. Sonlarning tuzilishiga ko`ra turlari.
5. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Ikki oradagi sir sirligicha qoldi.(P.Q.) Ikki-son, sanoq son, miqdor son, numerativ so`z bilan qo`llanmagan, sodda aniqlovchi.

31-mashq. Sonlarning topib ma`no jihatidan turini aniqlang.

1. Men ko`rganmen, zarblari bundan o`n hissa ortiq. (P.Q.) 2. Bobur Firdavsiydan , Sa`diydan minglab baytlarni yod biladi. (P.Q.) 3. Qolgan ikki so`mni Saidiy besh kunga etkazdi, oltinchi kuni esa och qolib, kechqurungacha yotib uxladi.(A.Q.)4. Ikkovlari ham o`z yulduplariga tikilib nimalarnidir uylashardi.(S.A.)5. Ikkala qiz ham og`iz ochmay jim qolishdi.(Ch.) Dam o`tmay ikkitadan non orasiga qo`yilgan kabobni ko`tarib keldi.(T.Mal.) 7. Birov tosh, birov gul, o`z joyida ikkovi ham yaxshi. (A.Q.)

32-mashq. Sonlarni ma`no va tuzilishi jihatidan turini aniqlang.Gapdagi vazifasini ayting. 1. Tun sukutini ot tuyoqlarining dupuri buzdi. Navkarlardan biri oldinda ikkinchisi yonma-yon ot choptirib borardi. (O.Yo.)b 2. Famirzodam, volidangiz ikkovimiz nozik bir muammoga sizning maslahatingizni olgani keldik.(P.Q.) 3. Peshanadagi bittayu- bitta bolani er-xotin ana shunday tashvish, ana shunday mehribonchilik bilan katta qilishdi.(S.A.)4. Uch to`rt kundan beri soqol olishga hafsala qilmagan ellik yoshlardagi kishi Ismoilbey bilan qo`shqo`llab so`rashdi.(T.Mal.)

O L M O S H

60 s. OLMOSHNING MA`NOSI VA GRAMMATIK BELGILARI

Predmet yoki uning biror belgisiga nom bo`lmay predmet yoki belgi tushunchasining mavjudligini bildiradigan so`zlar turkumi olmosh deyiladi.Olmoshlar nutqda ot, sifat, son o`rnida qo`llanilib, ular bajaradigan vazifalarni bajarib keladi. Masalan, **Xonim hazratlari** bugun dafn marosimini o`tkazib ertaga Andijonga kelurlar.**Ulug` onangiz** ham chorbog`dan qo`rg`onga ko`chmoqchi edilar. **Ular** sizni qaerdan topurlar. (P.Q.) Shahrimizda **chiroyli** binolar juda ko`p. Qani **edi** **shunday** binolar ko`paysa. Birinchi va ikkinchi gapdagi **xonim hazratlari**, **ulug` onangiz** so`z birikmalari o`rnida keyingi gapda ular olmoshni, keyingi gapdagi **chiroyli** so`zi o`rnida **shunday**

olmoshining qo`llanishi olmoshlarning ot , sifat, son o`rnida qo`llanilishidan dalolat beradi. Olmoshlar nutqda qaysi so`z turkumi o`rnida kelsa, shunga mos holda ma`no ifodalaydi. nutqdan tashqarida esa olmoshlarning ma`nosi mavhum va umumiydir.

Chunonchi, III shaxs birligidagi kishilik olmoshi u orqali shaxslar ifodalansa, ko`rsatish olmoshning xuddi shu shakli orqali barcha predmetlar ko`rsatiladi. Ko`rinadiki, u olmoshining har ikki varianti orqali ko`rsatilayotgan va ifodalangan narsa va predmetlar umumiydir.

Olmoshlar boshqa so`z turkumlari o`rnida kelganligi uchun ular bajarayotgan vazifalarni bajaradi. Olmoshlar ot o`rnida kelganda otga xos vaxifani bajarib otlar kabi kelishik va egalik qo`shimchalarini olib o`zgaradi: **mening, meni, menga , manda, mendan, o`zim, o`zing, o`zi** kabi.

Olmoshlar gapda quyidagi vazifalarni bajaradi. Ega vazifasida keladi: 1) kishilik olmoshlari ega vazifasida keladi. Siz bizdayin suyagi paxtada qotgan odamlarning so`ziga kiravering. (O. O`.)

2) o`zlik olmoshi ega vazifasida keladi. **O`zim** bilib oldim. (S. A.)

3) so`roq olmoshlari ega vazifasida keladi. **Kim** biladi, balki ranjimas. (S.A.)

4) belgilash olmoshlari ega vazifasida keladi . Hammasi butun, **hammasi bir.** (P.Q.)

5) bo`lishsizlik olmoshlari ega vazifasida keladi. Bandi solar yo`lida boshqa **hech kim** ko`rinmas edi. (P.Q.)

6) gumon olmoshlari ega vazifasida keladi; Asadbek ammamning buzog`iga o`xshab qolibdi, desa **birov** ishonmaydi. (T. Mal.)

Olmoshlar sifat o`rnida ishlatilganda gapda aniqlovchi vazifasida keladi. Endi **bu** yozuvlarni davom ettirib, O`sh to`g`risida bita boshladi. (P. Q.) Shuningdek, olmoshlar gapda to`ldiruvchi va hol vazifasida ham keladi. Ikromjon **unga** piching qildi .(S.A.) Olmoshlar boshqa so`z turkumlari o`rnida kelganligi uchun ularga xos belgilarga ega bo`ladi. Shu bilan bir qatorda o`ziga xos xususiytlari ham mavjud. Bu holat olmoshlarning kelishik va egalik qo`shimchalarini olib qo`llanishidagi o`ziga hosligida yaqqol ko`rinadi. Olmoshlarni boshqa so`zlardan farqlovchi asosiy belgi uning ma`no xususiyatidagi mavhumlik va umumiylikdir. Bu holat olmoshlarning so`z turkumi sifatida ajratilishidagi asosiy mezondir.

Olmoshlar boshqa so`z turkumlaridan yasalmaydi. Ular yasalish xususiyati mavjud emasligi jihatidan songa o`xshaydi.

OLMOSHLARNING MA`NOSIGA KO`RA TURLARI

Olmoshlar ma`no va grammatik jihatdan quyidagi turlarga bo`linadi: **kishilik olmoshlari, ko`rsatish olmoshlari, o`zlik olmoshi, so`roq olmoshlari, belgilash olmoshlari, bo`lishsizlik olmoshlari, gumon olmoshlari.**

Kishilik olmoshlari. Bu olmoshlar nutq jarayonida qatnashadigan, tilga olinadigan shaxs soʻzlovchi (**men, biz**), tinglovchi (**sen, siz**), va oʻzga (**u, ular**) kabi shaxslar oʻrnida qoʻllanadi. kishilik olmoshlari birlik va koʻplik sonlarni, uch shaxsni (**I, II, III**) koʻrsatadi. **Men** olmoshi soʻzlovchi shaxs, **sen** olmoshi tinglovchi shaxs oʻrnida qoʻllaniladi. Qoʻy bu gaplarni, **men seni** sogʻinib koʻrgani keldim.(O.).

Badiiy adabiyotlarda sen olmoshi harsa -predmetlarga nisbatan ham ishlatiladi. Ey koʻngil quyoshi, **sen** ham chiqa qol, chaman chimildiqdar muborak endi.(G`.G`.)

Men, sen olmoshlarining koʻplik shakli mavjud emas.Shuning uchun koʻplik boshqa soʻzlar (**biz, siz**) bilan ifodalanadi va bu soʻzlar boshqa shaxslar bilan birgalikni bildiradi. **Biz, siz** olmoshlari maʼno jihatidan umumiy boʻlgan koʻplikmi ifodalasa -da, baʼzan bu olmoshlar **-lar** koʻplik qoʻshimchasini olgan holda ham ishlatiladi: **bizlar , sizlar** kabi. Bunday holatda koʻplik ifodalovchi ikki shakl birlashadi biroq, maʼlumki bu shakllarning biri orqali maʼno ifodalanadi,. Bu xildagi bir xil maʼnoni ifodalashda ishtirok etadigan ikkita shakl **pleonazm (ortiqcha)** deyiladi.Mana **sizlar** eshitdilaring, komissiya ukam nima dedilar ? (A. Q.)

Koʻplikni ifodalovchi **siz** olmoshi nutqda yakka shaxsni ifodalashda ham ishlatiladi. Bunda uning koʻplik maʼnosi hurmat maʼnosi bilan almashadi. Men oʻzimni kimligimni sizga oʻzim aytib berdim. Ammo siz oʻzingizning kimligingizni aytib bermadingiz .(S.A.) Men olmoshi oʻrnida nutqda **biz olmoshi** ishlatiladi va oʻrni bilan kamtarlik, magʻrurlanish kabi maʼnolarni ifodalaydi. Masalan, **Seniki minnatli. Sen** burnining tagiga soch qoygan quruqlaringdan bittasiga buyurasan. **U** xoʻp deydi-yu, ammo ichida mingʻirlaydi.**Bizga** bunaqasi ketmaydi. **Bizga** xolis xizmat kerak.(T. Mal.)

Kishilik olmoshlarining I, II shaxslari insonga III shaxsi insonga va boshqa narsa-predmetlarga nisbatan ham ishlatiladi. Masalan, **u** bir sayyoradir. Erdek shafaqgun, **u** bir olamdirki, bilmas nihoya .(E.V.) Kishilik olmoshlarining uchinchi shaxs birligi **u** koʻrsatish olmoshi **u** bilan shakldosh. Ular qaysi oʻrinda kishilik, qaysi oʻrinda koʻrsatish ekanligini matn belgilaydi. U kishilik olmoshi bolsa, **kim? nima?** soʻrogʻlariga, koʻrsatish olmoshi boʻlsa **qaysi?** soʻrogʻiga javob boʻladi. Masalan, U oʻychan odimlab birinchi xonaga chiqdi. (O. Yo.)

Qalandar bilan Ali Qushchi oyoqlarini erga tirab, kiftlari bilan toshni azod koʻtargan edi, u ohista qoʻzgʻalib, “gurs” etib agʻdarildi.

(O.Yo.) Kishilik olmoshlari otlardek turlanadi, feʼllardek shaxs-son qoʻshimchalarini oladi. Kishilik olmoshlari kelishik qoʻshimchalarini olganda ayrim olmoshlar oʻzagiga oʻzgarish yuz beradi. Chunonchi, qaratqich va tushum kelishigi qoʻshimchalari men, sen olmoshlariga qoʻshilganda **bitta n** tovushi tushib qolsa, **u** olmoshiga joʻnalis, oʻrin-payt va chiqish kelishigi qoʻshimchalari qoʻshilganda **bitta n** orttiriladi .

men	sen	u
mening	sening	uning
meni	seni	uni
menga	senga	unga
menda	senda	unda
mendan	sendan	undan

Shaxs- son qo`shimchalari kishilik olmoshlariga quyidagicha qo`shiladi: **menman, sensan**. Kishilik olmoshlari egalik qo`shimchalarini olmaydi. **Sening** so`zidagi **-ing** qo`shimchasi shaklan II shaxs egalik qo`shimchasiga o`xshasa-da, aslida qaratqich kelishgi shakldir.

Kishilik olmoshlarining barcha ko`rinishlari **-ning** qo`shimchasini olgan holda egalik ma`nosini bildiradi: **meniki, seniki, uniki** kabi. Bu qo`shimcha **men, sen** olmoshiga qo`shilganda bitta **i** tovushi tushib qolib o`zakda o`zgarish bo`ladi: **meniki, seniki**.

Ko`rsatish olmoshlari. Predmet, narsa-hodisani ko`rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar ko`rsatish olmoshlari deyiladi. Ko`rsatish olmoshlari bir turdagi predmetdan bittasini ajratib ko`rsatish uchun qo`llaniladi.

Bu olmoshlar predmetni so`zlovchi bilan predmet turgan masofaga nisbatan ko`rsatishiga ko`ra o`zaro farqlanadi. Ko`rsatish olmoshlaridan **u, bu, shu, o`sha**, shuningdek, shu olmoshlarining **ana, mana** so`zlari bilan birikuvidan hosil bo`ladi: **ana shu, mana bu, mana shu** kabi. Bu olmoshi o`rnida ba`zan **ushbu** olmoshi ishlatiladi.

Ko`rsatish olmoshlari so`zlovchiga yaqin yoki undan uzoqda turgan narsa-predmetni ko`rsatishiga ko`ra o`zaro farqlanadi. Bu olmoshi so`zlovchiga yaqin bo`lgan, so`zlovchi ko`z oldida bo`lgan narsa- predmetni ko`rsatish uchun qo`llaniladi. Masalan, To bu odam kursiga sekin, ehtiyotlik bilan o`tirmagunicha hech kim o`tirmadi. (A.Q.) O`z domlasidan **bu savolni** eshitish Azizni dovdiratib qo`ydi. (O`U.) **Shu** olmoshi ham ma`no jihatidan bu olmoshiga yaqin. Kamina ham uch yilcha shu ish bilan shug`ullanib, oxiri natija chiqmay tashlab ketganman. (O`U.) **Bu** va **shu** olmoshlarining arxaik shakllari **bul, shul** badiiy nutqda ko`p ishlatiladi: Notiq dedi: taqdir **shul, bul** jahoniy iroda, tillar yo`qolur butkul, bir til qolur dunyoda. (E.V.) Mirzo Ulug`bekka **bul** ish etibdir! (O.Yo.) U olmoshi so`zlovchiga nisbatan uzoqda bo`lgan predmetni ko`rsatish uchun, yoki oldin bo`lgan voqeani ko`rsatish uchun qo`llaniladi. Nizomjonni kelishini kutib u yondan bu yonga o`trib turdi. (S. A.) Saidakbar eshon u paytlar yosh bola edi. (A.Q.)

O`sha so`zlovchidan uzoqda bo`lgan narsa-predmetni ko`rsatish uchun, yoki ilgari bo`lib o`tgan voqeani eslash orqali ko`rsatish uchun ishlatiladi. Ha, O`rozqul haq, Normurod bundan oltmish yil miqaddam, mardikorlikka ketadidan o`sha mash`um ilon yilidan oldinroq shahar ko`rgan (O. Yo.) **Ana u , mana bu, mana shu, ana osha** olmoshlari tarkibidagi **ana, mana** so`zlari qanday

ma'noli olmoshga qo'shilsa, shu olmosh manosiga mos holda narsa-predmetni ko'rsatishda qo'llaniladi.

Ko'rsatish olmoshlari kelishik: **uning, shuning, o'shaning**; egalik: **inim, bunim, shunim**: ko'plik: **ular, bular, shular** qo'shimchalarini olgan holda qo'llaniladi.

Ozlik olmoshi. Aniq yakka shaxsni ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladigan o'z so'zi o'zlik olmoshi deyiladi. Bu olmosh kishilik olmoshlari (men -o'zim, sen -o'zing) o'rnida, shuningdek ot o'rnida (To'lqin -o'zing) qo'llanib, egalik qo'shimchasini oladi va har uchala shaxsni ko'rsatadi: **o'zim, o'zing, o'zi** kabi. O'zlik olmoshi kelishik qo'shimchalarini oladi: **o'zining, o'zini, o'zida, o'zidan**

O'zlik olmoshi gapda ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi va kesim vazifasida keladi. **O'zlari** ham yoshliklarida chavgon o'ynaganlar.(P.Q.) Bu dunyoda adolat **o'zi yo'q! -dedi.** (P.Q.) Domla Murodxo'ja o'zining yurishi bilangina emas, boshqa yana bir muncha sifatleri bilan ham o'rdakka o'xshardi.(A.Q.)

So'roq olmoshlari. Predmet, belgi, miqdor haqidagi so'roqni bildiradigan olmoshlar so'roq olmoshlari deyiladi. So'roq olmoshlari **kim, nima**, (predmet haqida), **qanday, qanaqa** (belgi haqida), **necha, qancha** (miqdor haqida), **qachon, qaerda** (o'rin-payt haqida), so'roqlarni anglatadi. So'roq olmoshlari yordamida so'roq gaplar tuziladi. Lekin bu sandiqlarni **kimga** yasatadi? Oltin va javohirlarni qanday sarf qiladi? Bu nodir xazinani qaerda yashiradi? (O.Yo.) **Kim, nima**, olmoshlari kelishik va egalik qo'shimchalarini oladi: **kimning, kimim, nimam.**

Kim, nima so'roq olmoshlari gapda ega, kesim aniqlovchi, to'ldiruvchi vazifalarida keladi. **Kim senga** joy beradi? (S.A.) Belgi bildiruvchi qanday, qanaqa, olmoshlari aniqlovchi vazifasini bajaradi. Hamidalar **qanday** chaqqon o'ynashini hazrat bir ko'rsinlar. (P. Q.) O'rin va payt bildiruvchi **qaer, qachon** olmoshlari hol vazifasini bajaradi. U Hamidani g'alaba bilan muborakbod qilgandan keyin, kimning qizi ekanini va Agarda **qaerdan** kelganini so'roy boshladi. (P.Q.)

O'zing qachon kelding, og'a, -dedi, hayron bo'lib Ikromjon. (S.A.)

Belgilash olmoshlari. Predmet yoki shaxsning belgisini, ya'ni biror xususiyatini jamlab yoki ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar belgilash olmoshlari deyiladi.

Shunga ko'ra belgilash olmoshlari jamlovchi va ajratuvchi belgilash olmoshlari kabi guruhlarga bo'linadi. Ajratuvchi belgilash olmoshlari so'roq olmoshlaridan oldin har so'zini keltirish bilan hosil bo'ladi: **har kim, har nima, har qanday, har qancha, har qaysi** kabi.

Bu olmoshlar umumiylikni yakka orqali ko'rsatish uchun ishlatiladi.

Predmet yoki belgini butun holda jamlab, umumlashtirib ko'rsatadigan olmoshlar jamlovchi olmoshlardir: **hamma, barcha, bari, butun**, kabi. Bu olmoshlar otlashganda egalik, kelishik qo'shimchalarini oladi: **barchaning, barchamiz**, kabi. Jamlovchi belgilash olmoshlarida jamlik ma'nosi mujassam

bo`lganligi uchun ular umumlashtiruvchi so`z vazifasida keladi: Qirq yil saltanat tebratib, orttirgan boyligim, rasadxona va kulubxonam, bitilgan va hali nihoyasiga etmagan risola-yu, kitoblarim -**barchasi** sening qo`lingdadir.(O. O.)

Belgilash olmoshlari o`ziga xos sintaktik xususiyatlarga ega:

1. Bosh kelishik shaklida, gapda ega vazifasida keladi. **Hamma** qayrilib qaradi.(A.Q.)
2. Ot oldidan sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. Hayhot, **barcha** hunarmandlar, boyonlar g`irt omi.(O.)
3. To`ldiruvchi vazifasida keladi. Vujudi mo`jizaga har bir so`zi harakati hayotga chaqirib turgan shu qizga hamdard bo`lish uchun u **hamma narsaga** tayyor edi.(A.Q.)

Belgilash olmoshlari orasida **ba`zi** olmoshi xarakterli. Bu olmosh jamlovchi olmoshlar sirasiga mansub bo`lib jamlikning ma`lum qismini bildirishi bilan xarakterlanadi. Masalan, Suratlardan **bazilarini** Saidiyga ko`rgani berar, bazilarini esa aynima suratday yashirar, hatto stol ustiga ham qo`ymas edi.(A.Q.)

Bazi olmoshi ko`plik, egalik, kelishik ma`nolarini ifodalaydi: **ba`zilar**, **ba`zilardan** kabi.

Bo`lishsizlik olmoshlari. Mutlaqo mavjud bo`lmagan predmet, miqdorni ifodalash uchun ishlatiladigan olmoshlar bo`lishsizlik olmoshlari deyiladi. Bo`lishsizlik olmoshlari so`roq olmoshlaridan oldin , hech so`zini keltirish bilan hosil bo`ladi: **hech kim, hech nima, hech qanday, hech qancha, hech qachon.** Bo`lishsizlik olmoshlaridan **hech kim, hech nima,** mavjud bo`lmagan shaxsni, predmetni; **hech qachon, hech vaqt** mavjud bo`lmagan paytni; **hech qanday, hech qaysi** belgini; **hech qancha** mavjud bo`lmagan miqdorni, **hech qayoqqa** yo`nalishini bildiradi va o`rni bilan ega, to`ldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi. Masalan, Hech kim va hech narsa unitilmaydi. U ishlatkan, hech narsani o`ylamasdi. (S.A.) U yoki, bu yoqqa qarab hech kimni ko`rmagandan keyin shoshib qamishlar orasiga kirib ketdi. (S.A.) Ammo u hech qachon Saidiyi kutib turganiga iqrar bo`lmas edi.(A.Q.)

Bo`lishsizlik olmoshlari egalik va kelishik qo`shimchalarini olgan holda ishlatiladi: **hech kimning, hech kimdan, hech kimim** kabi. Bo`lishsizlik olmoshlari inkor ma`nosini bildiradi. Hech so`zi bir va narsa so`zlaridan oldin keltirilganda ham mavjud bo`lmagan narsa ifodalanadi va bo`lishsizlik olmoshi hosil bo`ladi: **hech narsa** kabi. Qalandar esa, garchand madrasani tark etgan bo`lsa ham, ko`nglida Mirzo Ulug`bek hazratlariga **hech bir** gina - qudrati yo`q. (O.Yo.)

Gumon olmoshlari. Mavjud, ammo noaniq bo`lgan predmet, belgi miqdorni taxminlab ko`rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar gumon olmoshlari deyiladi. Bu olmoshlar predmet shaxs va belgi tushunchasini noaniq noma`lum holda belgilaydi. Masalan, Qorong`u cho`l fonida **u** xuddi ertaklarda tasvirlangan **allaqanday** farishtalarga o`xshab ko`rinadi.(S.A.)

Gumon olmoshlari quyidagicha hosil bo`ladi;

1. So`roq olmoshlari oldidan -alla qo`shimchasini qo`shish bilan: **allanima, allaqanday, allaqachon, allaqaysi** kabi.

2. So`roq olmoshlaridan keyin - dir qo`shimchasini qo`shish bilan: **kimdir, nimadir, qandaydir**.

3. So`roq olmoshlaridan oldin bir so`zini keltirish bilan: **bir nima, bir necha, bir qancha** kabi.

U **bir necha** kungacha shogirdining yuziga tik boqolmay o`zini chetga olib yurdi. (O. Yo.)

4. **Bir so`ziga -ov, -on** qo`shimchalarini qo`shish bilan: birov, biron kabi.

qumon olmoshlari gapda ega, aniqlovchi, to`ldiruvchi vazifalarida keladi. Dahlizning tashqi eshigi ochilib **kimdir** kiradi. (A.Q.) Bu odam, boshqa ko`p kishilarday **birovning** kamolatini ko`ra olmaydigan kishi edi.(A.Q.) Bu qo`shiqalar o`tirganlarning xayolini **allaqayoqlarga** olib ketib qoldi. (A.Q.)

Gumon olmoshlari ko`plik, egalik, kelishik qo`shimchalarini olgan holda qo`shiladi **allakimlar, allakimning, allakimim** kabi.

OLMOSHLARNING TUZILISHIGA KO`RA TURLARI

Olmoshlar turlariga ko`ra **sodda, qo`shma va juft** bo`ladi. Birgina so`zdan iborat bo`lgan olmoshlar sodda olmoshlar deyiladi: **men, sen, kim, nima** kabi.

Bir predmet, belgi yoki miqdorni bildiruvchi ikkita so`zning o`zaro qo`shilishidan tashkil topgan olmoshlar qo`shma olmoshlar deyiladi: **allakim, allanima, allaqanday, hech kim, hech qanday** kabi. Ikkita omosh-ning o`zaro tenglanishidan tashkil topgan olmoshlar juft olmoshlar deyiladi: **u-bu, siz-biz, men- sen** kabi.

Nutqda olmoshlar takror holda ham ishlatiladi: **shu- shu, o`sha- osha** kabi. Bu olmoshlar ham tuzilishiga ko`ra juft olmoshlaridir. Eski o`zbek tilida va badiiy adabiyotlarda men olmoshi o`rnida **kamina, faqir, banda** olmoshlari ishlatilgan. Bu olmoshlar ot- olmoshlaridir. Bas! **Kamina** o`z boshimni asrab qolmoq murodida ustodning ra`yini qaytargandan ko`ra siz aytgan xurofat gulxaniga yonmog`ni afzal ko`rurmen! (O.O.)

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Olmoshlarning o`ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Olmoshlarning ma`no jihatidan qanday turlari mavjud?
3. Olmoshlar gapda qanday vazifalarni bajaradi?
4. Kishilik olmoshlarining otga va fe`lga xos xususiyatlari nimalarda ko`rinadi?
5. Olmoshlar tuzilishiga ko`ra qanday turlarga bo`linadi?

AMALIY MASHQLAR

Olmoshlarni tahlil qilish tartibi

1. Olmoshlarning ma`nosiga ko`ra turlari.
2. Qaysi turkum o`rnida qo`llanganligi.
3. Tuzilishiga ko`ra turlari.
4. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Hech kim dardimni eshitmaydi.(S.A.) Hech kim-olmosh, bo`lishsizlik olmoshi , ot o`rnida qo`llangan, qo`shma, gapda ega vazifasida kelgan.

33-mashq. Olmoshlarni topib, ma`no va vazifasiga ko`ra turini aniqlang.

1. Ana, jadvallarning yonida burchakdagi jovonda, Mirzo Ulug`bekning olti jildlik tarixiy asarlari yonida , uning-Ali Qushchining ham kitoblari turibdi.(O.Yo.)2. Men qayda bilay !-elkasini qisib dedi Ahmad Husayn- menga bu to`g`rida hech nima demadi, mutloq hech nima! (O.)3 . Birdan nimadir shitirlab ketdi.Yigit u yoq -bu yoqqa alangladi(S.A.) 4. Zokir kabinetdan allanechuk charchoqlik his qilib chiqdi.(P.Q.)5. Shu payt hovli tomondan kimningdir jon achchig`ida dodlagan tovushi eshitildi.(A.Q.)6. Mana, kamina aytgan mavlono Ali Qushchi huzuringizga qadam ranjida qildilar hazrati Temur bobo-dedi (O.Yo.)7. Bu gaplarning o`zlariga ham aloqador ekanligini sezishdi-da, birpas jim borishdi.(P.Q.)

34-mashq. Olmoshlarni gapdagi vazifasini aniqlang, o`zi bog`langan so`z bilan birga ko`chiring.

1. Madomiki mendan gunoh sodir bo`lmadi tekshirsalar haqiqat oldida o`zlari qizarib qoladilar shunday emasmi? (O.) 2. Rahmat o`g`lim qilgan ishlarini hammasidan xabarim bor.(S.A.) 3. Siz o`zingiz o`zingizni qiynayo tgan bo`lmang.(PQ.).O`zingiz ishbilarmon qizsiz ! Sizga bizning yordamimiz kerak emas! (A.Q.) 5. Nizomjon o`zingiz qobilligi bilan bu erdagilarga darrov ma`qul bo`la qoldi.Undan hech kim qayerdan kelganini, bu erda nima qilib yurganini surishtirmadi.(S.A.)6. -Siz-chi!! Men ham eshindim, siz eng aktivlardan emishsiz. Necha kundan beri izlayman sizni, topolmayman.(O.)

F E` L

61 s . FE`LNING MA`NOSI VA GRAMMATIK BELGILARI

Predmetning ish-harakati va holatini bildiradigan so`zlar fe`l deyiladi. Masalan, **o`qidi, yozdi, keldi, ketdi, uxladi, o`tirdi** kabi. Fe`llar o`ziga xos morfologik xususiyatlarga ega. Binobarin, fe`llardagi o`timli, o`timsizlik, bo`lishli, bo`lishsizlik, nisbat, zamon, mayl kategoriyalari, fe`lning xoslangan shakllarining mavjudligi, tuslanish tuzumi, shuningdek maxsus fe`l yasovchi qo`shimchalar fe`l turkumining morfologik qamrovi kengligini ko`rsatadi.

Fe`llar gap tuzishiga ko`ra ba`zan otlarga ko`ra ham faoldir. Fe`l gapning tuzilishidagi muhim sintaktik asosidan biridir. Fe`llar gapda asosan kesim bo`lib keladi. xoslangan shakllarning mavjudligi esa fe`llarning sintaktik qamrovini kengaytirgan . Xoslangan shakllar mavjudli uchun fe`l gapda ega, kesim : **birlashgan** -o`zar.(Maqol.) aniqlovchi: **kerilganning** to`yini ko`r maqtanganning uyini ko`r. (Maqol.) to`ldiruvchi: **qo`rqqanga** qo`sha ko`rinar. (Maqol.) kabi vazifalarda keladi.

O`TIMLI VA O`TIMSIZ FE`LLAR

Fe`l anglatgan harakatning predmetga munosabati o`timli, o`timsizlikni hosil qiladi. O`timli - o`timsizlik fe`lning tushum kelishigidagi so`z bilan bog`lanish yoki bog`lanmasligi bilan belgilanadi. O`timli fe`l tushum kelishigidagi so`z bilan bog`lanib, harakatni shu so`z anglatgan predmetga o`tganligini bildiradi. Masalan, Ikromjon **boshini ko`tarib**, uni ko`rdi-yu, mashaqqat bilan o`rnidan turdi. (S.A.) Domla **eshikni qarsillatib** yopdi-da, boshi aylanganday bo`lib devorga suyandi. (O.Yo). Tik, sirg`anchiq qoyatoshga chiqib o`rganmagan savdarlar **jihozlarini olib** kelayotganda juda qiynalib qolishdi.(P. Q.). Harakat predmetga to`la o`tsa, fe`l chiqish kelishigidagi ot bilan birikadi. Faqat idorama-idora yurib ishga sho`ng`ib ketgandagina bu o`ylar sal **yodidan ko`tarilib**, xayoli boshqa narsalarga alahsidi. (O.Yo.)

Biror predmetga o`tmaydigan harakatni bildiradigan fe`llar o`timsiz fe`llar deyiladi. O`timsiz fe`llar tushum kelishigidagi so`z bilan bog`lanmaydi. Otaqo`zi tog`asining ketidan hovliga qaytib kirarkan, gapni nimadan boshlashni o`ylab, yuragi **uvishib ketdi**. (O.Yo.) Nizonjon nimalar **bo`layotganini** tushunolmay, hamon supa oldida garang **turardi** .(S.A.)

Fe`llardagi o`timli-o`timsizlik fe`l ifodalaydigan ma`noga ko`ra qo`shimchasiz mavjud bo`ladi. O`timli- o`timsizlikning bu shakli lug`aviy - semantik shakldir. Masalan, **ol, ber, qo`y, o`qi, yoz, chiz, hayda, so`ra, -o`timli; tur, uxla, o`yna, kel, ket**, kabilar lug`aviy ma`nosiga ko`ra o`timsiz fe`llardir. O`timli- o`timsizlikni hosil bo`lishida fe`l nisbatlarini yasovchi qo`shimchalar

kuchli ta`sir qiladi. O`timli- o`timsizlikning bu yo`l bilan hosil bo`lishi morfologik usul hisoblanadi.

Fe`l nisbatini yasovchilar o`timli- o`timsizlikka tubandagicha ta`sir qiladi.1. O`zlik va majhul nisbat yasovchi qo`shimchalar o`timli fe`lni o`timsiz fe`lga aylantiradi: **ko`r- ko`rin, tara-taran, yuv-yuvin, ech-echin, kiy -kiyin** 2. Orttirma nisbat yasovchilar o`timsiz fe`lni o`timli fe`lga aylantiradi: **yur- yurgiz, kel- keltir, uxla- uxlat, o`yna- o`ynat**. Orttirma nisbat qo`shimchasi o`timli fe`ldan o`timsiz fe`l ham hosil qiladi: **yoz- yozdir, o`qi- o`qit, ter-terdir** kabi.

Qo`shma fe`llarda o`timli- o`timsizlik etakchi fe`lga nisbatan belgilanadi. Agar etakchi fe`l o`timli bo`lsa, qo`shma fe`l ham o`timli: **yozib ber, aytib ber** kabi: etakchi fe`l o`timsiz bo`lsa, butun qism o`timsiz hisoblanadi: **kelib ket, yotib tur** kabi.

BO`LISHLI VA BO`LISHSIZ FE`LLAR

Ish -harakatning bajarilishi haqidagi xabarni bildirgan fe`llar bo`lishli fe`llar deyiladi. Bo`lishlilik ma`nosi fe`lning lug`aviy ma`nosi orqali ifodalanadi. Uni ifodalovchi maxsus qo`shimcha mavjud emas: **o`qidi, yozdi, keldi, ketdi**.

Bajarilmaydigan ish- harakatni ifodalovchi fe`llar bo`lishsiz fe`l deyiladi.

Bo`lishsizlik quyidagi vositalar orqali vujudga keladi.

1. fe`lga **-ma** qo`shimchasini qo`shish bilan : **bormadi, o`qimadi, yozmadi, ishlamadi** kabi. - ma qo`shimchasi murakkab fe`llarning birinchi qismiga qo`shiladi: **o`qimay qoldi, ishlamay qo`ydi, yotmay turdi**.

- ma qo`shimchasi murakkab fe`llarning ikkinchi qismiga qo`shiladi: **olib bormadi, o`qib chiqmadi, so`rab olmadi** kabi. Murakkab fe`llarning har ikkala qismiga bu qo`shimcha qo`shilsa, bo`lishlilik hosil qiladi. Bunday holatlarda ish- harakatning aniq bajarilishi ifodalandi: **bormay ketmaydi, olmay qo`ymaydi**.

-ma qo`shimchasi ritorik so`roq gaplar tarkibida, ham bo`lishlilikni vujudga keltiradi: masalan, **onani kim sevmaydi ?**

2. Bo`lishsizlik sifatdosh shakliga **emas, yo`q** so`zlarini qo`shilishi bilan hosil bo`ladi: **borgan emas, o`qigan emas, yozgan emas, ishlagani yo`q, uxlagani yo`q** kabi.

Na inkor bog`lovchisi uyushiq bo`laklar orasiga kelib, bo`lishsizlik hosil qiladi. **Na o`qiydi, na yozadi**.

Harakatning bajaruvchisi (ega) bilan harakat qaratilgan predmet (to`ldiruvchi) orasidagi o`zaro munosabatlarning ifodalanishi fe`l nisbatlari

deyiladi. Harakat bilan sub`ekt (ega) va ob`ekt (predmet) orasidagi munosabatlar har xil, ya`ni fe`ldan anglashilgan harakat ob`ektga o`tishi: **bolalar kitobni o`qidi**, ob`ektga o`tmay, sub`ektning o`ziga qolishi: **bolalar yuvindi**, harakat bir necha shaxs tomonidan birgalikda bajarilishi: bolalar bahslashdi, harakat boshqa shaxslarning ta`sirida bajarilishi: **o`qituvchi, bolalarga kitob o`qitdi** kabi shakllarda yuzaga keladi. Bunday shakllarning yuzaga kelishida maxsus shakl yasovchi qo`shimchalar ham ishtirok etadi. Biroq, bu qo`shimchalar fe`lning ma`nosini o`zgartirmay, unga qo`shimcha ma`no beradi. Masalan, **o`qidi** - ega tomonidan bajarilgan harakat, **o`qittirdi**, to`ldiruvchi bajaradigan harakatdir. Masalan, **Karim bolalarni o`qittirdi**. Harakatning bajaruvchisi bolalar, biroq harakat boshqa shaxsning - Karimning ta`siri bilan bajarilmoqda.

Fe`llarda quyidagi nisbatlar mavjud:

1. Aniq nisbat. 2. O`zlik nisbati. 3. Majhul nisbat. 4. Birgalik nisbati. 5. Orttirma nisbat.

Aniq nisbat. Bu nisbat ega nomidan bajariladigan harakatni ifodalaydi. Aniq nisbat hosil qiluvchi maxsus vosita yo`q.

U fe`lning negizi orqali ifodalanadi. Fe`lning bunday ko`rinishi juda faol qo`llaniladi. Shuning uchun bu shakl aktiv konstruksiyalar hisoblanadi. Masalan, **bolalar kitob o`qidi**.

O`zlik nisbati. Harakat ega tomonidan bajarilib, yana egaga qaytadi, ya`ni harakatning bajaruvchisi ham, ob`ekti ham bir shaxsning o`zi bo`ladi. O`zlik nisbati fe`l negiziga **-n, -in** qo`shimchalarini qo`shish bilan: taran, yuilm, kiyin, shuningdek, **-l, -il** qo`shimchalarini qo`shish bilan hosil bo`ladi: **cho`mil** kabi.

Fe`l yasovchi. **-lan** qo`shimchasi bilan yasalgan fe`llar ham o`zlik nisbat bo`ladi: **otlan, jonlan**.

Majhul nisbat. Bu nisbatda harakat bosh kelishik shaklidagi to`ldiruvchi tomonidan bajariladi yoki harakatning bajaruvchisi noaniq bo`ladi. Masalan, **kitob bolalar tomonidan o`qiladi**. Harakatning bajaruvchisi bolalar, biroq bu so`z gapda ega emas, to`ldiruvchi vazifasidadir. Shuningdek, **mix qoqildi** gapida esa harakatning bajaruvchisi noaniq.

Majhul nisbat quyidagicha hosil bo`ladi:

a) fe`l negizlarga **-l, -il**, qo`shimchalarini qo`shish bilan: **ochildi, qoqildi, qurildi** kabi. b) fe`l negizlariga **-n, -in** qo`shimchalarini qo`shish bilan: **ko`rindi, bilindi** kabi.

O`zlik va majhul nisbat ayni bir xil qo`shimchalar bilan yasaladi. Fe`lning o`zlik yoki majhul nisbatda ekanligi gapning mazmunidan anglashiladi. Agar harakatni bajaruvchi sub`ekt aniq bo`lsa o`zlik nisbati: **Rustam yuvindi**, harakatning sub`ekti noaniq bo`lsa majhul nisbatdir: **kiyim yuvildi** kabi. Majhul nisbat ko`pincha passiv konstruksiya hisoblanadi.

Birgalik nisbati. Bu nisbat harakatning bir necha shaxs tomonidan birgalikda bajarilishini bildiradi.

Birgalik nisbati quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l negizlarga **-sh, -ish** qo'shimchalarini qo'shish bilan: **yo'zishdi, kelishdi, borishdi, ko'rishdi.**

2. Fe'llarga **-lash** qo'shimchasini qo'shish bilan: **suhbatlashdi, gaplashdi, bahslashdi.** Birgalik nisbatdagi fe'llar quyidagi ma'nolarni anglatadi.

1. Harakatning bajarilishida bir necha shaxs birgalikda qatnashadi. Bunday gaplarda ega ko'pincha ko'plik shaklida ifodalanadi. **Bolalar kitob o'qishdi.** Normurodga qarashli boshqarma xodimlari esa uni vahimali bir sukut bilan **kutib olishdi.** (O.Yo.) Harakat bir necha kishi tomonidan bajarilib, har bir shaxs harakatning egasi bo'ladi. Shuningdek, shaxslardan biri ikkinchisiga nisbatan harakatning ob'ekti bo'ladi. Chunki bunday fe'llarda harakat bajaruvchilarning biridan ikkinchisiga o'tadi. Masalan, Eson Davlat begim mudaarris bilan mazhablar to'g'risida bahslashib o'tirishni istamadi. (P.Q.) Obidov bilan Latofat barobar o'girilib qarashdi. (O. Yo.)

Orttirma nisbat. Bu nisbat harakatni boshqa biror shaxsning ta'siri bilan bajarilishini ifodalaydi, ya'ni harakatning bajarilishi uchun boshqa biror kishi vosita bo'ladi. Orttirma nisbat fe'l negiziga quyidagi qo'shimchalarni qo'shish bilan hosil bo'ladi.

1) **-t** qo'shimchasini qo'shish bilan: **o'qit, ishlat, gullat, bezat** kabi

2) **-dir, -tir** qo'shimchasini qo'shish bilan: **yo'zdir, kuldir, uzdir, terdir, choptir, uzaytir** kabi. **-tir** qo'shimchasi **-t** qo'shimchasi orqali hosil bo'lgan orttirma nisbatdan yana orttirma nisbat hosil qiladi, **o'qit -o'qittir, kengayt -kengaytir.** 3) **-giz, -g'iz, -gaz, -qiz, -kaz, -qaz** qo'shimchalari bilan: **ko'r, giz, yurg'iz, turgiz, yotqiz, o'tkaz, yutqaz.**

4) **-ir, -ar** qo'shimchalari bilan: **pishir, qaytar sat** qo'shimchasi bilan hosil bo'lgan **ko'rsat** fe'li orttirma nisbatdir. Biroq bu qo'shimcha bilan hosil bo'lgan shu nisbatdagi fe'llarning yuzaga kelishi aktiv emas.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Fe'llarning o'ziga xos morfologik xususiyatlari nimalardan iborat?

2. O'timli va o'timsiz fe'llar nima? Ular qanday usullarda yuzaga keladi?

3. Bo'lishli, bo'lishsizlik qanday hosil bo'ladi.

4. Fe'l nisbatlari nima? Fe'lda qaysi nisbatlar mavjud?

63 s. FE'LLARNING XOSLANGAN SHAKLLARI

Fe'llar gapda biror gap bo'lgagi vazifasini bajarishga moslashgan xoslangan shakllarga ega. Bu shakllarning mavjudligi uchun fe'llar gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Fe'lning xoslangan shakllari uch xil.

1. Sifatdosh. 2. Ravishdosh. 3. Harakat nomi.

Bulardan tashqari fe'llarning sof fe'l shakli ham mavjud. Bu shakl buyruq- istak, shart mayli shakllarida kelib, gapda faqat kesim bo'lib keladigan shakldir. Bu shakl boshqa fe'l shakllaridek qo'shimchalar orqali hosil bo'lmaydi. Sof fe'lga tuslovchi qo'shimchalar negizga qo'shiladi: **oldim, olding** kabi.

Sifatdosh . Predmetning belgisi bo'lgan garakatni bildirib, gapda asosan sifatlovchi - aniqlovchi vazifasida keladigan fe'l shaklidir. Masalan: Imtihon ayni **qizigan** kunlar edi. (A.Q.) Sifatdosh quyidagi xususiyatlarga ega: a) barcha fe'llar singari o'timli -o'timsiz, bo'lishli - bo'lishsiz va zamon ma'nolariga ega: o'qigan - o'timli, **birlashgan** -o'timsiz, o'qigan -bo'lishli, **o'qimagan** - bo'lishsiz, **bo'lgan** -o'tgan zamon, bo'lajak-kelasi zamon kabi; b) sifatdoshlar tuslanib aniqlik mayliga xos zamon shaklidagi fe'lni hosil qiladi: **borganman, kelganman, ko'rganman**;

v) sifatdosh gapda otlashib, ot bajaradigan sintaktik vazifalarni bajaradi. Masalan, **o'qigan -o'zar (Maqol.)**

Sifatdoshlar quyidagicha hosil bo'ladi:

1. Fe'l negiziga **-gan (-kan, -qan)** qo'shimchasini qo'shish bilan: **borgan kelgan, tikkan, yutgan, chiqqan.**
2. Fe'l negiziga **-digan , -yotgan**, qo'shimchalarini qo'shish bilan: **boradigan, yozadigan, keladigan, chopayotgan.**
3. Fe'l negiziga **-r, -ar** qo'shimchalarini qo'shish bilan: **o'qir, aytar, kelar, uchar** kabi.
4. Fe'l negizga **-jak (-ajak)** qo'shimchasini qo'shish bilan : **yo'zajak, bo'lajak, kelajak.**
5. Fe'l negiziga **-gusi**, qo'shimchalarini qo'shish bilan: **kelgusi, borgusi, bilgusi.**
6. Fe'l negiziga **-vchi, -uvchi** qo'shimchalarini qo'shish bilan: **to'lovchi, boruvchi, aytuvchi.**
7. Fe'l negizi **-day** qo'shimchasini qo'shish bilan: **borday kelday**

Sifatdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra 3 xil.

1. O'tgan zamon sifatdoshi. 2. Hozirgi zamon sifatdoshi. 3. Kelasi zamon sifatdoshi. O'tgan zamon sifatdoshi fe'li negiziga **-dan (-kan, -qan)** qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi va nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bo'lgan harakatning belgisini ifodalaydi. Masalan, Otaqo'zi zo'rma - zo'raki **kulgan** bo'ldi. (O. Yo) Rayimberdi tog'aning ham o'g'li urushning boshidayoq frontga ketgan.(S.A.)

Hozirgi zamon sifatdoshi fe'l negiziga **-vchi, -uvchi, -yotgan** qo'shimchalarni qo'shish bilan yasilib , nutq so'zlanib turgan paytda bo'ladigan harakatning belgisini ifodalaydi. Masalan, Tursunboyning shu qalbaki xo'rsinishi Zebixon ko'ksidagi o'sha har narsani kechira **oluvchi**, har qanday darddan larzaga tushuvchi joyga borib qadalgan edi. (S.A.) Chilonzordagi sarg'ish, qizg'ish, g'ishtin, kulrang, oqish yirik panelli baland uylarning ko'lankalari tobora uzayib **borayotgan payt.** (O` U.)

Hozirgi zamon sifatdoshining **-yotgan** qo`shimchasini olgan shakli egalik va kelishik qo`shimchalarini olgan holda qo`llaniladi. **O`qiyotganimda, yozayotganimda** kabi.

Kelasi zamon sifatdoshi fe`l negiziga **-r (-ar)**, **-digan,-day** qo`shimchalarini qo`shish bilan yasalib, nutq so`zlanib turgan paytdan keyin bo`ladigan harakatning belgisini bildiradi. Masalan, Naymanga borgani **ma`qul bo`lar**. (S.A.) Bobur Farfona vodiysida nimaiki go`zallik ko`rgan bo`lsa, hammasini yozgisi kelar. (P.Q.)

Ravishdosh. Harakatining boshqa bir harakatning belgisi ekanligini anglatib, gapda ergash gapning kesimi yoki hol vazifasida keladigan fe`l shaklidir. Pobiya ko`zaga **qarab** suvga kelganini esladi va uni to`ldirib uylari tomon **ko`tarib** ketdi. (P.Q.) Ravishdosh quyidagi xususiyatlarga ega: a) barcha fe`llar singari o`timli, o`timsiz, bo`lishli, - bo`lishsiz, nisbat, zamon ma`nolariga ega.

Masalan, **yozay-** o`timli, bo`lishli, aniq nisbat, hozirgi zamon; **bormagach** -o`timsiz, bo`lishsiz, aniq nisbat, o`tgan zamon; b) ravishdoshlar harakat tushunchasini bildiradi. Po`lat sandiqning qulfini **sindirib ochib**, undagi qog`ozlarni titkilayotgan bosqinchilar uy egasini **ko`rib**, derazadan ayvonga sakrashdi. (P.Q.) v) havishdosh holat tushunchasini bildiradi. Tohir **o`ylanib** qoldi. (P. Q.) g) Murakkab fe`lning etakchi qismi bo`lib keladi: **ayta oldi, yozib bordi**. Ravishdosh tuslanish tuslanmasligiga ko`ra ikki xil: **tuslanadigan ravishdoshlar, tuslanmaydigan ravishdoshlar**.

Tuslanadigan ravishdoshlar **-b, (-ib), -a , (-y)** qo`shimchalari bilan yasalib, shaxs-son qo`shimchalarini oladi: **boribman, boribsan, boraman, borasan** kabi. Bu ravishdoshlar tuslovchi qo`shimcha olmagan holda ishlatilib, gapda hol va ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Haligi yigit **boshini** ko`tarib, Saidiyga bir qaradi-da, yana o`z ishi bilan mashg`ul bo`ldi. (A. Q.) tuslanganda gapda kesim vazifasida keladi. Odatda olim yo`riq kishisi birorta yirik ishni nihoyasiga etkazganda ruhida katta bir engillik sezadi (O. Yo.)

Tuslanmaydigan ravishdoshlar **-gach (-kach, -qach), -gani (-kani, qani), -guncha,(-kuncha,-quncha)** qo`shimchalari bilan yasalib shaxs-son, va zamon qo`shimchalari olmaydi: **borgach, borgani, borguncha** kabi.

Tuslanmaydigan ravishdoshi gapda hol, ergash gapning kesimi vazifalarida keladi. To`ishini bitkazib, qaytguncha qorong`u tushib qolgan edi. (S.A.) U katta ko`chani kesib **o`tgach**, hadeb o`ziga o`zi dalda berishga urindi (O. O.) Ravishdoshlar zamon ma`nosiga ko`ra uch xil: **o`tgan zamon, ravishdoshlari, hozirgi zamon ravishdoshlari, kelasi zamon ravishdoshlari**. O`tgan zamon ravishdoshlari **-b (- ib), -gach, (-kach, -qach)** qo`shimchalari bilan yasaladi. Bu qo`shimchalar bilan yasalgan ravishdoshlar nutq jarayonidan ilgari bo`lib o`tgan harakatni anglatadi. Samarqand podshosi Qo`qonni bosib **olgan** qo`shiniga **talatgan** va Marg`ilonga hujum qilgan edi. (P.Q.) Qanchadan qancha etimlarning boshini silab **ovitgan** (S. A.)

-b (-ib) qoshimchasi bilan hosil bo`lganda ravishdosh -roq qo`shimchasini olib qo`llanishi mumkin: **kechikibroq** keldi. Bu shakldagi ravishdosh ergash gapning kesimi va hol vazifalarida keladi. **-gach (-kach, -qach)** shaklli ravishdosh nisbatan kam qo`llanilib ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Ikromjom raisining uyiga mehmon kelishini **tayinlagach**, to`ppa-to`g`ri kolxoz saroyiga kirdi. (S.A.)

Hozirgi zamon ravishdoshlari ish- harakatning nutq so`zlanib turgan paytda bajarilganini bildirib, fe`l negiziga **-y (-a)** qo`shimchasini qo`shish bilan hosil bo`ladi. Bu ravishdoshlar tuslanganda yakka holda keladi: boraman, aytadi kabi. Tuslanmaganda takror holda qo`llanilib, harakatning davom etib turishini bildiradi: **kula-kula, ayta -ayta** kabi. **-y,(-a)** shaklidagi ravishdoshning bo`lishsiz shakli **-ma** qo`shimchasi bilan yasaladi: **aytmay, bormay**.

-y (-a) qo`shimchali ravishdoshlar murakkab fe`llar tarkibida etakchi bo`lib keladi: **o`qiy, boshladi, ayta oldi** kabi.

Kelasi zamon ravishdoshlari ish- harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan keyin bajarilishini bildirib, fe`l negizi **-gani (-kani, -qani) -guncha, (-kuncha, -quncha)** qo`shimchalarini qo`shish bilan hosil bo`ladi.

- **gani, (-kani, -qani)** qo`shimchalari bilan yasalgan ravishdosh **ish** -harakatining bajarilish maqsadini bildiradi. Boburdan xafa bo`lib, Eson Davlat begimga shikoyat qilgani ketdi. (P.Q.) **-guncha (-kuncha, -quncha)** qo`shimchali ravishdosh ish- harakatning davomiyligini bildiradi: U to hovlidan uzoqlashib **ketmaguncha** hassasining "duk -duki" eshitilib turdi (O` U.) Bu ravishdoshlarning ham bo`lishsiz shakli **-ma** qo`shimchasini qo`shish bilan hosil bo`ladi: **bormagani, bormaguncha**.

Harakat nomi. Harakat nomi harakat va holatning nomini bildirib, gapda otga xos vazifalarni bajaradi. Harakat nomi bir tomondan fe`lga, ikkinchi tomondan otga xos belgilarga ega. Ular fe`llar singari harakatni bildiradi, o`timli-o`timsiz bo`ladi, nisbat kategoriyasiga va boshqa so`zlarni boshqarish xususiyatiga ega. Axir bugun odamlar cho`lga **ketishadi** (S.A.) gapidagi ketishadi so`zi harakatni ifoda etadi, birgalik

nisbati, cho`l so`zini boshqargan. Harakat nomi otlar singari kelishik va egalik qo`shimchalarini olib qo`llaniladi.

Gapda ot kabi ega, to`ldiruvchi, aniqlovchi vazifalarida keladi: Keyin Hirotga Amir Alisherning huzuriga borganda **bu yozuvlari** juda kerak bo`ladiganga o`xshardi (P.Q.) U yozuvga berilib ketib, ko`shk oldigacha chopib kelgan otning dupurini eshitmadi. (P.Q.) Harakat nomi quyidagicha hosil bo`ladi.

1. Fe`l negiziga **-sh, (-ish)** qo`shimchasini qo`shish bilan: **o`qish, chopish, kulish, gaplashish** kabi. **-sh (-ish)** shaklidagi harakat nomi ko`p qo`llanilishi bilan harakterlanib, ko`proq otga yaqinligi bilan ajralib turadi.

2. Fe`l negiziga - v (-uv) qo`shimchasini qo`shish bilan: o`quv, boruv, keluv. Bu shakl kam qo`llanilishi bilan xarakterlanadi. Keyin ular o`rtasida qandaydir **tortishuv** boshlanadi.(S.A.)

3. Fe`l negiziga **-moq** qo`shimchasini qo`shish bilan: **-moq** qo`shimchasi bilan yasalgan harakat nomi ko`proq fe`lga yaqin bo`lib, u fe`lning noaniq shakli ham hisoblanadi: **bormoq, kelmoq, o`qimoq, aytmoq** kabi. Harakat nomining egalik va kelishik qo`shimchalarini olib qollanilishi o`ziga xosdir. Ular egalik qo`shimchasini olganda harakatning bajaruvchisini bildiradi: **borishim kerak, borishing kerak** kabi. Kelishik qo`shimchalarini olganda esa harakatning bajarilishi usuli, jarayonini bildiradi: **borishning, kelishning**

FE`LLARDA MODAL SHAKLLAR

Fe`ldan anglashilgan ish - harakatning borliqqa munosabatini ifodalaydigan shakllar fe`lning modal shakllaridir. Fe`lning modal shakllari maxsus shakl yasovchi qo`shimchalar, belgining kuchli yoki kuchsizlik shakllari natijasida vujudga keladi. Quyidagi qo`shimchalar fe`lning modal shakllarini hosil qiladi.

1. **-la** qo`shimchasi fe`l negiziga qo`shilib, harakatning takrorlanish ma`nosini ifodalovchi modal shakl hosil qiladi: **quv-quvla, ishqa-ishqala, sava-savala**.

2. **-gila (-g`ila, -kula, -qila)** qo`shimchasi negizga qo`shilib harakatning kuchliligini, davomiyligini bildiradi: **ez-ezg`ila, turt -turtqila, cho`z-cho`zg`ila, tort- tortqila**.

3. **-nqira (-inqira) -msira (-imsira)** fe`l negizlariga qo`shilib harakatning kuchsizligini bildiradi: **to`xtanqira, chopinqira, yig`lamsira, kulimsira** kabi.

FE`LLARDA SHAXS - SON

Fe`l shakllarida harakatning bajaruvchisi -grammatik shaxs ma`nosi o`z ifodasini topgan bo`ladi. Grammatik shaxs so`zlovchi, tinglovchi va o`zgadir. So`zlovchi va tinglovchi suhbatga bevosita ishtirok etuvchi, o`zga esa suhbatga ishtirok etmaydi. Grammatik shaxs, grammatik son bilan (birlik va ko`plik) birgalikda ifodalanadi.

Grammatik shaxs va son maxsus qo`shimchalar orqali ifodalanadi. Ayni bir qo`shimcha ham shaxsni ham sonni bildiradi. Masalan, **man** qo`shimchasi birinchi shaxsni ham, birlikni ham bildiradi: **boraman** kabi. Shuning uchun bundayn qo`shimchalar shaxs -son qo`shimchalari deyiladi. Fe`llarning shaxs -son qo`shimchalarining olib kelishi tuslanish deyiladi. Shunga ko`ra shaxs-son qo`shimchalari tuslovchi qo`shimchalardir.

Fe`llarning birinchi va ikkinchi birlik shaxs shakli faqat kishilarga nisbatan, uchunchi shaxs esa kishilarga va boshqa jonli va jonsiz predmetlarga nisbatan ham ishlatiladi.

O`zbek tilida tuslanishning quyidagi uch guruhi mavjud.

1 guruh tuslanish

	birlik	ko`plik
I	-m	-k
II	-ng	-ngiz
III	-	-(lar)

Bu tuslovchilar **di** va **sa** shakllari bilan tugagan sof fe`llarga qo`shiladi: **bordim, bording, bordi, bordik, bordingiz, bordilar, borsam, borsang, borsa, borsak, borsangiz, borsalar** kabi .

2- guruh tuslanish

	birlik	ko`plik
I	-man	-mis
II	-san	-siz
III	-	-lar

Bu qo`shimchalar ravishdosh, sifatdosh shakllariga qo`shiladi: boribman, borganman, kabi

3 - guruh tuslanish

	birlik	ko`plik
I	-ay (-ayin)	-aylik
II	-gin	-ingiz
III	-sin	-sinlar

TAKRORLASH UCHUN SAVOLVA TOPSHIRIQLAR

1. Fe`lning qanday xoslangan shakllari mavjud?
2. Qanday qo`shimchalar sifatdosh hosil qiladi?
3. Ravishdoshlarning qanday turlari mavjud?
4. Harakat nomidagi otga va fe`lga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
5. Qaysi shakllar modal shakllar?
6. Tuslanish deb nimaga aytiladi?

64 s.

FE`L ZAMONLARI

Ish -harakatning nutq so`zlanib turgan paytga bo`lgan munosabatlarini ifodalaydigan kategoriyalar fe`l zamonlari deyiladi. Ish- harakat nutq so`zlanib turgan paytdan oldin, bir vaqtda yoki keyin bajarilishi mumkin. Shunga ko`ra fe`llarda uch zamon shakli mavjud. **O`tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon** . Bu zamon shakllari bir necha turlarga ham bo`linadi. Chunki harakat ma`lum bir paytda so`zlovchining ko`z oldida bajarilishi mumkin bo`lganidek, harakat haqida boshqa biror shaxs xabar qilishi mumkin, yoki harakat nutq jarayonida boshlanib, tugashi yoki keyinchalik ham davom etishi mumkin.

O`TGAN ZAMON FE`LI

Ish -harakatning nutq jarayonidan oldin bajarilganini bildiradi. O`rgan zamon fe`li ko`p shaklliligi, turli-tuman ma`no xususiyatlariga egaligi bilan ajralib turadi. O`rgan zamon fe`lining quyidagi ma`no turlari mavjud.

1. Aniq o`rgan zamon fe`li. 2. Uzoq o`rgan zamon fe`li. 3. O`rgan zamon hikoya fe`li. 4. O`rgan zamon davom fe`li. 5. O`rgan zamon maqsad fe`li.

Aniq o`rgan zamon fe`li ish- harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan oldin, so`zlovchi ko`z oldida aniq bajarilganini bildiradi. Bu fe`l shakl fe`l negiziga **-di** qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan hosil bo`ladi.

birlik	ko`plik
I yozdim	yozdik
II yozding	yozdiniz
III yozdi	yozdil (-lar)

Aniq o`rgan zamon fe`li bir vaqtda bajarilgan, davom etmaydigan harakatni ifodalaydi. Yoy o`qi nishon yog`ochiga etib urilgani baralla **eshitildi**. (P.Q.) Endi men o`zinning qilmishimdan pushaymon **bo`ldim**. (A.Q.)

Uzoq o`rgan zamon fe`li nutq so`zlanib turgan paytdan ancha ilgari bajarilgan ish- harakatni ifodalaydi. Kelini Mehriniso Toshkentlik, o`g`li ikkisi o`qish davrida **topishgan** (O.Yo.)

Uzoq o`rgan zamon shakl fe`l negiziga **-gan** qo`shimchasini qo`shish va tushlash orqali hosil bo`ladi.

birlik	ko`plik
I yozganman	yozganmiz
II yozgansan	yozgansiz
III yozgan	yozgan (-lar)

Uzoq o`rgan zamon fe`li ma`no jihatidan quyidagicha:

1. Harakat so`zlovchining ko`z o`ngida bajarilmaydi. Harakatning bajarilishi haqida so`zlovchi eshitgani asosida yoki turli faktlar asosida xabar beradi. Hirotda ta`lim olib kelgan andijonlik me`mor mulla Fazliddin mana shu kumush va marmar hovuzli tillakori shiyponni qurgan paytlarida yosh Boburga Navoiy haqida juda ko`p ajoyib hikoyalar aytib bergan edi. (P.Q.)

2. Harakatning bajarilganligi haqidagi noaniqlik, gumon ma`nolari ifodalanadi. Bu shakl **-gan** qo`shimchasidan keyin **-dir** qo`shimchasini qo`shilishi bilan hosil bo`ladi: **borgandir, o`qigandir** kabi.

3. Nutq jarayoniga nisbatan ancha ilgari yuz bergan harakat ifodalanadi. Ilgari bajarilgan harakat, so`zlovchi ko`z oldida bajarilgan bo`lib dan qo`shimchasi sifatdoshga edi to`liqsiz fe`lini birlashtirish va tushlash bilan hosil bo`ladi.

birlik	ko`plik
I borgan edim	borgan edik

II borgan eding
III borgan edi

borgan edingiz
borgan edi (-lar)

b) Harakat ilgari bajarilib, soʻzlovchi uni keyinchalik xotirlashi orqali ifoda etadi. Bu shakl **l-gan** qoʻshimchali sifatdoshga ekan toʻliqsiz feʼlini biriktirish va tushlash orqali hosil boʻladi.

birlik

I borgan ekanman
II borgan ekansan
III borgan ekan

koʻplik

borgan ekanmiz
borgan ekansiz
borgan ekan (-lar)

Oʻtgan zamon hikoya feʼli nutq jarayonidan ilgari bajarilgan ish- harakatni hikoya qilish asosida baʼyon etilishini ifodalaydi. Bu shakl feʼl negiziga **-b (-ib)** qoʻshimchasini qoʻshish va tushlash orqali hosil boʻladi.

birlik

I yozibman
II yozibsan
III yozibdi

koʻplik

yozibmiz
yozibsiz
yozibdi (-lar)

Oʻtgan zamon hikoya feʼli **-b (-ib)** shaklli ravishdoshga edi toʻliqsiz feʼlini qoʻshib, tushlash orqali hosil qilinganda ilgari bajarilgan harakatni aniq eslash ifodalanadi. **Yozib edim, yozib eding.**

Oʻtgan zamon davom feʼli nutq jarayonidan oldin, maʼlum davr ichida davom etgan yoki takrorlanib turgan ish- harakatni bildiradi. Bu feʼl shakli feʼl negiziga **-r (-ar)** sifatdosh qoʻshimchasini qoʻshib, edi toʻliqsiz feʼlini keltirish va tushlash bilan hosil boʻladi.

birlik

I yozar edim
II yozar eding
III yozar edi.

koʻplik

yozar edik
yozar edingiz
yozar edi (-lar)

Bu feʼl shaklining quyidagi maʼnolari mavjud .

1. Doimiy davom etib turgan ish- harakatni bildiradi. Bu shakl **-r (-ar)** qoʻshimchali sifatdoshga ega toʻliqsiz feʼlini qoʻshish va tushlash bilan hosil qilinadi: **borar edim, borar eding.**

2. Vaqti -vaqti bilan bajarilib turgan harakatni bildiradi. Bu shakl : a) feʼl negiziga -yotgan qoshimchasini qoshib, edi toʻliqsiz feʼlini keltirish va tushlash bilan hosil boʻladi.

birlik

I kelayotgan edim
II kelayotgan eding
III kelayotgan edi

koʻplik

kelayotgan edingiz
kelayotgan edingiz
kelayotgan edi (-lar)

b) feʼl negiziga - moqda qoʻshimchasini qoʻshib, edi toʻliqsiz feʼlini keltirish va tushlash bilan hosil boʻladi.

birlik

I yozmoqda edim
 II yozmoqda edingiz
 III yozmoqda edi

ko`plik

yoqmoqda edik
 yoqmoqda edingiz
 yoqmoqda edi (-lar)

O`rgan zamon maqsad fe`li nutq jarayonidan ilgari bajarilishi maqsad qilingan , biroq bajarilib tugallanmagan ish -harakatni bildiradi.

O`rgan zamon maqsad fe`li quyidagicha hosil bo`ladi.

a) fe`l negiziga **-moq** qo`shimchasini qo`shib, edi to`liqsiz fe`lini keltirish va tushlash bilan:

birlik

I yozmoqda edim
 II yozmoqda edingiz
 III yozmoqda edi

ko`plik

yoqmoqda edik
 yoqmoqda edingiz
 yoqmoqda edi (-lar)

b) fe`l negiziga **-digan** qo`shimchasini qo`shib, edi to`liqsiz fe`lini keltirish va tushlash bilan:

birlik

I boradigan edim
 II boradigan edingiz
 III boradigan edi

ko`plik

boradigan edik
 boradigan edingiz
 boradigan edi (lar)

Hozirgi zamon fe`li ish- harakatning nutq so`zlanib turgan paytda bajarilayotganini ifodalaydi. Hozirgi zamon fe`lining quyidagi shakllari mavjud:

1) hozirgi -kelasi zamon fe`li . 2) hozirgi zamon davom fe`li.

Hozirgi kelasi zamon fe`li nutq so`zlanib turgan paytda boshlanib, undan keyin davom etadigan harakatni bildiradi. Bu fe`l shakli fe`l negiziga **-y (-a)** qo`shimchasini qo`shish va tushlash orqali hosil bo`ladi.

birlik

I yozaman
 II yozasan
 III yozadi

ko`plik

yoqamiz
 yoqasiz
 yozadi (-lar)

I Oqiyman
 II o`qiysan
 III o`qiydi

o`qiymiz
 o`qiysiz
 o`qiydi (-lar)

Hozirgi zamon davom fe`li nutq so`zlanib turgan paytda bajarilishda davom etib turgan ish- harakatni bildiradi. Bu shakl quyidagicha hosil bo`ladi; 1) fe`l negiziga **-yap**, qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan:

birlik

I yozayapman
 II yozayapsan
 III yozayapti

ko`plik

yoqayapmiz
 yoqayapsiz
 yozayapti (-lar)

2. Fe`l negiziga **-moqda** qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan:

birlik**ko`plik**

I yozmoqdaman

yozmoqdamiz

II yozmoqdasan

yozmoqdasiz

III yozmoqda

yozmoqda (-lar)

3. Fe`l negizi **-yotib, -yotir** , qo`shimchalarini qo`shish va tushlash bilan .**birlik****ko`plik**

I yozayotibman

yozayotibmiz

II yozayotibsiz

yozayotibsiz

III yozayotibdi

yozayotibdi (-lar)

Kelasi zamon fe`li nutq jarayonidan keyin bajariladigan ish- harakatni bildiradi. Bu fe`l shaklining hozirgi zamon fe`li bilan bog`liqligi bor. Chunki, hozirgi zamo

n fe`lining ham nutq jarayonini ifodalash shakli mavjud.

Kelasi zamon fe`lining quyidagi shakllari bor.1) Aniq kelasi zamon fe`li. 2) kelasi zamon maqsad fe`li. 3) kelasi zamon gumon fe`li.

Aniq kelasi zamon fe`li kelasi zamonda aniq bajariladigan ish - harakatni bildirib, unda istak ma`nosi ifodalanadi. Bu fe`l shaklida harakat nutq jarayonidan keyin bajarilishi aniq sezilib turadi. Aniq kelasi zamon fe`li: a) fe`l negiziga -ajak (yajak)qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan hosil bo`ladi.

birlik**ko`plik**

I yozajakman

yozajakmiz

II yozajaksan

yozajaksiz

III yozajak

yozajak (-lar)

b) fe`l negiziga **-gay** qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan hosil bo`ladi.**birlik****ko`plik**

I yozgayman

yozgaymiz

II yozgaysan

yozgaysiz

III yozgay

yozgay (-lar)

Kelasi zamon maqsad fe`li bajarilishi maqsad qilib qoyilgan ish harakatni ifodalaydi. Bu fe`l shakli quyidagicha hosil bo`ladi;

a) fe`l negizlariga **-moqchi** qo`shimchasini qo`shish va tushlanish bilan:

birlik**ko`plik**

I yozmoqchiman

yozmoqchimiz

II yozmoqchisan

yozmoqchisiz

III yozmoqchi

yozmoqchi (-lar)

b) Fe`l negiziga **-digan** qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan;

I boradiganman
II boradigansan
III boradigan

boradiganmiz
boradigansiz
boradigan (lar)

Kelasi zamon gumon fe`li harakatning bajarilishi haqidagi mo`ljalni, taxminni gumon tarzida ifodalaydi. Bu shakl fe`l negiziga **-r (ar) qo`shimchasini** qo`shib, tushlash orqali hosil bo`ladi.

I yozarman
II yozarsiz
III yozar

yozaarmiz
yozaarsiz
yozar (lar)

65 s.

FE`L MAYLLARI

Harakatning voqellika munosabatini ifodalaydigan grammatik shakllar fe`l mayllari deyiladi. Mayl kategoriyalari fe`l zamonlari, shaxs-son kategoriyalari bilan uzviy bog`liqdir. Shuning uchun fe`l mayllari harakatning bajarilishini real borliq bilan bog`langanligini bildirib, aniqlik, buyruq-istak, shart kabi ma`nolarni ifodalaydi.

Shunga ko`ra fe`llarda uch mayl bor;

1. Aniqlik mayli. 2. Buyruq-istak mayli. 3. Shart mayli.

Aniqlik mayli uch zamondan birida aniq bajariladigan yoki bajarilmaydigan harakatni bildiradi. Aniqlik mayli fe`lning sifatdosh, ravishdosh shakllarini tushlash bilan hosil bo`ladi. Aniqlik mayli uch zamoni o`ziga aks ettiradi: Ikromjon osmonga qaray-qaray ko`chaga chiqib ketdi. (S.A.) Hozirgidaqa alam o`tib ketgan paytlarda Aziz o`zini -o`zi koyishga ham tushadi. (O`U.) Buyruq-istak mayli ish-harakatning bajarilishi jarayonidagi buyruqni, xohish, istak, iltimos, undash ma`nolarini ifodalaydi. Yaxshilab eshitib, qulog`ingga quyib ol. Amakingning ko`ngli yarimta, yonidan jilma. (S.A.) **Shuni bilib qo`ying** demoqchiman, xolos. (O.Yo.)

Buyruq-istak maylining ikkinchi shaxsi qa`tiy buyruq ma`nosini anglatadi: Tayyormisizlar? Qani jiyan yuklarni aravaga olib kiraver. (S.A.) Iltimos, undan ma`nosidagi buyruqni anglatadi. O`sh yo`lida bo`lurmiz. Onamga xabar bering. (P.Q.) Tinch ohangdagi hurmat ma`nosidagi buyruqni ifodalaydi: qani bu suratni menga bering mirzom. (P.Q.) Buyruq-istak maylining uchunchi shaxsi asosan buyruq ma`nosini, shuningdek, tinch ohangda aytilganda iltimos, undash ma`nolarini anglatadi: Shoshmang, chiqishsin bular keling, birpas damingizni oling. (O.Yo.) Buyruq-istak maylining uchunchi shaxsi suhbat jarayonida ishtirok etmagan shaxsga, narsa va hodisalarga qaratiladi: Mayli, dindan qaytganni yana din yo`liga solish **-savob** ish. Shahzoda Temurxon uni o`z odamlari qatoriga olsinlar. (P.Q.)

Shart mayli biror harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart qilib qo`yilgan harakatni ifodalaydi. Fe`lning shart mayli shakli fe`l

negiziga - **sa** qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan hosil bo`ladi. Shuning uchun- **sa** qo`shimchasi fe`lning shart mayli shakli hisoblanadi.

I yozsam	yozsak
II yozsang	yozsangiz
III yozsa	yoza (-lar)

Shart mayli shakli quyidagicha ma`nolarni ifodalaydi.

1. Nutq so`zlanib turgan paytdan oldin bajarilishi shart qilib qo`yilgan harakatni ifodalaydi. Bu shakl -sa qo`shimchali fe`lni tushlash va edi to`liqsiz fe`lni keltirish bilan hosil bo`ladi: **yozsam edi, o`qisam edi**.
2. Nutq jarayonidagi harakatni ifodalaydi. Bu shakl -sa qo`shimchasi orqali ifodalanib, shu qo`shimchani olgan fe`l ergash gapning kesimi vazifasida keladi: Agar surat qo`lga tushsa, u qiz ham malomatga qoladi.(P.Q.)
3. Maqsad, orzu, xohish -istak ma`nolarini ifodalaydi. Bu shakl fe`lga - sa qo`shimchasini qo`shish orqali, shuningdek -sa qo`shimchasini qo`shib tushlash bilan hosil bo`ladi. Masalan, **aytsam, borsang, kelsam**.
4. Iltimos, maslahat ma`nolarini anglatadi. Bu shakl ham fe`lga -sa qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan hosil bo`ladi. Masalan, **borsang, olsang, yozsang**.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Fe`l zamonlari nima?
2. Fe`lda qaysi zamonlar mavjud?
3. O`tgan zamon fe`lining qanday shakllari bor?
4. Fe`l mayllari deb nimaga aytiladi?
5. Fe`l mayllari qaysilar?

66 s.

FELLARNING YASALISHI

Fe`llar asosan ikki usul bilan yasaladi. 1. Morfologik usul. 2. Sintaktik usul. Morfologik usul bilan fe`l yasalishida so`zlarga maxsus fe`l yasovchi qo`shimchalar qo`shish orqali yangi fe`l yasaladi. Fe`llar asosan ot, sifat, son, olmosh, qisman, ravish, undov va taqlidiy so`zlardan yasaladi. Fe`llar quyidagi qo`shimchalar bilan yasaladi.

1. -la qo`shimchasi. Bu qo`shimcha ko`plab fe`l yasashda ishtirok etishi bilan xarakterlanadi. Chunki, deyarli barcha so`z turkumlaridan -la qo`shimchasi yordamida fe`l yasaladi. Jumladan -la qo`shimchasi bilan otlardan yasalgan fe`llar quyidagi ma`nolarni ifodalaydi. a) negizdan anglashilgan predmet bilan shug`ullanish, unga egalik qilish uni yuzaga keltirish ma`nolaridagi fe`llar yasaydi: **ho`lla, tezla, sekinla, yangila, qorala** kabi. b) negizdan anglashilgan predmetga o`xshashlik ma`nosidagi fe`l yasaladi: muzla, elimla, bo`g`izla;

v) negizdan anglashilgan predmetlarning o`rin yoki paytga munosabatini anglatuvchi fe`llar yasaydi: **qishla**, yozla kabi. **-la** qo`shimchasi undov va taqlidiy so`zlarga qo`shilganda ruhiy holat va o`zakdan anglashilgan tovushga o`xshashlikni ifodalovchi fe`llar yasaydi: **ohla, ufla, uhla, shivirla, shitirla, qitirla** kabi.

2) **-la** qo`shimchasi, ot, sifat va taqlidiy so`zlarga qo`shilib, o`zakdan anglashilgan predmetni hosil qilish, predmetga o`xshatish, harakatga o`tish ma`nosidagi fe`llar yasaydi: **osha, sana, o`yna, bo`sha, guldira** kabi.

3) **-y (-ay)** ot, sifat, ravish negizlardan fe`l yasaydi: **kuchay, qoray, ulg`ay, zo`ray**.

4) **-r (- ar)** qo`shimchasi sifatga qo`shilib, belgiga egalik ma`nosidagi fe`llar yasaydi: **ko`kar, qizar, yoshar**.

5) **-ik (-iq)** qo`shimchasi ot, ravish, son va boshqa so`zlarga qo`shilib o`zakdan anglashilgan predmet belgiga munosabat ma`nosini ifodalovchi fe`l yasaydi: **to`liq, kechik, birlik, chiniq** kabi.

6) **-sira** qo`shimchasi ot va olmosh negizlariga qo`shilib, predmetga munosabat ma`nolarini anglatuvchi fe`llar yasaydi: **sivsira, sensira, uyqisira, yotsira, gumonsira** kabi.

7) **-i** qo`shimchasi ot va sifat negizlariga qo`shilib, negiz anglatgan predmet yoki holatga egalik qilish ma`nosidagi fe`llar yasaydi: **boyi, tinchi**.

8) **-qir, -illa** qo`shimchasi taqlidiy so`zlarga qo`shilib negiz anglatgan ma`noni bajarishni ifodalovchi fe`llar yasaydi: **hayqir, o`shqir, gurilla**, vishilla kabi.

9) **-lan (-lash)** qo`shimchasi fe`l nisbatlarini yasaganidek, ot va sonlardan fe`l yasaydi: **otlan, gaplash, birlash** kabi.

Sintaktik usul bilan murakkab va juft fe`llar yasaladi. Murakkab fe`llarning qismlari har xil. Ularning biri asosiy ma`no anglatib, murakkab fe`lning ma`no ifodalashi etakchi qism vazifasini bajaradi. Ikkinchi qism esa qo`shimcha ma`no ifodalab, yordamchi qism vazifasida qoladi. Asosiy ma`no ifodalovchi qism etakchi qism, unga birikkan qism esa ko`makchi qism hisoblanadi.

Murakkab fe`llarning birinchi qismi fe`ldan yoki fe`l bo`lmagan so`zlardan tashkil topadi.

1. Fe`lning ravishdosh shaklidan tashkil topadi: **ayta oldi, yozib oldi, chiopib bordi, kulib qo`ydi** kabi.

2. Fe`l bo`lmagan so`zlardan tashkil topadi: **quloq soldi, buyruq berdi, nazar soldi** kabi.

Qo`shma fe`llarning etakchi qismi fe`l va fe`l bo`lmagan so`zlardan tuzilishi ularni muayyan tiplarga ajratishni taqozga etadi. Shunga ko`ra murakkab fe`llar ikki turga: birinchi tip murakkab fe`llar va ikkinchi tip murakkab fe`llarga bo`linadi.

Birinchi tip murakkab fe`llarning etakchi qismi fe`l bo`lmagan so`zlardan tashkil topadi. Bunday fe`llarning ko`makchi qismi **bo`l, qil, et, ayla, ol, ber, tur, yot, qol, tush, o`t, tashla** kabi fe`llardan tuziladi: **imzo qo`y, quloq sol,**

e`lon qil , va`da ber , kabi. Ikkinchi tip murakkab fe`llarning har ikkala qismi fe`llardan tashkil topadi: **yoza boshladi, olib keldi, ko`rib chiqdi** kabi.

Juft fe`llar fe`llarning takrorlanib kelishidan hosil bo`ladi. Juft fe`llarda ham asosiy ma`no birinchi qism orqali anglashilgan: **oldi- berdi, bordi- keldi, aytdi, -qo`ydi** kabi

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Fe`llar qanday usullar bilan yasaladi ?
2. Fe`l yasovchi qo`shimchalar qaysilar ?
3. Qanday fe`llar murakkab fe`llar hisoblanadi ?

AMALIY MASHQLAR.

Fe`llarni tahlil qilish tartibi

1. Fe`lning o`timli, o`timsizligi, bo`lishli, bo`lishsizligi.
2. Fe`l nisbatilari.
3. Shaxs -son va zamoni.
4. Xoslangan shakllari.
5. Tuzilishiga ko`ra turlari.
6. Tub va yasamaligi. Yasalish usuli .
7. Gapdagi vazifasi

Namuna: Qorong`u tushganfdan keyin tor ko`chaning qoq o`rtasi ham bir oz oqardi.(A.Q.) Tushgandan- fe`l, o`timsiz, bo`lishli, aniq nisbat, III shaxs, birlik, o`tigan zamon, sifatdosh, sodda, tub, hol.

34-mashq. Fe`llarni topib o`timli va o`timsiz bo`lishli va bo`lishsiz fe`llarni aniqlang. Ular kirgan joy -baland tepalikningyonbag`riga yo`yib kirilgan katta g`or bo`lib, ikki yonida yana ikkita kichikroq ungurlar ko`rinar edi. Yo`lakdan kirgan joydagi temirchilar asbob uskunalari, bosqon va sandon, uninguning tagida g`ir bolg`a va cho`kichlar, uzun temir qisqichlar, omburlar yotar, chap tomondagi g`orda qozon- tovoq, qumg`on, choydosh, har xil obdastalar va boshqa ro`zg`or buyumlari terib qo`yilgan edi. Katta g`orning to`rida, po`stak yozilgan supada, boshiga chambarak qizil qalpoq kiygan, ko`pdan beri qaychi tegmagan soqoli ko`ksiga tushgan bir chol qo`y terisidan tikilgan keng po`stiniga o`ralib, chordona qurib o`tirardi.(O.Yo.)

35- mashq. Ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi shaklidagi fe`llarni topib, tahlil qiling? 1. Mirzo Ulug`bek kechasi tong otguncha mijja qoqmay ming xil rejalar tuzib chiqdi. (O.Yo.) 2. Choy ichib o`tirgan odamlarning dilida qandaydir og`ir o`ylar bor edi.(S.A.)3. Bugun ham yo mg`ir quyib turgandan odamlar ishga chiqishmadi.(S.A.) 4. Ular hovliga chiqqanda quyosh bulutlar orasiga kirib ketgan shamol izg`irinday achichiq bo`lib qolgan edi.(P.Q.) 5.Kishi

o`zini gunohkor his qilsa beg`am quv nayotganlarga havasi keladi.(P.Q.) 6 .Jo` nab ketayotganida ko`nglim tinchima di-yu , borib qaray dedim.(A.Q.)

36-mashq. Fe`llarni toping.Fe`l zamonlarini aniqlab, ma`no jihatidan turini ayting. 1. Lekin ko`p o`tmay yana qo`ng`iroq jarangladi, yana hamma eshiklar ochildi, yana atrof xushchaqchaq g`ala- g`ovurga tol`di.(P.Q.)2. Bu gaplarning o`zlariga ham aloqador ekanligini sezishdi-da, birpas jim borishdi.(P.Q.) 3. Qishloqdan chiqulguncha yana bir necha joyda to`xtaladi (A.Q.) 4. Oy tikkaga kelib qoldi.(A.Q.)5. Batareyasi topilmaydi.Tugab qolsa olamdan bexabar qolamiz.(S.A.)6. Ishlaydi, ishlab charchamaydi,(S.A.)7. O`qtin-o`qtin uzoqda momaaqaldiroqning qarsillagani eshitaladi, chaqmoq ko`rinadi.(O.) 8. Men ham ko`rganman, sayraganini ham eshitganman, -deyman jiddiy tusda. (O.)

37-mashq. Fe`llarni topib, shaxs va sonini aniqlang.

1. Qo`rqmang siz emas, boshqalarni aytamen.(O.Yo.)2. Qo`rqma, bolam.Tezda qaytamen. (O.Yo.) 3. O`zing aytding-ku, o`g`lim, bulbul gul ochilganda kelarmish, deb(O.)4. Men ketayapman.Xavotir olmay o`tir.Kelganimdan keyin cho`lga birga chiqib ketasan.(S.A.)5. Jannat xola eshik halqasini qanday tushirganini bilmaydi.(S.A.)6. Yotig`i bilan gaplashish endi esingizga keldimi? 7. O`tiring, tezroq boraylik bo`lmasa.(P.Q.) To`g`ri aytasiz jo`ra, endi qattiq o`tirmasam bo`lmaydi.(P.Q.).8. -Rost, kun isib ketdi, yuring, parkka boramiz bo`lmasa.(P.Q.) 9. Ijizat bersangiz, ketamen, hazratim.(O.Yo.) 10. - Xo`sh, shuncha tentib yurib nima orttirganingni ko`rib turibman.(S.A.)

38- mashq. Yasama fe`llarni topib yasalish usullarini ayting.Fe`l yasovchi qo`shimchalarning tagiga chizing.

1. Zamona zo`rlariga yaqin bo`lgan Hami da yakkalanib, noqulay ahvolga tusha boshladi.(P.Q.)2. Otabekning bu javobidan yolg`iz Akram hojigina emas balki, majlisning boshqa a`zolari ham ajablandilar.(A.Qod.) 3. Aziz bir oz ruhi engillashganday bo`lib ishiga unnadi. (O`U.) 4. Bog`-rog` qildi, yer -suv ko`paytirdi.(Ch.)5. O`zimni oqlamayman.Mayli sen ham oqlama.(T.Mal.) 6. Kundan-kun imkoniyat doirasi toraymoqda .(A.Q.)7. Huvillab qolgan uyda yolg`iz yashash qiyin.(S.A.) 8. Bobul ko`zlari mo`ltirab nimadir demoqchi bo`ldi, ammo behad- og`irlashib ketgan tilini qimirlatolmadi.(P.Q.)9. Ular Mirzo darvozasiga yaqinlashganlarida qal`a tashqarisida birdan karnay va nag`ora chalingani, yuzlab navkarlarning qichqiriqlari eshitildi.(P.Q.)

39- mashq. Fe`llarni topib to`liq morfologik tahlil qiling.

1. Oldinda borayotgan suvoriylar darvishning ustiga ot soldirib, uni yo`ldan haydashga urinishdi.(O.Yo.)2. Beruxsat kirgizmang deb buyurgan edilar, dedi-da, darvozani ochmadi: - Men hozir ichkariga kirib ruxsat so`rab chiqgayman.(P.Q.)3. Boyag`iga qaraganda anchagina engillanib ichkariga kirdi, harakatlari ham bir muncha o`zgargan edi.(A.Qod.)4. U shoirtabiat bo`lgani uchun ham salga ezilar, salga suyunar, salga qanotlanib, salga bo`shar edi, ayrimlar bir shiddat bilan oladigan ishni bu ba`zan rosa mijg`ovlanib, ming o`ylab, ikkilanib oxiri ko`ngliga o`tirishgandagina bir yoqlik qilardi...(O`U.)5.

Kampir qizlarning kulishini eshitganidan keyin, mehmonlarning kimligini angladi.(Ch.)

RAVISH

67 s. RAVISHNING MA`NOSI VA GRAMMATIK BELGILARI

Fe`ldan anglashilgan harakat va holatning belgisini o`rmini, paytini, sifatdan anglashilgan belgining belgisini bildiradigan so`zlar ravish deyiladi. Ravishlar ifoda xususiyatiga ko`ra sifatga yaqin, biroq sifat predmetning belgisini ravish esa harakat yoki belgining belgisini ifodalaydi. Shuning uchun sifatlar otga, ravish esa fe`lga sifatga, ravishga ba ba`zan otga ham bog`lanib keladi. masalan, **sekin yurmoq, tez gapirmoq , tez kunlarda, ko`p so`z** kabi.

Ravishlar morfologik jihatdan o`zgarmaydi, ya`ni turlanish va tuslanish xususiyatiga ega emas. Ravishlar ham sifatlar singari belgini darajalab ko`rsata oladi. Ravishlarda belgining kamligi **-roq** qo`shimcha orqali hosil bo`ladi: **ozroq, sekinroq, kamroq** kabi.

- **roq** qo`shimchasi ba`zan belgini kuchaytirib ham ifodalaydi: **tezroq, ko`proq, mo`lroq, ertaroq** kabi.

Belgining kuchliligi ravishlarda **eng, juda, g`oyat, nihoyat, nihoyatda,** so`zlarini ravishdan oldin keltirish bilan hosil bo`ladi: **juda erta, nihoyatda tez, g`oyat do`stona** kabi.

RAVISHLARNING MA`NO TURLARI

Ravishlar ma`no va grammatik jihatdan quyidagi turlarga bo`linadi: **holat (tarz) ravishlari, miqdor-daraja ravishlari , payt ravishlari, o`rin ravishlari, sabab ravishlari, maqsad ravishlari.**

Holat ravishlari ish-harakatning qay holatda qay, tarzda bajarilishini ifodalab, qanday? qay holatda? qay tarzda? so`roqlariga jabhob bo`ladi.

Quyidagilar holat ravishlaridir: **asta , sekin, tez, yayov, birdan, jim, to`satdan, qo`qqisdan, tasodifan, mardona, do`stona, birma -bir, yuzma-yuz, elkama- elka, yonma-yon, mardlarcha, yangicha, muzday, qushday** va boshqalar. Holat ravishlari gapda asosan ravish holi vazifasida keladi. Po`lat qoplangan zalvorli eshik asta-g`ichirlab ochldi- yu, qorong`i bo`shliq ko`rindi.

(O. Yo.) Otga bog`lanib aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan, Ali Qushchi qo`llarini ko`ksiga qovushtirganicha **muzday devorga** suyanib turardi. (O. Yo.), kesim vazifasida keladi: Osmon boyagina feruza shishadek **tip-tiniq edi**.(O` U.)

Miqdor -daraja ravishlari ish- harakat yoki belgining miqdorini bildirib, qancha? qanday? so`roqlariga javob bo`ladi. Shunga ko`ra bu ravishlar miqdor ravishlari va daraja ravishlari kabi turlarga bo`linadi.

Miqdor ravishlarini predmetning noaniq miqdorini bildiradi: **oz, ko`p, ancha, sal, bir oz, bir muncha, mo`l, kam, xiyla** va boshqalar. Daraja ravishlari harakat va belgining ma`nosini kuchaytiradi: **juda, g`oyat, nihoyat, nihoyatda**, behihoyat kabi.Miqdor -daraja ravishlari gapda asosan ravish holi: Xo`jayin gapimni birov eshitib qolmasin, deganday qaddini sal egib pastroq ovozda qolmasin, dedi. (T.Mal.) aniqlovchi: **-Ma`zur ko`rsangiz-dedi u shoshib - Ko`p mushkul yumush bu**. (O`.Yo.) va kesim vazifalarida keladi: Ikkitagina mashinaning boshqa ishlari ko`p. (S.A.)

Payt ravishlari ish- harakatning bajarilish paytini bildirib. qachon? qachndan beri? so`roqlariga javob bo`ladi: **kecha, bugun, erta, indin, sahar, tushda, kechqurun, peshinda, bultur, bu yil, o`tgan yil, bugun-erta, oldin, hozir, keyin** va boshqalar.Payt ravishlari gapda payt holi: Arovalar ham ertalab idora oldida bo`ladi. Keta diganlar hozir dalada. (S.A.) vazifasida keladi.

O`rin ravishlari ish-harakatning bajarilish o`rnini bildirib, qaerga? qaerda? qaerdan? so`roqlariga javob bo`ladi: **unda, bunda, u erda, bu erda, nari beri, quyida, yuqorida, chapda, o`ngda** va boshqalar. O`rin ravishlari gapda o`rin holi vazifasida keladi. -Barakallo, mavlono! qani **yuqori o`t**. (O.Yo.) Ikki soatdan **beri shu erdaman**. (T.Mal.)

Sabab ravishlari ish-harakatning bajarilish sababini bildirib, nima uchun? nima sababdan? savollariga javob bo`ladi: **chorasiz, noiloj, chorasizlikdan, ilojsizlikdan, noilojlikdan** va boshqalar.

Sabab ravishlari sabab hali vazifasida keladi. Ikromjon **noiloj** chodirdan chiqib mashina oldiga keldi. (S.A.)

Maqsad ravishlari ish- harakatning bajarilish maqsadini bildirib, qanday? qay maqsadda? so`roqlariga javob bo`ladi: **ataylab, qastdan, jo`rttaga**. Maqsad ravishlari maqsad holi vazifasida keladi: Zebixon o`rnidan turdi **-da**, etaklarini qoqib , uni masxara qilayotgandek **jo`rttaga** ming turlanib ko`chaning o`rtasidan jo`nab qoldi. (S.A.)

RAVISHLARNING YASALISHI

Ravishlar morfologik va sintaktik usullar bilan yasaladi. Morfologik usul ravish yasashda faol usul hisoblanib , ko`proq holat ravishlari shu usul bilan yasaladi. Ravishlar ot, sifat, olmosh, ravish ba`zan fe`l o`zaklardan yasaladi.Quyidagi qo`shimchalar ravish yasovchi qo`shimchalardir:

1. **-cha** qo`shimchasi ot, sifat, olmosh, fe`l, ravish negizlarga qo`shilib, ravish yasaydi: **o`zbekcha, yangicha, o`zicha, yig`laganicha, kulganicha, hozircha, buguncha** kabi.
2. **- an** qo`shimchasi ot, sifat negizlarga qo`shilib ravish yasaydi: **vijdonan, qisman, majburan, tasodifan** kabi.
3. **-lab** qo`shimchasi ot, sifat, ravish negizlarga qo`shilib ravish yasaydi: **oshlab, tuzlab, yaxshilab, tozalab, ko`plab, tezlab, sekinlab**.
4. **-larcha** murakkab qo`shimchasi ot, sifat negizlarga qo`shilib ravish yasaydi: **mardlarcha, qahramonlarcha** kabi.
5. **-ona** qo`shimchasi ot, sifat negizlarga qo`shilib ravish yasaydi: **do`stona, bahodirona, mardona otalarcha** kabi.
6. **- lay (-layin)** qo`shimchasi sifatlarga qo`shilib ravish yasaydi: **butunlay, butunlayin, tiriklay, tiriklayin**. Bu qo`shimchalar ravish yasovchi **-ligicha** qo`shimchasi bilan sinonimdir: **tirikligicha, butunligicha**.
7. **- i (-in)** qo`shimchasi ot, fe`l, ravish negizlarga qo`shilib ravish yasaydi: **qishin, yozin, yashirin, kechir** kabi.
8. **- day (-dek)** qo`shimchasi asosan ot negizlarga qo`shilib, harakat yoki holatdagi o`xshashlikni anglatuvchi ravishlar yasaydi: **tog`day, muzday, qushday, paxtaday, gulday** kabi.

Sintaktik usul bilan qo`shma va juft ravishlar yasaydi. Ikki so`zning o`zaro birikuvidan tashkil topgan ravishlar qo`shma ravishlar deyiladi. Qo`shma ravishlar quyidagicha hosil bo`ladi:

1. O`rin-payt, miqdor ma`nosini bildiruvchi so`zlardan oldin **-alla** qo`shimchasini keltirish bilan: **allavaqt, allamahol, allapayt** kabi.

Shu paytgacha to`qayda **allaqancha** erni shudgor qilib qo`yishdi. (S.A.)

2. Payt va miqdor bildiruvchi so`zlardan oldin bir yoki oz so`zlarini keltirish bilan: **bir payt, bir zum, bir mahal, bir talay, oz muncha, birmuncha** kabi.

Ali Qushchi kaltagina cho`qqi soqolini tutamlab, **bir zum** tuynukka tikilib qoldi. (O. Yo).

3. O`rin va payt ma`nosini bildiruvchi so`zlardan oldin **har, hech, bir** so`zlarini keltirish bilan: **har joy, har mahal, har lahza., hech qachon? hech vaqt, bir tomon** kabi. Bu xotin go`yo necha yildan beri **har kun** shu ravishda buni kutib umr o`tkazgan. (Ch.) **Qabulxonaning bir tomoniga** qator stullar terilgan. (O` U.) Ayollar hech qachon ozlarini pastga urishmaydi. (S.A.)

4. Ko`rsatish olmoshlariga **er**, yoq so`zlarini qo`shish bilan: **shu er, bu er, u er, shu yoq, bu yoq, o`sha er** kabi: **-Bu yoqqa kel bola**. (S.A.)

Nizom allaqachon ota-onasini **bu erdan** ko`chirib ketgan va saroyga yaqin joydan shinam uy joy olib bergan. (P.Q.) Zerikkan bo`lsangiz, ertaga boshqa nomerga ko`chiraman. **U er** -yaxshi. (Ch.)

Juft ravishlar ikki so`zning o`zaro teng bog`lanishidan hosil bo`ladi. Juft ravishlar so`zlarning juft kelishi hamda takrorlanishi asosida quyidagicha hosil bo`ladi:

1. Ikki soʻzning oʻzaro maʼnodoshlik asosida bogʻlanishidan: **asta -sekin, ochiq-sochiq.**

2. Qarama-qarshi maʼnoli soʻzlarning oʻzaro birikuvidan: **oldin-keyin, qishin-yozin, kecha-kunduz, ostin-ustin .**

3. Ikki soʻzning takrorlanishida birinchi soʻzda -ma qoʻshimchasining qoʻshilishidan: **tarafma- taraf, birma-bir, yakkama-yakka, qoʻlma- qoʻl.**

4. Ikki soʻzning takrorlanishida birinchi soʻzda baʼzan keyingi soʻzga -dan qoʻshimchasini qoʻshilishi bilan : **yildan -yilga, qanchadan -qancha, bir-biridan, oʻz- oʻzidan kabi.**

TAKRORLASH UCUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1 . Ravishlarning oʻziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Ravishning maʼno jihatdan qanday turlari mavjud?
3. Ravishlar qanday sintaktik vazifalarni bajaradi?
4. Ravishlar qanday yasaladi?

AMALIY MASHQLAR **Ravishlarni tahlil qilish tartibi**

1. Ravishlarning maʼnosigaa koʻra turlari.
2. Tuzilishiga koʻra turlari.
3. Tub va yasamaligi.Yasalish usuli
4. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Hozir ham Azizning dili xufton.(Oʻ.U.)Hozir -ravish, payt ravishi, sodda, tub, hol.

40-mashq. Ravishlarni topib maʼnosiga koʻra turlarini aniqlang.

1. Bugun peshinda xuddi shunday xabar keldi.(P.Q.)2. Bir ozdan soʻng ancha koʻzi yorishganday y boʻldi-yu xayolini yana goʻza tashvishi egalladi.(Oʻ.U.) 3. Aziz shum xabarni eshitgan paytida boya birdan yoʻlga otlangan boʻlsa,endi ancha oʻzini bosib olgaandan keyin esa egadir shoshmasdi.(Oʻ.U.)4. Ikkalasi jim qolib oʻyga botdilar.(Ch.) 5. Elchi Hosilning mahallasiga etganda chap qolib,atayin oʻng tomonga burildi. (T.Mal.) 6. Sizni ovora qildim.Ammo bunga minglarcha sabab bor.Hozir aytaman.Kecha boraman deb bel bogʻlaganimda Ilhom meni zarur bir ishga roʻpara qilib qoʻydi.(A.Q.)7. Domla bunday qarorga kelishini joʻrttaga hech kimga, haatto Saidiyga ham aytmadi.(A.Q.)8. Anhor qirgʻogʻi gʻira- shira yorugʻ. Nizomjon u yoqdan- bu yoqqa yuradi, sal tovush kelsa darrov alanglaydi.(S.A.) 9. Bir ozdan keyin pastdan Aʼzamjon chiqib keldi.(S.A.)10. Qosimbek bu soʻzlarga tezda javob topolmay taradudlanib qoldi.(P.Q.) 11. Bultur Samarqand azimati bilan ketib bizni koʻp sogʻintirgan edingiz-ku?(P.Q.)

YORDAMCHI SO`ZLAR

68 s. YORDAMCHI SO`ZLAR HAQIDA MA`LUMOT

Mustaqil so`zlar orasidagi grammatik munosabatlarni ta`minlab, ular orasidagi modal ma`nolarni ifodalovchi lug`aviy ma`noga ega bo`lmagan so`zlar yordamchi so`zlar deyiladi. Yordamchi so`zlar garchand mustaqil ma`no ifodalamasa -da, gapda turli grammatik munosabatlarni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Ular so`zlarni o`zaro birlashtirish, so`z va gaplarni bog`lash, so`z va gaplarga qo`shimcha ma`no berish vazifalarini bajaradi.

Bajaradigan vazifasiga ko`ra yordamchi so`zlar quyidagicha: **ko`makchilar, bog`lovchilar, yuklamalar.**

69 s. KO`MAKCHILAR HAQIDA MA`LUMOT

Ot yoki otlashgan so`zdan keyin kelib, shu so`zni boshqa bir so`z **bilan** birikishini ta`minlaydigan yordamchi so`zlar **ko`makchilar** deyiladi. Ko`makchi o`zidan oldin kelgan so`z bilan birgalikda fe`lga bog`lanadi. Ko`makchili so`zning boshqa so`z bilan bog`lanishi boshqaruvli bog`lanishdir. Ko`makchilar o`zi bog`langan so`zning ma`nosini to`ldirib, keladi va shu boisdan o`zi bog`langan so`z bilan birgalikda bir gap bolagi bo`lib qoladi. Ko`makchilar lug`aviy ma`no ifodalamaydi, biroq grammatik ma`no bildiradi. Masalan, **uchun**-sabab ma`nosini, **tomon** -yo`nalish ma`nolarini anglatuvchi ko`makchilardir. Masalan, Samiev bu ishning muhimligini bilgani uchun telefon go`shagini ko`tarib, kerakli bo`lim bilan suhbatlashib topshiriq berdi. (T. Mal.) Ko`makchilar ko`pincha kelishik qo`shimchalariga sinonim holda qo`llaniladi. Masalan, xat ruchka bilan yozildi. **Xat ruchkada yozildi. Kitobni o`zim uchun oldim. Kitobni o`zimga oldim.**

Ko`makchi aslida boshqa biror so`z turkumlaridan ko`makchiga aylangan so`zlardir. Ularning ayrimlari o`z mustaqil ma`nosini yo`qotib, ayrimlari mustaqil ma`nosini qisman saqlagan holda ko`makchiga o`tgan. Ko`makchilar mustaqil ma`nolarini yo`qotish xususiyati va qaysi so`z turkumlaridan o`tganligiga ko`ra quyidagicha:

1. Sof ko`makchilar. 2. Ot ko`makchilar. 3. Fe`l ko`makchilar. 4 Ko`makchi otlar. Sof ko`makchilar o`z lug`aviy ma`nolarni butunlay yo`qotib tomoman ko`makchiga aylangan so`zlardir. **uchun, bilan, kabi, sayin, singari, sari, uzra, qadar, orqali, dovur** kabi.

Bu Ko`makchilar boshqa so`zlar bilan birikib, turli grammatik munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Ot ko`makchilar ot yoki ravishdan ko`makchiga siljigan so`zlardir: **burun, ilgari, oldin, keyin, so`ng, tashqari** kabi. Fe`l

ko`makchilar fe`lning ravishdosh va sifatdosh shakllaridan ko`makchiga o`tgan: **qarab, ko`ra, yarasha, bo`ylab, qaraganda** kabi. Komakchilar kelishikdagi otlarni boshqa so`zga tomon boshqaradi. Ko`makchilarning kelishikdagi otlarni boshqarishi quyidagicha bosh kelishikdagi so`zni boshqaradigan ko`makchilar: **bilan, uchun, kabi, singari, orqali, sari, bo`ylab, uzra**; b) jo`nalish kelishigidagi otni boshqaradigan ko`makchilar: **tomon, qadar, dovur, qarab, qaraganda, ko`ra, yarasha**; v) chiqish kelishigdagi otni boshqaradigan ko`makchilar: **birin, ilgari, oldin, keyin, so`ng, buyon, boshqa, tashqari**.

Ko`makchi otlar. O`z lug`aviy ma`nosini qisman saqlagan bo`lib, ba`zi xususiyatlariga ko`ra ko`makchiga siljib qolganligi uchun ko`makchi vazifasida qo`llaniladigan otlar ko`makchi otlar deyiladi. Ko`makchi otlar o`zidan oldingi so`zlar bilan qaratqich qaralmish munosabati asosida birikib, butunlikni tashkil etadi. Quyidagi so`zlar ko`makchi otlardir: **old, orqa, ket, o`rta, ich, opa, tag, ust, tepa, to`g`ri, yuza, haq, xusus, huzur**.

Ko`makchi otlar qaratqich, jo`nalish, o`rin -payt, chiqish kelishikklari qo`shimchalarini olgan holda qo`llanadi. Masalan, Nizomjon nimalar bo`layotganniga tushunolmay, hamon supa **oldiga** garang turardi. (S.A.) Balki u alam **ustiga** yolg`on gapirgandir, a? (T. Mal.) Tushga yaqin yomg`ir tindi -yu, bulutlar **orasidan** ko`m-ko`k ocmon va issiq yoz oftobi ko`rindi. (P.Q.) Ular ma`no jihatdan quyidagicha: 1. Vertikal yo`yalishdagi o`rinni ifodalovchi ko`makchi otlar: **ost, ust, tag, tepa**. 2. Gorizontal yo`nalishdagi o`rinni ifodalovchi ko`makchi otlar: **old, orqa, ort, ket, ora, o`rta, yon, uch, tashqari, huzur**. 3. Fikrning nima haqida ekanligini ifodalovchi ko`makchi otlar: **to`g`ri, xusus, yuza**,

70 s.

BOG`LOVCHILAR HAQIDA MA`LUMOT

So`zlar va qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog`lash uchun qo`llaniladigan yordamchi so`zlar bog`lovchilar deyiladi. Bog`lovchi so`zlar va gaplar o`rtasidagi munosabatlarni ta`minlasa ham ular bilan birlashmaydi. Yakka holda ham biror so`zga qo`shilgan holda ham biror gap bo`lagi bo`lib kelmaydi. Bog`lovchilar qo`llanishiga kora ikki xil: **Yakka bog`lovchilar, takrorlanuvchi bog`lovchilar**.

Yakka bog`lovchilar: **va, ham, hamda, ammo, lekin, biroq, chunki, balki, basharti, shuning uchun** kabi. Takrorlanuvchi bog`lovchilar nutqda takror holda ishlatiladi: **yo, yoki, goh, dam, ba`zan, bir, na (yo, yoki bog`lovchilari yakka holda ham ishlatiladi)**. Yo boshiga tushgan tashvish bilan bo`lib shogirdini chaqirgani yodidan ko`tarildimikan? (O.Yo.)

Bog`lovchilar gap bo`laklari va gaplarni qay tarzda bog`lashiga ko`ra ikki xil: **teng bog`lovchilar, ergashtiruvchi bog`lovchilar**. Teng bog`lovchilar gap bo`laklari va gaplarni grammatik jihatdan tenglanish asosida bog`laydi. Teng bog`lovchilarning quyidagi turlari bor: **birikiruvchi bog`lovchilari, zidlov bog`lovchilari, ayiruv bog`lovchilari, inkor bog`lovchisi**.

Biriktiruv bog`lovchilari: va, ham, hamda. Bu bog`lovchilar uyushiq bo`laklarni va gaplarni bog`laydi. Masalan, xayriyatki hukmdorlar oldida hayajonga tushish va ta`zim qilish odat tusiga kirib qolgan.(P.Q.) Bu bog`lovchilar o`rnida **-da, -u, yu** yuklamalari ham ishlatiladi. Haligi yigit boshini ko`tarib Saidiiga bir **qaradi-da**, yana o`z ishi bilan mashg`ul bo`ldi. (A.Q.)

Zidlov bog`lovchilari: ammo, lekin, biroq. Bu bog`lovchilar mazmunan bir-biriga zid qo`yilgan gap va gap bo`laklarini bog`laydi. Tavba ! oradan shuncha yil O`tib ketibdi, **lekin** unutmabdi. (O` . U.)

-u, -yu yuklamalari zidlov bog`lovchisi vazifasida qo`llaniladi. Ozroq mizg`ib olmoqchi **bo`ldi-yu**, tanasining zirqirib og`riganidan ko`zi ilmadi.(S.A.)

Ayiruv bog`lovchilari: yo, yoki, goh, dam, ba`zan, bir. Bu bog`lovchilar asosan takrorlangan holda qo`llanilib, gap bo`laklari va gaplarni bir-biridan ajratish hamda galma-gal yuz beradigan voqea-hodisalarni ifodalovchi gaplarni bog`lash uchun qo`llaniladi. Saltanat gohi g`amgin kulimsirab goh xomush beg`ubor qizlik onlarini o`ylar edi.(O`.U.)

Inkor bog`lovchisi: na. Bu bog`lovchi uyushiq bo`lak va gaplarni bo`lihsizlik, inkor mazmuni asosida bog`laydi. Uning qilayotgan ishlarini ko`rib na yaxshi na yomon derdi. (S.A.)

Ergashtiruvchi bog`lovchilar qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog`lash uchun ishlatiladi: **agar, basharti, chunki, go`yo, go`yoki, garchi, toki, shuning uchun, --ki, (-kim).** Bu bog`lovchilar qo`shma gap tarkibidagi gaplarni tobelash asosida bog`laydi. Ergashtiruvchi bog`lovchilar gaplarni mazmunan bog`lashiga ko`ra quyidagicha: **aniqlov bog`lovchisi, sabab bog`lovchilari, maqsad bog`lovchisi, chog`ishtiruv bog`lovchilari, shart va to`siqsizlik bog`lovchilari.**

Aniqlov bog`lovchisi. -ki (-kim). Bu bog`lovchi eng ko`p qo`llaniladi. Aniqlov bog`lovchisi deyarli ergashgan qo`shma gaplarning har xil turlarini o`zaro bog`lab, gapning biror bo`lagini izohlab, aniqlash uchun ishlatiladi. Oradan ikki oy **o`tdi hamki** inspektor chiqmadi. (A.Q.) **Sabab bog`lovchilari: chunki, shuning uchun, negaki.** Bu bog`lovchilar ergashgan qo`shma gap tarkibidagi asosiy fikrning yuzaga kelishidagi sababni ifodalash uchun ishlatiladi. Nega yaxshi ishlaymaydi ! **Chunki** yaxshi savodli siyosiy bilimli **muxbirlar** kam. (A. Q.)

Maqsad bog`lovchisi: toki . bu bog`lovchi maqsad ma`nosini ifodalovchi ergashgan qo`shma gaplarni bog`lash uchun ishlatiladi.

Chog`ishtiruv bog`lovchilari: go`yo, go`yoki . Bu bog`lovchilar voqea-hodisalarni, narsa -predmetlarni o`xshatish uchun ishlatiladi. O`xshatish ergash gapli qo`shma gaplarni bog`lashda qo`llaniladi. "Bog`i maydon" darvozasiga etganda go`yo er yutganday yo`q bo`ldi-qoldi:(O.Yo.)

Bu bog`lovchi ko`pincha voqea- hodisaning noaniqligini, gumonligini ifodalashda ham qollaniladi. **Go`yo** Shohruh Mirzo Samarqandga tashrif buyurganida mashhur bir temirchiga qilich buyurgan, temirchi esa qilich yasashdan bosh tortgan.(O.Yo.) **Shart va to`siqsizlik bog`lovchilari: agar,**

agarda, garchi , basharti. Bu bog`lovchilar yuzaga chiqishi shart bo`lgan voqea- hodisalarning muayyan fikrga zidligini, ammo uning yuzaga chiqishiga to`siq bo`la olmasligini ifodalaydi.

Shart va to`siqsizlik bog`lovchilari shart ba to`siqsiz ergash gaplarni o`zaro bog`laydi.

71 s.

YUKLAMALAR HAQIDA MA`LUMOT

Fikrning borliqqa bo`lgan munosabatini bildirib, so`z va gaplarga turli modal ma`no qo`shadigan yordamchi so`zlar yuklamalar deyiladi. Yuklamalar o`zi birikkan gapning ma`nosini ta`kidlab. kuchaytirib, chegaralab, so`zga ishonch, gumon, tasdiq, inkor ma`nolarini qo`shish uchun ishlatiladi. Yuklamalar ham gap bo`lagi vazifasida kelmaydi.

Yuklamalar shakl xususiyatlariga ko`ra ikki xil: **so`z yuklamalar, affiks yuklamalar.** So`z yuklamalar **faqat, hatto, agar, havot, nahotki, xuddi.** Bular shakl jihatidan so`zlarga teng kelsa ham vazifa nuqtai nazaridan yuklamadir.

Affiks yuklamalar **-gina (-kina, -qina), -mi, -chi, -a, (-ya), -u, (-yu) , -da, -oq, -yo`q, -ku, -dir.** Yuklamalar quyidagi modal ma`nolarni bildiradi:

1. So`roq va taajjub yuklamalari **-mi, -chi, -a (-ya), nahotki.** Bu yuklamalar turli so`zlarga qo`shilib so`roq ma`nosini, **nahot, nahotki** yuklamasi esa taajjubni ifodalaydi. Saltanatning gaplari-chi? Ularda haqiqat yo`gini? (O`U.)2. Kuchaytiruv va ta`kid yuklamalari **-ku, -u, (-yu), -da, oq, (yo`q), -ki (kim), axir, hatto, hattoki.**

Bu yuklamalar ma`noni kuchaytirish, ta`kidlash uchun ishlatiladi. Tolmas Azimovday insofli **odamlar-ku, achinishadi**” (O`U.) Bu gal eshik tezda **ochildi-yu, ichkaridan professorlar chiqib keldi.**(O`U.) 3. Ayiruv va chegaralov yuklamalar **-gina (-kina, -qinq) , faqat.** Bu yuklamalr narsa-hodisani boshqalaridan ajratish, ish -harakatni chegaralash uchun ishlatiladi. Zebixon bu **pachhoqqina ko`rimsizgina** kamgap bolaning ichida shuncha gap borligini bilmagan ekan. (S.A.)

4. Aniqllov yuklamasi **xuddi.** Gap mazmunidan anglashiladigan voqea-hodisani boshqasiga o`xshatish uchun ishlatiladi. Osmon xuddi tomlarga tegib turganday. (A.Q.)

5. Gumon yuklamasi **-dir.** Bu yuklama gumon, noaniqlik ma`nolarini ifodalaydi . Shu payt birdan qo`shiq tindi. **Nimadir** shitirladi. (S.A.)

Affiks yuklamalardan **-gina (-kina, -qina), -dir, -oq(-yo`q), -mi** so`zlarga qo`shib yoziladi. **Shu kuniyoq** havoning aynib qolganligiga qaramasdan Naymanga qarab ketdi. (S.A.) **-ku, -chi, - da, -u (-yu), -a (-ya) yuklamalari** so`zlardan chiziqcha bilan ajratilib yoziladi. To`ppa - to`g`ri kirib kelaverganini-ya . (O`U.) Mulla Fazliddin pastroqda to`xtab, qo`l **qovushtirdi -yu,** engil bir ta`zim bilan javob berdi. (P.Q.)

So`z yuklamalari **axir, hatto, hattoki, faqat, nahot, nahotki, xuddi** alohida holda yoziladi. Hosili o`rib olingan bug`doyzorlarda, **hatto** olis

yaqindagi bog`larda biron-bir odam qorasi ko`zga chalinmas, **hatto** qirlarda mollar ham ko`rinmas edi.(O.Yo.)

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yordamchi so`zlar deb nimaga aytiladi ?
2. Ko`makchilar qanday bazifalarni bajaradi ?
3. Ko`makchilarning qanday turlari bor ?
4. Qanday so`zlarga bog`lovchilar deyiladi ?
5. Bog`lovchilarning qanday turlari bor ?
6. Bog`lovchilarning gapdagi vazifalari nimalardan iborat ?
7. Yuklamalar ma`no xususiyatlariga ko`ra necha xil ?
8. Yuklamalar qanday yoziladi ?

AMALIY MASHQLAR.

Ko`makchi, bog`lovchi va yuklamalarni tahlil qilish tartibi.

1. Qaysi yordamchi so`z
2. Ko`makchining qaysi kelishik shaklidagi so`z bilan kelishi.
3. Bog`lovchining ma`nosi va turi
4. Yuklamaning ma`nosi va tuzilishiga ko`ra turi.

Namuna; T o`g`risi ham Hasanalining bu kelishi Ziyo aka uchun yot bir ish edi.(A.Qod.) Inson va butun jonivorlar shunga iqror.-sen-chi?(A.Q.)

Uchun- ko`makchi, sof ko`makchi, bosh kelishikdagi so`zni tobelagan.

Va-bog`lovchi, teng bog`lovchi, biriktiruv bog`lovchi si, yakka bog`lovchi.
-chi - yuklama, affiks yuklama, so`roq yuklamasi.

41-mashq. Yordamchi so`zlarni topib, ma`no jihatidan turlarini aniqlang.

1. -Kutilmagan bir baxt- dedi va o`zining otidek bir narsaning tovish kabi qilib kulib yubordi.(A.Qod.)
2. O`g`lim, hali san eshitdingmi, yo`qmi, haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qo`ydik.(A.Qod.)
3. Bu uy, bu tashvish hatto darvozada kutib turgan uch nafar suvoriyni ko`rganda ham xayolidan ko`tarilmadi.(O.Yo.)
4. Ibnsof kerakku -ya. Lekin, bunaqa fursat lar kam uchraydi.(Ch.)
5. Tomoshani-ku, ko`rib maza qildi.Ayni choqda tomosha nima bilan tugashini fahmlab javoblarini ham puxtalab qo`ydi.(T.Mal.)
6. Yaxsh i aytib qo`yaman.Lekin... o`rtog`ingizni so`roqqa chaqirishga to`g`gri keladi-da .(T.Mal.)
7. Avval tuzalsin-chi ?U tuzalishi mumkindir ammo o`g`li tirilmaydi-ku? Yo tiriltirish qo`lingizda keladimi?(T.Mal.)
8. U eshikdan kirishi bilan opasi bo`yniga osilib yig`ladi va oshxonaga olib kirdi.(A.Q.)
9. E-ha, sening bu tilagingni o`rnatmoq uchun men bir umr mehnat qilmog`im kerak-ku!(P.Q.)
10. U bir muddat dadasining o`t chaq nayotgan ko`zlariga ma`yus boqib turdi-da bitta- bitta bosib yo`lak tomonga yurdi. (S.A.)
11. Nahotki podshoh Bobur sen bo`lsang?! Ha, men podshoh edim! -hozir-chi? (P.Q.)

72 s. MODAL SO`ZLAR HAQIDA MA`LUMOT

Fikrning voqelikka bo`lgan munosabatini ifodalab, modal ma`no bildiradigan so`zlar modal so`zlar deyiladi. Modal so`zlar gapning biror bo`lagiga, shuningdek butun gapga taalluqli bo`lib gapda kirish so`z vazifasini bajaradi. Modal so`zlar mustaqil va yordamchi so`z orasidagi turkumlardan bo`lib, ma`no ifodalamasligi jihatidan yordamchi so`zlarga yaqin, gapdagi grammatik o`rni, grammatik ma`nosi va grammatik vazifasiga ko`ra mustaqil so`zlarga yaqindir.

Modal so`zlar morfologik jihatdan o`zgarmasligi bilan karakterlanadi. Modal so`zlar gap bo`laklari bilan grammatik jihatdan bog`lanmaydi. Modal so`zlar quyidagi modal ma`nolarni bildiradi:

1. Fikrning aniqligini bildiradi: **albatta, tabiiy, darhaqiqat, haqiqatan, shubhasiz.**Buni saltanat kichikligida tushunmasdi, **albatta.** (O`.U.)
2. Fikrning noaniqligini bildiradi: **ehtimol, chamasi, aftidan, shekilli, balki, chog`i** kabi. Yo yaxshi turmushga haqqi yo`qmi, bu qizlarning? men haqqi yo`q demadim, shekilli ? (O.Yo.)
3. Mavjudlik va tasdiq bildiradi: **bor, mayli, xo`p. Odamlar bor, og`zidagini oldirib o`tiradi.**(O`.U.) **-Mayli,** tog`a, sen bir narsani bilib aytayotgandirsan. (S.A.)

Menga yomonlikni ravo ko`rmaysan- ku. Xo`p. (S.A.)

4. Afsuslanish, ajablanish, xursandlikni bildiradi: **attang, ajabo, xayriyat, afsus esiz.** Afsuski, yashash huquqi odam bolasiga bir marta berilgan. (S.A.)
5. Fikrga munosabat, umumlashganlik yoki tartibni bildiradi: **demak , xususan, jumladan, masalan, xullas, binobarin, zero, zotan, chunonchi, birinchidan, ikkinchidan. Xullas,** volidai muhtaramamizning iltimoslari rad etilurmu? (P.Q.) Demak, bu qiz uni surishtirgan, kimligini bilmoqchi bo`lgan(S.A.)
6. Fikrni eslash ma`nosini bildiradi: **aytganday, darvoqe, aytmoqchi. Ha aytgancha, dadam Nizomga Dildordan xat keldi,** deb aytib keldilar tinch ekanmi? (S.A.)
7. Mavjud emaslikni bildiradi: **yo`q. Yo`q** haqiqat hech qachon o`z-o`zidan yuzaga chiqmagan. (O`.U.)

Modal so`zlar gapda kirish so`z bo`lib keladi. Biroq, **bor, yo`q, ehtimol, chamasi, albatta, shubhasiz, xo`p, mayli, ajabo** kabi modal,so`zlar so`z- gap hoida ham qo`llaniladi. -Voajabo! -dedi u bo`g`ilib. (O.Yo.)Xurshida bonu sekin bosh chayqadi: **-yo`q...** (O.Yo.)

TAKRORLAASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1.Modal so`zlar qanday modal ma`nolarni anglatadi.

2.Modal soʻzlarning gapdagi vazifasi nimalardan iborat

Modal soʻzlarni tahlil qilish tartibi

1. Maʼnosiga kora turi.

2. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Darhaqiqat, Tursunboy nihoyatda koʻrkam yigit boʻlgan edi.(S.A.) Darhaqiqat- modal soʻz, fikrning aniqligini ifodalagan, boshqa soʻzlar bilan grammatik jihatdan bogʻlanmagan, kirish soʻz vazifasida kelgan.

42-mashq. Modal soʻzlarni topib maʼnosiga koʻra turini aniqlang? Tushunarli demak, bu hammasi tushunarli. (P.Q.)2. -Albatta, shaharning darbozasi ertalab ochilib, shom bilan yopiladi... (A.Qod.)3. Saidiy undan boshqa bir gap kutgan ekan shekilli, taʼbi xira boʻlib yonboshladi. (A.Q.) 4. Meninngchak, bu ishga koʻnmaydigan odam boʻlmasa kerak.(S.A.) 5. -Afsus, xonim hazratlari, afsus! -dedi.(P.Q.) 6. Ehtimol, ayni shu xususiyatlari Saltanatga qiziq koʻrinib, unga xush yoqqandir.(Oʻ.U.) 7. -Xullas,viltga chidamli yangi nav yaratildi, oʻrtoqlar! (Oʻ.U.)8. Zunnun oʻz hunarini koʻrsatmoqchi boʻldi, shekilli...(Ch.) 9. Aytgancha, qachon kelishadi.(Ch.) 10. -Tuzuk, -dedi qutidor-uning rizoligʻini oʻzingiz olmoqchimisiz? (A.Qod.)

73 s.

UNDOV SOʻZLAR HAQIDA MAʼLUMOT

His-hayajon va buyruq-xitobni bildirib, gap boʻlaklari bilan grammatik jihatdan bogʻlanmaydigan soʻzlar undov soʻzlar deyiladi. Undovlar garchand, his-hayajon va haydash-chaqirish kabi xitoblarni ifodalasa- da, his-hayajon va haydash -chaqirishga nom boʻlmaydi.

Undovlar morfologik belgilarga ega emas, morfologik usul bilan yasalmaydi. Biroq undovlarning takrorlash va juftlash orqali ayrim undovlar hosil boʻlgan: **ehhe, voy-boʻy, voy-voy, e-ha, e-voh** kabi. Undovlarda ohangning roli kuchli. Binobarin, soʻzlar maʼlum ohang bilan aytilsagina his-hayajonni ifodalaydi. Masalan, oddiy tarzda o deyilganda tovush ifodalansa, doʻsti nodon koshkiydi, koʻzim koʻr boʻlsa-da, seni koʻrmasam? (O.Yo.) gapidagi **o** tovushida kuchli his-hayajon maʼnosi mavjud, shu boisdan u “xafalik”, “afsuslanish” maʼnolarini bildirgan

Undovlar maʼno xususiyatiga koʻra ikki xil: **his-hayajon undovlari, buyruq- xitob undovlari**. His-hayajon undovlari turli his- tuygʻularni, kechinmalarni bildiradi: **o, oh, e, eh, uh, ey, voy, dod, he, a, obbo, ha, oʻhoʻ, ehe, attang, vodarigʻ, rahmat, salom, ofarin, balli, barakallo** kabilar. Bu xildagi undovlarning his-tuygʻu bildirishida ohang muhimdir.

His-hayajon undovlari quyidagi maʼnolarni ifodalayd :

1. Shodlik, xursandchilik maʼnolarini ifodalaydi. Oʻhoʻ, zoʻr-ku. Egasi kim ekan? (Oʻ. U.) -**Obbo**, azamat -ey! Toʻrt yarim sotih kelib qoladi. (S.A.) Xafalikni, charchoqni, ogʻir ruhiy qiyinchilikni ifodalaydi. Evoh! U koʻpdan beri shahzodadan qoʻrqib yurgani bejiz emas ekan. (O.Yo.)

3. Ta`kid va taajjublanish ma`nolarini ifodalaydi. Eh, Aziz, Aziz! hech kim qilmagan ishni qilaman, deb ko`krak mushlab katta ketmay qo`yaqol!.(O`.U.) **E**, tavba! Nima va`da bergan ekan, hayronman! (O`. U.)

4. Urf-odat ma`nolarini ifodalaydi. Jindek mizg`ib olganingdan keyin idoraga chiqasan **xayr**. (S.A.)

Buyruq -xitob undovlari asosan hayvonlar va qushlarni chaqirish, haydash, harakatlantirish yoki harakatdan to`xtatish uchun ishlatiladi: **beh-beh, bah-bah, tu-tu-tu, chu, ish, pisht, xi-xi, tur, (itni), chigi-chigi, ho`sh-ho`sh, kisht-kisht**.

Buyruq-xitob undovlarining ayrimlari insonga nisbatan ham ishlatiladi. Bunday holda undovlar nom o`rnida ishlatilib, murojatni ifodalaydi: hoy, ey, hey, kabi. **Ey**, jiyan boshimga balo qo`yding -ku. (S.A.)

74 s . TAQLIDIY SO`ZLAR HAQIDA MA`LUMOT

Shaxs, predmet va jonivorlarning tovushlariga, harakat va holatning ko`rinishlariga taqlid bildiruvchi so`zlar taqlidiy so`zlar deyiladi. Taqlidiy so`zlar fikrni obrazli, ta`sirchan ifodalash uchun xizmat qiladi. Taqlidiy so`zlar ma`no xususiyatlariga ko`ra ikki xil: **Tovushga taqlid bildiradigan so`zlar**, **shu`la-harakatga taqlid bildiradigan** so`zlar.

Tovushga taqlid bildiradigan so`zlar: **qars-qurs, gumbur-gumbur, tap-tup, tapur-tupur, gurs-gurs, piqir-piqir, pix-pix** kabi. Tovushga taqlid bildiruvchi so`zlar quyidagicha tovushlarga taqlidlarni ifodalaydi.

1. Insonga xos bo`lgan tovushga taqlid bildiradi: **piq-piq, qiqir-qiqir, inga-inga** kabi.2. Hayvonlarga va parrandalar tovushiga taqlidni bildiradi: **miyov-jmiyov, ku-ku, g`ur-g`ur** kabi. 3. Narsa va predmetlarning harakati natijasida hosil bo`ladigan tovushga taqlidni bildiradi: **pish-pish, qars-qurs, tars-turs, sharaq-shuriq, gusur- gusur** kabi. Shu`la -harakatga taqlid bildiruvchi so`zlar ma`no jihatidan quyidagicha.1. Shu`la-harakatning ko`rinishiga taqlid bildiruvchi so`zlar: **lip- lip, yalt-yult**. U trambay derazasidan **lip-lip** o`tayotgan past -baland hovlilarga tikilganicha indamay ketaverdi. (O`.U.) Bittasini qo`liga olib aylantirgan edi, derazadan tushayotgan kichik shafaqda **yalt- yult** nur socha boshladi.(O`.U.)2. Predmetning ko`rinishi, paydo bo`lishiga taqlid bildiruvchi so`zlar: **milt-milt, lapang-lapang, mo`lt-mo`lt**. Unga qarab turgan onaning yurak- bag`ri ezilib, ko`zlaridan mo`lt-mo`lt yosh dumaladi. (S.A.)3. Kishi yoki predmetning holatiga taqlid bildiruvchi so`zlar: **lang, dong, hang - mang, pish-pish**.

Dildor taxmondan ko`rpa olib uctiga yopib qo`ydi. O`zi oyoq tomondan pish-pish uxlashiga qarab o`tirardi.(S.A.)4. Narsaning ko`pligiga taqlid qilinuvchi so`zlar: **g`uj- g`uj. G`uj-g`uj** bo`lib kelayotganiga qaraganda yoyilib yurgan qo`ylar emas.(P.Q.) Taqlidiy so`zlar yakka holda: **shaq, qars, gurs, gup, lip, yalt** kabi hamda takrorlangan holda ham qo`llaniladi. Taqlidiy so`lar takrorlangan holda qo`llanilsa so`zlarning ikkinchi qismi fonetik jihatdan o`zgarishi mumkin: **qars-qurs, hang- mang, paq-puq, g`arch-g`urch**.Taqlidiy so`zlar sintaktik vazifa bajarish jihatidan mustaqil so`zlarga yaqin. Chunki

taqlidiy soʻzlar gapda barcha gap boʻlagi bazifalarida keladi. Taqkudiy soʻzlar otlashganda ega, toʻldiruvchi, oʻz holida aniqlovchi, hol, kesim boʻlib keladi. Oʻrdak va qashqaldoqlarning **gʻaq -gʻuqi** olamni tutgan.(S.A.) Akajon kallangiz **fij - gʻij** aql - da .(T.Mal.) Jannat xola suratni olib, **dag`-dag`** titrab turardi. (S.A.)Taqlidiy soʻzlardan ot, sifat, va feʻllar yasaladi: **qarsak, gʻurra, yaltiroq, miltira, guppilla** kabi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Undovlarning qanday maʼno turlari bor ?
2. Taqlidiy soʻzlar nimalarga taqlid bildiradi ?

AMALIY MASHQLAR.

Undov va taqlid soʻzlarni tahlil qilish tartib

1. Undovlarning maʼnosiga koʻra turlari.
2. Taqlidiy soʻzning maʼnosiga koʻra turlari.
3. Taqlidiy soʻzlarning gapda gi vazifasi.

Namuna: - O, mavlono, mavlono ! Sizday etuk donishmand bu ishda sabiylik qilib dur.(O.Yo.)Unga qarab onasining yurak - bagʻri ezilib koʻzlaridan moʻlt-moʻlt fyosh dumalar edi.(S.A.) O- undov, his-hayajon undovi, ogʻir ruhiy qiyinchilikni ifodalash uchun ishlatilgan. Moʻlt- moʻlt- taqlid soʻz, inson holatiga taqlid ifodalangan, aniqlovchi vazifasida kelgan.

43-Mashq. Taqlidiy soʻzlarni topib, maʼnosiga koʻra turini aniqlang.Gapdagi vfazifasini ayting.

1. Uning iyagi qandaydir osilib qolgan, tishlari bir-biriga tegmay shaq-shaq qilar, dir-dir ttragan nogiron qoq suyak vujudi, yonib turgan qoʻzlari shunday bvahimali va ayanchli edi.(O.Yo.)2, Dukur-dukur oyoq tovushlari yaqinlashib, qulf-kalitlarning sharaq-shurigʻi eshitildi.(O.Yo.) 3. Yaproqlari siyraklashib qolgan yarim yalangʻoch bogʻ daryodaay sokin shovullar chirs- chirs uzilgan bxazonlar havoda pir-pir uchib oyoq ostidagi “gilam” ustiga unsizgina qoʻnar edi. (O.Yo.)

4. Shu asnoda xuddi kutib turganday Rasul Olloyorovich qabulxonasidan dang-dung ovoz eshitildi. (O`U.) 5. Unga jobdirab boqqan Dildorning koʻzlaridan duv -duv yosh oqardi.(S.A.) 6. Boshini eggancha piq-piq yigʻlardi u. (G.A.)

44-mashq. Undov soʻzlarni topib, maʼnosiga koʻra farqlanishini ayting.

1. O, bolam, -dedi kampir ishga yaramaydi ! (A.Q.)2.-Yo rabbiy!-estaaning qoʻligagi moychiroq qaltirab ketdi.(O.Yo.03. -Eh xumsa,-dedi yigit va ariqdan sakrab sodiqning yo nigʻa oʻtdi.(A.Qod.)4 . -Oʻh, zoʻr-ku.egasi kim ekan.(O`U.5. -Obbo betofiq-ey!... deb soʻzlanardi.(Ch.)6. Oh, shu topda Saltanatxon boʻlsaydi.(Ch.)7. -Vo darigʻ! Vo darigʻ!-dedi u sahifalarni shapatilab. (T.Mal.)8. -Oʻh-hoʻ, juda azamat boʻlib ketibsanku...(S.A.) 9. -E voh, ellikka ham toʻlmay ketibdilar- a! (P.Q.)

BESHINCHI BO`LIM

SINTAKSIS

75-s SINTSKSIS VA UNING TURLARI

Sintaksis termini grek. **suntaxis** “tuzish” lemakdir. Gap va uning tuzilishi, turlari so`z birikmasini o`rganuvchi gramatikaning bir bo`limi sintaksis deyiladi.

Ma`lumki, kishilar bir -birlari bilan fikr almashadilar; aloqa qiladilar. Bu esa gap orqali ro`yobga chiqadi. Gap o`z navbatida so`zlarning turli sintaktik munosabatlari asosida tuziladi. Ana shu fikr almashuv vositasi bo`lgan gap va so`z birikmasini o`rganish sintaksisning asosiy vazifasidir.

SHunga ko`ra sintaksisning o`rganish sohasi birnecha turlarga bo`linadi.

So`z shakl sintaksisi -har bir gapda ma`lum bir shaklda ishtirok etadigan mustaqil so`zlarni ya`ni gap bo`laklarini o`rganadi. Masalan: oftob olamni yoritadi (gapida oftob -ega, olamni to`ldiruvchi, yorimadi -kesim) kabi.

So`z birikmasi sintaksisi - o`zaro sintaktik bog`lanib, tushuncha ifodalovchi birliklarni o`rganadi. Masalan: rektorning bo`yrug`i, quyoshning tafti, odamlarning fikri, talabaning kitobi.

Gap sintaksisi -o`zaro sintaktik bog`lanib, fikr ifodalovchi birliklarni -sodda va qo`shma gaplarni o`rganadi. Masalan, Bahor keldi.(sodda gap). Bahor keldi, gullar ochildi (qo`shma gap).

Matn sintaksisi- mazmuniy yaxlitlikni tashkil etgan oliy darajadagi kommunikativ butunliklarni o`rganadi. Masalan, Bizning keyingi yillarda erishgan eng katta yutug`imiz - bu umumiy xonadonimizda qaror topgan tinchlik va barqarorlik, millatlararo va fuqarolararo totuvlikdir.

(I. Karimov). Sintaksisning asosiy birliklari quyidagilar;

1. **So`z (leksema)**- leksik, so`z shakl-grammatik birlik, ma`lum grammatik shakldagi so`z (so`z shakl) gapda ma`lum sintaktik vazifa bajaradi, sintaktik birlik bo`ladi va gap bo`lagi vazifasini bajaradi;

2. **So`z birikmasi** - so`zlar o`zaro sintaktik bog`lanib, tushuncha ifodalovchi birlik- so`z birikmasini hosil qiladi. U gap tarkibida uni hosil qiluvchi unsur hisoblanadi.

3. **Gap- so`zlar sintaktik** bog`lanib xabar bildiruvchi, fikr ifodalovchi birlik yuzaga keladi.

76- s

SO`Z BIRIKMASI

Tushunchalar orasidagi munosabatlarni ifoda qilish uchun ma`no va grammatik jihatdan o`zaro bog`lanib kelgan ikki va undan ortiq mustaqil so`z , so`z birikmasi deyiladi. Masalan: a`lochi talaba, keksa bog`bon, tovushdan tez, oppoq qor, Shohistaning kitobi.

So`z birikmasi kamida ikkita mustaqil so`zning o`zaro grammatik jihatdan bog`lanishidan hosil bo`ladi. So`z birikmasi erkin birikma hisoblanadi va turg`un birikmalardan farq qiladi.

Turg`un birikmalar tarkibidagi so`zlar o`rnini almashtirib bo`lmaydi va ular bir gap bo`lagi vazifasini bajaradi. Erkin birikma tarkibidagi so`zlar o`rnini

almashtirish mumkin va birikma tarkibidagi har bir soʻz alohida gap boʻlib kela oladi. Misollarni solishtiring:

Anvarning bu gaplardan keyin hafsalasi pir boʻldi (gapida hafsalasi pir boʻldi -kesim, turgʻun birikma), Anvarning onasi uyga keldi (Anvarning -aniqlovchi, onasi ega- erkin birikma).

Soʻz birikmasi nutq birligi va nutq jarayonida yuzaga keladi; turgʻun birikma esa til birligidir.

Soʻz birikmasini gap va qoʻshma soʻzlardan ham farqlash kerak. Soʻz birikmasi teng boʻlgʻangan soʻzlardan ham farq qiladi. Qiyoslash uchun misollar: chiroyli kuylakli qiz (soʻz birikmasi) chiroyli qizni koʻrdim (gap), erylengʻoq (qoʻshma soʻz), chiroyli (soʻz), janoblar va xotinlar (teng bogʻlanish) va boshqalar.

SINTAKTIK MUNOSABATLARNI IFODALOVCHI VOSITALAR

Sintaktik aloqalarni ifodalovchi vositalarning turlari va xususiyatlari:

1) **Soʻz shakl**- bir soʻzning boshqa soʻzga bogʻlanishini koʻrsatadi, grammatik maʼnoni bildiradi. Bu esa shakliy -grammatik bosita sanaladi, qoʻshimchalar orqali yuzaga keladi:

a) kelishik qoʻshimchalari: -ga, -ning, -ni, da, dan, kabi. Masalan, dalaga bormoq, Sanobarning kitobi, uyni supurmoq; b) egalik qoʻshimchalari, -im, ing, i, ingiz: Mening uyim; sening kitobing; ularning ishi; v) tuslovchi shakl- son qoʻshimchalari; - m, -k, -ing, -ingiz; men oldim; biz oʻqidik; siz keldingiz va boshqalar.

2. **Yordamchi soʻzlar** -kelishik qoʻshimchalarida oʻxshash vazifani bajaradi, oʻtini feʼlga bogʻlaydi, leksik- grammatik vosita sanaladi:

a) koʻmakchilar bilan, uchun, kabi singari sevinch bilan kutmoq bolalar uchun atamoq, tong kabi musaffo;

b) bogʻlovchilar uyushiq boʻlaklar va gaplarni bogʻlaydi:

3. **Soʻz tartibi**: soʻzning sintaktik vazifasi maxsus koʻrsatkichlar bilan ifodalaganda tartib bosh rolni oʻynaydi; masalan, qizil olma (birikma) olma qizil (gap), yaxshi odam (birikma), odam yaxshi (gap).

4. **Ohang**.-Toʻxtamning oʻzgarishi birikmaning bogʻlanishini oʻzgartiradi. Masalan: Besh bolali (yigitcha. Besh). bolali yigitcha. Otabek akam, muxandis boʻldi. Otabek, akam muxandis boʻldi. Otabek akam muxandis boʻldi. va boshqalar.

SOʻZ BIRIKMASINING ALOQA TURLARI

Soʻzlar oʻzaro ikki xil usul bilan aloqaga kiradi; a) teng bogʻlanish; b) tobe bogʻlanish.

Teng bogʻlanishda soʻzlar bir xil gap boʻlagi boʻlib, sanash ohangi yoki bogʻlovchilar yordami bilan birikadi. Masalan. Bu yil **-onalar va bolalar yili**. Muhayo, Surayo, Raʼno, Muqaddas, koʻzlarni yashnatib kiyibsiz atlas (qoʻshiq.) kabi gaplardagi onalar va bolalar hamda 2-gapdagi Muhayo, Surayo, Raʼno, Muqaddas soʻzlari teng bogʻlangan.

Ular kesimga nisbatan teng huquqli boʻlib, bir xil gap boʻlagi vazifasini bajaradi. Bunday boʻlaklarning oʻrni almashtirilgan bilan, maʼno va grammatik holati oʻzgarmaydi. Tobe bogʻlanisgda esa biri hokim, biri tobe soʻzlar aloqada kirishadi.

Ularning biri ikkinchisini toʻldirib, aniqlab izohlab keladi. Shuning uchun aniqlab toʻldirib kelgan soʻz tobe, u bilan bogʻlanib kelgan soʻz hokim soʻz boʻladi va gapda boshqa -boshqa tintaktik vazifa bajaradi. Shunga koʻra tobelanish turlari quyidagicha boʻladi:

Moslashuv. Bunday tobelanishning asosiy xususiyati tobelanish bir qismning boshqasini aniqlashga xizmat qildirishidir. Tobe soʻz bilan hokim soʻz bir-biriga moslashadi, hararat, belgi va predmetning qaysi predmetga tegishliligi koʻrsatiladi. Masalan, mening vatanim, gullarning guli, talabalarning oʻqishi. Gullarning guli - Nargis . Bunda guli (hokim) soʻz talabi bilan gullarning (tobe soʻz) qaratqich kelishik qoʻshimchalarini olib kelgan. Dutorimning torlari qoʻsh bulbuldek sayraydi kabi.

Boshqaruv. Bu bogʻlanishda tobe soʻz hokim soʻzning talabi bilan oʻz shaklini oʻzgartiradi. Masalan, Maktabga bormoq, ishdan kelmoq, Koʻchani tozalamoq.

Feʼl boshqaruv va ot boshqaruvi . Masalan: ochilgan gul, sayragan bulbul. Asal qanddan shirin.Sifatli boshqaruv . Masalan, Uyat oʻlimdan yomon.Kelishikli va koʻmakchili boshqaruv . Masalan, Kundan kun sovuq, Yaxshidan ot, yomondan dogʻ qolar.Baliqning tirikligi suv bilan.

Bitishuv. Bunday bogʻlanishda soʻzlarning oʻzaro aloqasi tartib va ohang orqali beriladi: a) sifatlovchi + sifatlanmish; sifatlovchi vazifasida sifat, son, olmosh, ravish keladi. Masalan: Koʻm-koʻk dala, katta bino, bu uy, beshta talaba, oqar suv, oltin fasl.b)hol + hollanmish: hol vazifasida ravish va ravishdoshlar keladi. Masalan: samolyot tez uchdi. Rangi oqarib ketdi va boshqalar.

Tobe boʻlak vazifasiga koʻra;

1) aniqlovchi, + aniqlanmish munosabat(tobe boʻlak ot, sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh kabi soʻzlar , hokim boʻlak esa ot va otlashgan soʻzlardan iborat boʻladi.) Masalan, tutning bargi, qizil gullar, bitta kitob, oʻsha joy, pishiq qʻisht;

2) Toʻldiruvchi + kesim munosabati (tobe boʻlak otning kelishikli shaklida, hokim boʻlak feʼl, sifat boʻladi) Masalan: Mardni mehnat engolmas. Qoʻrqoqqa qoʻsh koʻrinar. Yaxshidan ot qoladi.

3) hol - kesim munosabati (tobe bo`lak ravish, ravishdosh va ba`zan otdan, hokim bo`lak esa fe`ldan) bo`ladi. Masalan: To`y kecha o`tdi. Eshik taraqlab yopildi. Olov gurillab yondi. Oftob sekin -asta bota boshladi.

So`z birikmalari tuzilish jihatidan ikki turga bo`linadi :1) sodda birikmalar, 2) murakkab birikmalar.

1.Sodda birikmalar . Tarkibi ikki mustaqil so`zdan iborat bo`lgan birikmalar sodda birikmalar deyiladi. Masalan: yosh olim,katta ko`cha qirra burun odam.

Tobe so`z ajralmas birikmalardan va tobe so`z frazeologik ibora, turg`un birikma va tarkibli nom bilan ifodalanadi. Masalan: Hafsalasi pir bo`lib ketdi. Surxondaryo viloyatining markazi, "O`tkan kunlar" romani. Borsa kelmas oroli.

2. Murakkab birikmalar. Tarkibi uch va undan ortiq so`zdan iborat bo`lgan birikmalar murakkab birikmalar deb ataladi. Murakkab birikmalar:a) sifatlovchili; b) sifatdosh oborotli; v) harakat nomli; g) ravishdosh oborotli murakkab birikma lardan iborat. Misollar: Paxta gulli chinni piyola. Paxta terish uchun keltirilgan mashinalar. Ko`p bolalai oyila va boshqalar.

G A P

77. ss. GAP HAQIDA UMUMIY MA`LUMOT

Voqelikni va unga bo`lgan munosabatni ifoda qilish uchun grammatik jihatdan shakillangan, ohang va mazmun jihatdan nisbiy tugalikka ega bo`lgan so`z yoki so`zlar bog`lanmasi gap deyiladi.

Ma`lumki, kishilar o`zaro fikr almashadilar aloqa qiladilar, bunday aloqa aralashuv faqat gap orqali yuzaga keladi. Shuning uchun gap fikrni ifoda etuvchi nutq birligidir.

Gapning asosiy belgilari quyidagilar:

1. Gap asosan so`zlarning ma`lum grammatik qoidalar asosida birikuvidan hosil bo`ladi. Masalan: Dars boshlandi.

2. Gapning yana muhim belgilaridan biri hukm (phedikativlik)dir. Bunda so`zlovchining aytilayotgan fikriga bo`lgan munosabati ifoda qilinadi. Hukm (predikativlik moddalik, zamon, shaxs-son kategoriyalarini o`z ichiga oladi. Hukm so`zlarning predikativ munosabatiga kirishuvi bilan (ega va kesim aloqasi bilan) ifodalanadi. Masalan:

Yoshlar mustaqil vatanga sodiq bo`ling !

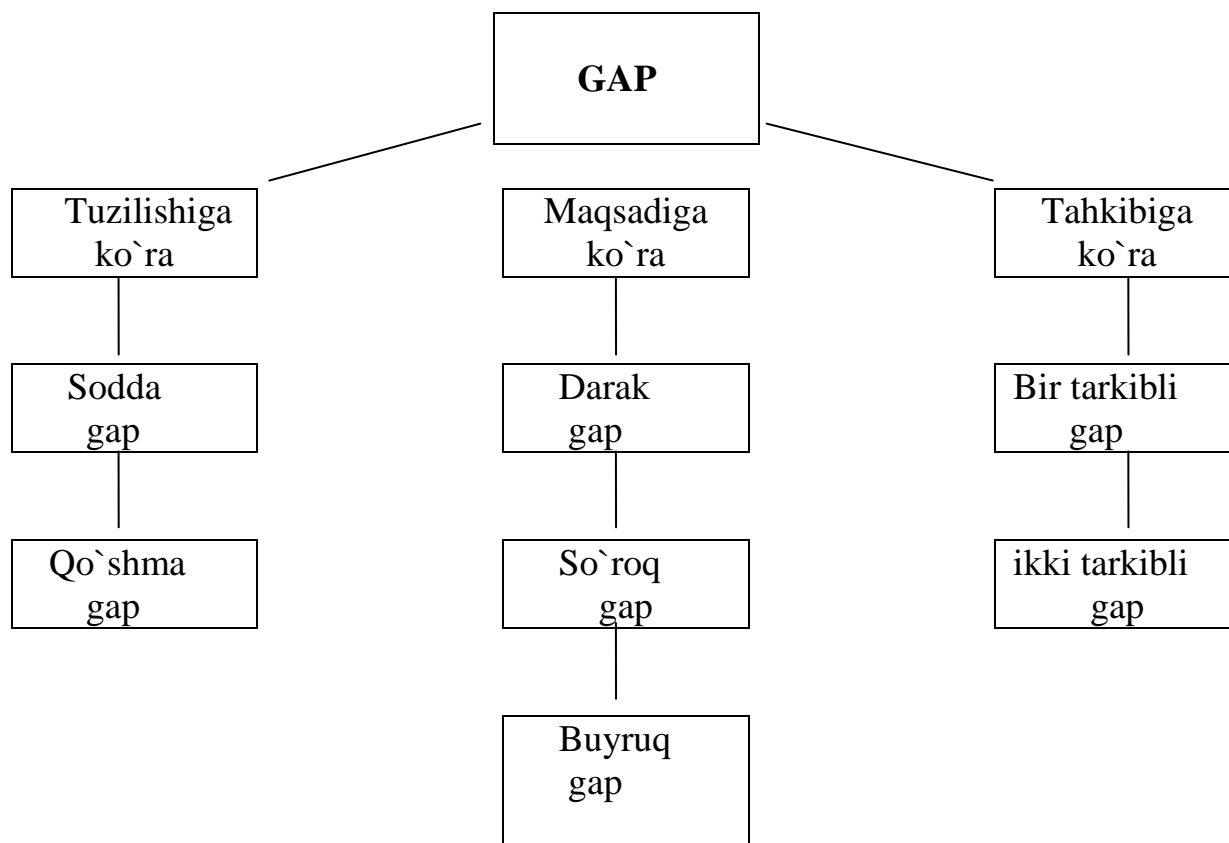
3. Gap ohang (intonatsiya) tugaligiga ega. Ohang, bir tomondan, bir qancha so`zlar bir gapni tashkil etganligini ko`rsatsa, ikkinchidan, gapning tugallanganligini ko`rsatadi, bu esa yozuvda turli tinish belgilari orqali ifoda etiladi. Masalan; Ular butun vujudi bilan ishga sho`ng`ib ketishgandi- yu, ammo texnika etishmasdi(CH.A.)

Oltinsoy tongi naqadar go`zal (SH R)Yuragimni hech sezasanmi, men sevaman, sen sevasanmi(qo`shiq) .Birinchi gapda xabar ohangi bo`lgani uchun(.

), ikkinchi gapda his-hayajon ohangi bo`lgani uchun (!),uchinchi gapda so`zoq ohangi bo`lgani sababli (?) belgilari qo`yilgan.

4. Gap fikriy jihatdan nisbiy tugalikka ega. Bu esa ma`lum sharoit bilan bog`liq. Ba`zan bir so`z ham gap bo`lishi mumkin. Masalan; Kuz oltin fasl. Pishiqlik. To`kin -sochinlik.

Gaplarning umumiy tasnifini ko`rsatuvchi jadval.

IFODA MAQSADIGA KO`RA GAP TURLARI

Umuman olganda so`zlovchi tinglovchiga o`z fikrini bayon qilish uchun o`z oldiga turli maqsadlarni qo`yadi ya`ni biror voqea haqida ma`lumot olishni istaydi, yo tinglovchini biror ishini bajarishga undaydi, yoki shu haqda istak bildiradi. Demak so`zlovchining bunday istagi ifoda maqsadiga ko`ra gaplar uch turga bo`linadi: darak gaplar, so`roq gaplar, buyruq gaplar.

Darak gap. Borliqdagi voqea -hodisa, narsalarni tasdiq yoki inkor yo`li bilan xabar qiluvchi gaplar darak gap deyiladi. Masalan, Mirzo Ulug`bek chashma bo`yiga tiz cho`kib, muzday suvga yuvindi, tahorat oldi va movut to`nini buloq atrofidagi sarg`aya boshlagan ajriq zorga yozib, peshin o`qidi. (O.Yo)

Darak gap maxsus ko`rsatkichga ega emas. Darak gap fe`l bilan, ayrim hollarda ot bilan ham ifodalanadi. Masalan, Dunyo xaritasida jahon hamjamiyati tomonidan tan olingan yangi davlat O`zbekiston Respublikasi paydo bo`ldi. (I. Karimov). Bahor keldi, gullar ochilsa, yana avvalgiday tabiat gullar (H. O.) Darak gapning oxiriga nuqta (.) qo`yiladi.

So`roq gap So`zlovchi uchun ma`lum bo`lmagan voqea -hodisa, harakat holat haqidagi so`roqni ifoda qiluvchi gaplar so`roq gap deyiladi. Masalan:

Suvdan oldin-- sel kelar,
Tuzdan keyin -- siz kelar.
Suv, tuzga- siz qo`shsak,
Toping, qanday so`z bo`lar ?

(grammatik topishmoq)

So`roq gaplarning tarkibida so`roq olmoshi va so`roq yuklamasi bo`ladi yoki so`roq ohangi bilan talaffuz etiladi. Masalan:

Bor "yalpizda", yashinda
Ham "yaqin", ham yashilda
Undan so`ng yozilmasa ,
U qaysi harf ekan-a ?
Bir unli-yu bir undosh ,
Qanday bo`g`in? Ton Yo`ldosh.

(grammatik topishmoq)

So`roq gaplar quyidagi vositalar orqali hosil bo`ladi:

1. So`roq olmoshlari: **kim? nima? qanday? qaysi? qancha? necha? qaerda? qachon? nega? nima uchun?**. Masalan: Tuz qachon bo`ladi tus
Or qachon bo`ladi qor?

(grammatik topishmoq)

2. **-mi, -chi,-a,-ya** yuklamalar: Terma, terim, terimchi, qanday so`zlar? Topingchi?

3. So`roq ohangi: Nahotki, daryolar oqsa teskari(G. G.) So`roq gaplar mazmuniga ko`ra bir necha turga bo`linadi:

1. **Sof so`roq gaplar** tinglovchidan ma`lum bir javobni talab qiladi. Masalan: Qaysi so`zlar turlanadi ? Sen Toshkentda bo`lganmisan? Nimadan xafa bo`lding?

2. **Ritorik so`roq gaplar** . Bunday gaplarning so`rog`i ichida javobi ham anglashib turadi. Uslubiy vosita sifatida nutq uchun xizmat qiladi. Masalan;

Men nechun sevaman O`zbekistonni ?
Tuprog`ini ko`zimga aylab to`tiyo ? (A. O.)

Nechun ftug`ding, meni baxti qaroni?
Baloga muftalo matamsaroni?

Muruvvat bilmagan kunlar uchunmi?

Jafokash, bberaxm tunlar uchunmi?

(“N”)

3. So`roq buyruq gaplar so`roq mazmuni bilan birga buyruq mazmunini ham ifodalaydi. Masalan: Tez-tez yurmaysanmi ? (tez-tez yur)

So`roq gaplarning oxiriga so`roq belgisi qo`yiladi.

Buyruq gaplar. So`zlovchining biror narsaga buyirishi, undashi iltimos qilishi, maslahati kabi fikrlarni ifodalaydigan gap buyruq gap deyiladi.

Buyruq gaplar semantik jihatdan quyidagi guruhlarga bo`linadi:

1) **Sof buyruq gaplar:** Kitobni oxirigacha o`qi ! Bugun o`qishga ertaroq bor ! Darsdan kechikma!

2. Iltimos, yalinish ifodalanadi. Masalan: Ozgina jim o`tir. O`n to`qqizdan oshmay tur go`zal, (H. O.)

3. Maslahat, nasihat gaplar: Masalan: Nasihatim yod qilib ol farzandim (F. Yo)

4. Istak, tilak, maqsad gaplar: Masalan: Mustaqil yurt gullashi uchun tinmay mehnat qiling. Yo siz keling, yo men boray.

His- hayajon ifodalashiga ko`ra gap turlari. Bu jihatdan gaplar ikki turga bo`linadi:

1) his-hayajonga ega bo`lmagan gaplar.

2) his- hayajon yoki undov gaplar. His- hayajonga ega bo`lmagan gaplarga darak gap, so`roq gap, buyruq gaplar kiradi.

His- hayajonli gaplar. Kuchli his- hayajon bilan darak, so`roq, buyruq gaplardan hosil bo`lgan gaplar his-hayajon gap deyiladi. Masalan:

Har aytganning buyuk jangnoma,

Qayga desang qaytmay keturman.

His-hayajon gaplar quyidagi ma`nolarni ifodalaydi.

1. Darak : ʻbiz bunaqa imtihongan endi o`tayotganimiz yo`q!

2. So`roq: Naqadar chiroyli manzar - a? ! (Sh. R.)Ona ! Dunyoda bundan yoqimliroq so`z bormikan? !

3. Buyruq: Baxtimizga mustaqillik omon bo`lsin!

4. Shodlik, quvonch, tantana:

Alisherni alla aytib uxlatgan ona!

Og`ishida Bobur kamolga etgan ona!

Torobiyini ulug` jangga jo`natgan ona!

Sharaf senga, obro` senga, senga tantana!

Sharaflarga muyasarsan ey, ulug` ona ! (M. Sh)

5. Taajjub: Shunday erkin zamonlar ham kelar ekan--a? !

6. Qayg`u, afsus: Esiz taqtir ekan qaydan bilibmiz! (“Havoyi” drammasi).

Harqanday gapning tuzilish jihatidan turlarini uning grammatik asosi belgilab beradi. Gapning grammatik asosini bosh bo`laklar: ega va kesim tashkil etadi. Gap tarkibidagi grammatik asos (ega va kesim) ning ishtirokiga ko`ra gaplar tuzilish jihatidan ikki turga bo`linadi: **sodda gaplar va qo`shma gaplar.**

Bitta grammatik asosiga ega bo`lib ma`lum bir fikr va his- hayajonni ifodalovchi gaplar sodda gaplar deyiladi.

Ikki va undan ortiq grammatik asosdan iborat bo`lib, nisbatan murakkabroq fikrni ifodalovchi gaplar qo`shma gap deyiladi. Masalan:

Chor atrofga yoyganda gilam,
Aslo yoqdir bundayin ko`klam.
(H. O.)

Til bilan til dushman bo`lmaydi,
O`ldirmaydi qo`shiqni qo`shiq
(R. H.)

Keltirilgan misollarning birinchisi sodda gap bo`lib, uning grammatik asosi bitta: ega va kesimdan (**yoqdir ko`klam**) ikkinchi gap esa qo`shma gap, uning grammatik asosi ikkita ,1) **dushman bo`lmardi,2) o`ldirmaydi qo`shiq.**

Sodda gaplar grammatik asosning tarkibliga ko`ra ham ikki xil: 1) ikki tarkibli gaplar, 2) bir tarkibli gaplar.

Grammatik asosi ikki bosh bo`lakdan (ega va kesim) dan iborat bo`lgan gaplar ikki tarkibli gaplar deyiladi. Masalan: Solihlar esga olinganda Allohning rahmati hozil bo`ladi (Tusiy). Bu gapning grammatik asosi ega (solihlar) va kesimi (hosil bo`ladi) dan iborat.

Grammatik asosi bir bo`lakdan iborat bo`lgan gaplar gap bir tarkibli gap deyiladi. Masalan:

Oyni etak bilan yopib bo`lmas. Bu gapning grammatik asosi faqat kesim (yorib bo`lmasdan) iborat.

Sodda gaplar, ikkinchi darajali bo`laklarning ishtirokiga ko`ra **yig`iq** va yoyiq gaplarga bo`linadi.

Ega va kesimdan tashkil topgan sodda gaplarning bir ko`rinishi yig`iq gap deyiladi. Masalan. Qor tindi. Hamma yoq oppoq.

Tarkibida bosh bo`laklardan tashqari ikkinchi darajali bo`laklar ham ishtirok etgan gaplar yoyiq gap deyiladi. Masaln: Aziz va ulug` bo`lgan

Allohga bir soat astoyidil tavajjuh qilishning quyosh nuri tushadigan barcha narsadan yaxshiroqdir. (Abduni Zajjoj). Bu gapda aziz va ulug` bo`lgan (aniqlovchi), allohga (to`ldiruvchi), bir soat (aniqlovchi) astoyidil tavajjud qilishning (aniqlovchi), yaxshiroqdir (kesim). Shu boisdan bu gap yoyiq gapdir.

GAPNING TUZILISHIGA KO`RA TURLARI JADVALI

№	Predikativ markazlarning	Bosh bo`laklarning	Ikkinchi darajali	Zaruriy bo`laklar	Bo`laklarga bo`linish-bo`li

	miqdoriga ko`ra	ishtirokiga ko`ra	bo`laklar-ni ng ishtirokiga ko`ra	ishtirok etmasligiga ko`ra	nmasligiga ko`ra
1.	Sodda gap	Bir bosh bo`lakli gap	Yig`iq gap	To`liq gap	Bo`laklarga bo`linadigan gaplar
2.	Qo`shma gap	Ikki bosh bo`lakli gap	Yoyiq gap	To`liqsiz gap	Bo`laklarga bo`linmaydigan gaplar (so`z -gaplar)

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. So`z birikmasi va uning turlarini ayting
2. Gapni ta`riflang? Gap boshqa sintaktik birliklardan qaysi xususiyatiga ko`ra farq qiladi?
3. Gap ifoda maqsadiga ko`ra qanday turlarga bo`linadi?
4. Gapning grammatik asosi deganda nimani tushunasiz?
5. Gaplar tuzilishiga ko`ra qanday turlarga bo`linadi?
6. Gapning grammatik asosini qaysi bo`laklar tashkil etadi?
7. Gaplar tarkibiga ko`ra qanday turlarga bi`linadi?
8. Sodda gap bilan qo`shma gapning qanday farqi bor?

AMALIY MASHQLAR

So`z birikmasini tahlil qilish tartibi va unga namuna

1. Birikmani aniqlash.
 2. Hosil bo`lish usuli ko`rsatish (moslashuv, boshqaruv, bitishuv).
 3. Hikim so`zning qanday sintaktik vazifa bajarganligiga ko`ra turini aniqlash.
 4. So`z birikmasining tuzilishiga ko`ra turini aniqlash.
 5. So`z birikmasining tuzilishiga ko`ra turlarini aniqlash. (Sodda yoki murakab)
- Masalan: Bo`riboy daladagi ishlarining borishini to`liq tushuntirib beradi. (Gazetadan).
- 1) daladagi ishlar bitishuv, otli (hokim so`z- ot), aniqlovchili (tobe so`z aniqlovchi vazifasida) sodda.
 - 2) ishlarining borishi- moslashuv, sodda
 - 3) borishini tushuntirib berdi- boshqaruv, fe`lli (hokim so`z fe`l to`ldiruvchili (tobe so`z- to`ldiruvchi vazifasida), sodda
 - 4) to`liq tushuntirib berdi- bitishuv, fe`lli (hokim so`z- fe`l), holli (tobe so`z ravish holi vazifasida) sodda

45-mashq. O`qing, ushbu keltirilgan gaplardagi so`zlarning o`zaro qanday bog`lanish va uning turlarini ayting.

1. Keyingi o`n yillikda biz qo`lga kiritgan eng buyuk muvaffaqiyat mustaqillik. (Gazetadan)2. Oltinsoy tongi naqadar go`zal (Sh. R.)3. Talabalar berilgan topshiriqlarni hamma bajarib kelganligidan aytishdi.4. Fakul`tet dekani shanbbalikka chiqishni aytdi. 5. O`zbekiston sportchilari olimpiada o`yinlarida katta g`alabani qo`lga kiritdilar (Gazetadan). 6. Ochil bvujudida hayajonli titroq bilan deraza oldiga keldi(P.Q.) Daraxtlarning uchlari asta qimirlaydi (O.)8. O`zbekiston Respublikasi mustaqillik yillarida yuz yillarga teng g`alabalarga erishdi.

79 s.

GAP BO`LAKLARI

Gap tarkibini tashkil etuvchi bo`laklar gap bo`laklari deyiladi. Gap bo`laklari: bosh bo`laklar va ikkinchi darajali bo`laklardan iborat.

Gapning grammatik asosini tashkil etuvchi va predikativ markaz hosil qiladigan bo`laklar bosh bo`laklar deyiladi.

Gapda bosh bo`laklarning mazmunini to`ldirib, aniqlab keladigan bo`laklar ikkinchi darajali bo`laklar deyiladi. Bosh bo`laklar ega va kesimdan , ikkinchi darajali bo`laklar **to`ldirubchi, aniqlobvchi**, holdan iborat.

EGA VA UNING I FODALANISHI

Gapda mutloq hokim bo`lib, kesim orqali ifodalanadigan fikrni bildiruvchi bosh bo`lak ega deyiladi.

Ega asosan predmet tushunchasini anglatib, kesim orqali,bildirilgan belgi harakat, holatning kimga yoki nimaga tegishliligini ko`rsatadi va bosh

kelishikdagi soʻz bilan ifodalanib, kim? nima? kimlar? nimalar? qayer? kabi soʻroqlardan biriga javob beradi.

Ega quyidagicha ifodalanadi:

1. **Ot bilan:** a) atoqli ot bilan ifodalanadi. Masalan: **Alisher Navoiy** gʻazal mulkining sultonidir.

Avaz botqoq va qorongʻi yoldan tekis va yorugʻ maydonga chiqdi (P. Q.)
Qorabuloq -juda chiroyli juda soʻlim joy (M. Is). b) turdosh ot bilan.

Bunda ari keltiradi bol,

Bunda qushlar topadi iqbol.

1. **Olmosh bilan:** Biz kelgusi asrga oʻzimiz bilan nimalarni olib oʻtishimiz mumkin va zarur? (I. K.)

Harkimki vafo qilsa, vafo topqusidir. (Bobur)

1. **Son bilan:** ikki yorti- bir butun (Maqol) **ikki oʻnbesh** bir iʻttiz (Maqol). **Harakat nomi bilan:** Ikkilanish yaramaydi.

2. **Sifatdosh bilan:** ishlagan tishlaydi (Maqol).

3. **Sifat bilan:** Yaxshi yetar murodga, yomon qolar uyatga (Maqol.)

4. **Taqlidiy soʻz bilan:** Ichkaridan odamlarning shov-shovi eshitildi.

5. **Birikmalar:** Oʻylamay gapirgan ogʻrimay oʻlar. (Maqol.)

KESIM VA UNING IFODALANISH

Eganing belgisini, hukmni tasdiq yoki inkor yoʻli bilan ifodalaydigan bosh boʻlak kesim deyiladi. Eganing belgisi harakat, holat, xususiyat, sifat kabi mazmunlarni bildiradi.

Kesim egaga tobe boʻlib oʻziga bogʻlaniib kelgan soʻzlarda nisbatan hokimdir. Masaln: Bu yil bahor ancha kech keldi.

Kesim soʻz turkumlari bilan ifodalanishiga koʻra ikki turga boʻlinadi: 1) Feʻl kesim, 2) ot kesim.

Feʻl kesim. Feʻl va uning tushlangan shakllari ravishdosh shakli bilan ifodalanib kelgan kesim feʻl kesim deyiladi. Masalan: Haydar ota er ostidan uning yuziga qaradi (A. Q.). Men xayol surib ketdim (H. Q.)

Ot kesim. Feʻldan boshqa soʻzlar bilan ifodalangan kesimot kesim deyiladi. Ular quyidagicha:

ot bilan: Yaxshining gapi- moy, yomonning gapi-loy (Maqol).

Sifat bilan: Mehnat qilgan elda aziz.

Vatan-ona soʻzi naqadar aziz

Sensan harnarsadan moʻtabar laziz (U.)

Son bilan: ikki oʻnbesh- bir oʻttiz, ikki yorti bir butun. (Maqol)

Olmosh bilan:

Bizda odat mana shu edi,

Ba saodat mana shu edi (H. O.)

Xolmurodning jonajon oʻqituvchisi -oʻsha (P.T.)

Ravish bilan: Bizda a`lochilar- ko`p. Kerilma qiz, hunaring oz. G`alaba -yaqin.
Harakat nomi bilan: Sevmog- sevilmog. **Modal so`z bilan:** O`limdan xabarim bor, lekin bunday ovozalardan xabarim yo`q (A. Q).

Kesim tuzilishiga ko`ra ikki xil bo`ladi: sodda kesim va murakkab kesim .
Sodda kesim ikki xil: sodda ot kesim murakkab kesim. Sodda kesim ikki xil: sodda ot kesim va sodda fe`l kesim.

Sodda ot kesim yakka ot, sifat, son olmosh, ravish harakat nomi, undov taqlidiy so`z bilan ifodalanadi: Masalan: O`zbekistonning poytaxti - Toshkent.

Fe`l va uning vazifadosh shakllari bilan ifodalangan kesim sodda fe`l kesim deyiladi. Masalan:

Maktabda o`tkazilgan shaxmat musobaqasida odil yutdi. Shamol umri uchirdi.

Murakkab kesim ham ikki xil : murakkab fe`l kesim va **murakkab ot kesim** ikki va undan ortiq fe`llar bilan ifodalangan kesim murakkab fe`l kesim deyiladi. Masaln:

Uchovlari molxonalarni **ko`rib chiqishdi**. (P. Q.) Ahmad kitobini o`qib tugatdi. Ot yoki bog`lama hamda to`liqsiz fe`l ko`rinishidagi qo`shilma bilan ifodalaydigan kesim murakkab ot kesim deyiladi. Masalan: O`ktam o`nikki yashar bola edi. (O.) Odam qo`li cho`lni **bo`ston qiladi**. Ayrim hollarda yozuvda kesim bilan ega orasida tire ishlatiladi.

1) Kesim ot, olmosh. son bilan ifodalanib kesimlik qo`shimchasini olmaganda.

Bu erning xo`jayini - biz. Ikki kara ikki - to`rt.

2. Gapning egasi yoki kesimi harakat nomi bilan ifodalanib, kesimlik qo`shimchasini olmasa :Bir ko`rgan bilish -ikki ko`rgan tanish. (Maqol).

3. Ega ko`rsatishi bilan ifodalanib, kesim tarkibida kesimlik qo`shimchasi bo`lmasa: Bular -mening do`stlarim, och-yalang`och kafangadolar(O.) Bu uy -kinniki.

KESIMNING EGA BILAN MOSLASHUVI

Kesim egaga tobe bo`lak bo`lgani uchun ko`p hollarda shaxs va sonda moslashadi . Masalan; Biz huquqiy demokratik jamiyat qurmoqdamiz . U anchagacha jim o`tirdi . Birinchi gapda kesim egaga tobe muvofiq 1 shaxs **birlikda** ikkinchisida esa III shaxs **birlikda** ishlatilgan Ammo o`zbek tilida kesimning ega bilan son jihatidan mos bo`lishi III shaxsning ko`pligida shart emas, ega III shaxsning ko`plik shaklida bo`lib kesim III shaxsning birlik shaklida ham keladi . Masalan; Hamma chapak chalib yubordi .(M. Is.)Talabalar ta`tilga chiqdi.

Ba`zan ega birlik shaklda, kesim esa hurmat ma`nosini bildirish uchun ko`plik shaklda bo`lishi ham mumkin. Masalan: **Oyim keldilar. Dadang aytdilar.**

Kesim sifat, son, kabi turkumlar bilan ifodalanganda ega ko`plik shaklda bo`lsa ham, kesim birlik shaklda bo`ladi. Masalan: Ular she`ri uchdi ko`p yiroq(A. O.)

Agar ega jamlik ma`nosini bildiruvchi so`z bilan ifodalansa, kesim odatda birlik shaklda keladi. Masalan: **Jamoa yig`ildi. Studentlar darsga kirdi.**

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Gap bo`laklari deb nimaga aytiladi?
2. Gapning bosh bo`laklari qaysilar?
3. Egani ta`riflang? uning grammatik ma`nosi nima?
4. Ega qanday so`zlar bilan ifodalanadi?
5. Kesim deb nimaga aytiladi?
6. Kesim qaysi so`z turkumlari bilan ifodalanadi?

AMALIY MASHQLAR

1. Gap egasini topish va uning qaysi so`z turkumi bilan ifodalanishini ko`rsatish.
2. Kesimni topib, turini ifodalanishini aniqlash.
3. Ega bilan kesimning moslifgini ko`rsatish.

Masalan: U bahorni kutdi intizor (U.A.) U- ega, olmosh bilan ifodalangan, kutdi-kesim, fe`l bilan ifodalangan, fe`l kesim, ega bilan kesim III shaxs, birlik sonda moslashgan.

46-mashq. O`qing. Har bir gapdagi egani aniqlang, so`rog`i qaysi so`z turkumi bilan ifodalanishini ayting.

Bulut ko`kda urar charx,
Maysalar nish otar.
Quyosh tansiq nurini,
Sochib- sochib botadi.

2. Holi polvon ko`zlarini ochib, qulog`larini dikkaytirib, boyga quloq solmoqda edi. (S.A.)
3. Samovar senga yoqdimi, axir? (A.Q.)
4. Tincfhlik xalqlarimizning azaliy orzusidir. (Gazeta)
5. G`oya -inson tafakkurining mahsuli. (Milliy istiqlol g`oyasi kitobidan)
6. Osmonlarni to`ldirib fsmolyot uchib o`tdi (qo`shiq).
7. Yigitning sarasi mard bo` lur. (Maqol.)
8. Harkimki yomon bo`lsa, topg`usidir (Bobur).
9. Tirishgan tog`dan oshar (Maqol)
10. qimirlagan qir oshar (Maqol.).

47- mashq. O`qing. Kesimlarni aniqlang, so`rog`i, turini ko`rsating. 1. Hali bugun ro`yi jahon she`r bo`lajak (U.A.) 2. Yo`lchi oshxonaga kirdi (O.) 3. Yaaxshining gapi moy, yomonning gapi loy (Maqol). 4. Er suygan -elda azizi (Maqol). Bu vataning sevgan o`g`li -biz (Gazeta). 6. Talabalar soni - yigirmata. 7. Kurashmoq- o`rnak bo`lib yashamoq (M.)

48-mashq. Ushbu she`riy parchadagi bosh bo`laklarni aniqlang?

Farzand guldir ona bir bo`ston,
Shuning bilan olam guliston.
Naylayki ilojim yo`q, har g o`shada yig`larman,
Tor o`ldi Xaziniyga Farg`ona tong otguncha
(Xaziniy)

**80. ss GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO`LAKLARI
TO`LDIRUVCHI VA UNING
IFODALANISHI**

Boshqaruv yo`l bilan gapning biror bo`lagiga tobelanib, uning ma`nosini to`ldirish uchun xizmat qiladigan gap bo`lagi to`ldiruvchi deyiladi. Boshqaruvchi so`zning talabiga ko`ra to`ldiruvchi tushum, jo`nalish, o`rin-payt, chiqish kelishigidagi so`z yoki ko`makchi bilan ifodalanadi. Masalan:

Bularning barchasi senga atalgan,
Sening **ishqing bilan** o`sgan etilgan.

(“Navoiy” dramasi)

Ilmni mehnatsiz egallab bo`lmaydi. (Maqol) Keltirilgan misollarning birinchisida to`ldiruvchi(ishqing bilan) ko`makchili ot bilan ikkinchisi (ilmni) tushum kelishikli so`z bilan ifodalangan va ularning har ikkisi kesimga (o`sgan, egallab bo`lmaydi) boshqaruv yo`li bilan bog`langan.

To`ldiruvchi ot, sifat, olmosh, son, harakat nomi otlashgan sifat, sifatdosh, ravish, taqlid so`z undov so`zlar bilan ifodalanadi.

Ot bilan ifodalanishi: Dunyoni yoritar bizning sevgimiz, ikkimiz hech qachon o`lmasmiz aslo(H. O.)

Nahotki asrlar, yillarcha jafo,
CHekkan **odamlarga** shu etar vafo

(H. O.)

Sifat bilan ifodalanishi Yaxshiga qilsang yaxshilik ham aytadi, ham qaytadi, Yomonga qilsang yaxshilik na aytadi na qaytadi.(H.)

Son bilan ifodalanishi. Beshga beshni qo`shsak, on bo`ladi.

Olmosh bilan:

Mana senga olam -olam gul,
Etaginga siqqanicha ol (H.O.)

O`zingni er bilsang, o`zgani sher bil (Maqol)

Harakat nomi bilan ifodalanishi: Laylakning ketishiga boqma, kelishiga boq. (Maqol)

Sifatdosh bilan ifodalanishi: Bilmaganni so`rab o`rgangan olim, orlanib so`ramagan o`ziga zolim (Maqol). **Ravish bilan ifodalanishi:** Ko`pdan quyon qochib qutilmas (Maqol). o`z-ozdan o`rganib dono bo`lur (Maqol.) To`ldiruvchi ikki xil: vositasiz va vositali.

Vositasiz to`ldiruvchi. Harakatni bevosita o`ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydigan va kimni? nimani? qayerni? kabi so`roqlardan biriga javob beradigan to`ldiruvchi vositasiz to`ldiruvchi deyiladi. Vositasiz to`ldiruvchi tushum kelisgigidagi so`z bilan ifodalanishi. Masalan, Erni er qiladigan ham xotin , qora yer qiladigan ham (Maqol.) Vositasiz to`ldiruvchi belgili va belgisiz tushum kelishik shaklidagi so`z bilan ifoda qilinadi. Masalan: Bilib qo`yki seni Vatan kutadi. (G.G.) Botirlari kanal qazadi(H.O.)

Vositali to`ldiruvchi. Bosh, qaratqich tushum kelishiklaridan boshqa kelishiklardagi va ko`makchili so`zlar bilan ifodalangan to`ldiruvchi vositali to`ldiruvchi deyiladi. Masaln, Boshimdan o`tganini o`zim bilaman.

Shodlik yo`lga boshladi meni,
Baxtiyorlik bo`ldi odatim.

(H.O.)

Maydon o`zining ko`rkamligi va ulug`borligi bilan butun shaharda hush kiritgan edi. (P. Q.)

Vositali to`ldiruvchi kimga? nimaga? kimdan? nimadan? kimda?nimada? kim bilan? nima bilan? kim haqida? nima haqida? kabi so`roqlardan biriga javob beradi. Masalan,

Do`st bialn obod uying,
Gar bo`lsa u vayrona ham.

(E. V.)

Mehmonlarga har nav shirinliklar, pista, bodom, quruq mevalar tortildi. (O.)

ANIQLOVCHI VA UNING IFODALANISHI

Predmetning turli belgilarini, bir predmetning ikkinchi predmetga qarashli ekanligini bildiruvchi ikkinchi darajali bo`lak aniqlovchi deyiladi.: Aniqlovchi qanday? qanaqa ? qaysi? qancha ? kimning? nimaning? qayerning? kabi so`roqlardan biriga javob beradi. Masalan: oq, sariq, qizil: rang-barang chirmoviqlar, tikanli gullarning hammasi shudring bilan top-toza yuvilgan (O. Yo)

Aniqlovchi asosan, otga bog`lanib keladi.

Aniqlovchi qanday ma`noni ifodalashiga ko`ra uch xil: 1)sifatlovchi, 2)qaratqichli, izohlovchi.

Sifatlovchi. Predmetning belgi -xususiyati , hajmi, shakli, maza-ta`mi, rang-turi, miqdor-darajasi, tartibi kabilarni bildiruvchi aniqlovchi turi sifatlovchi deyiladi. Sifatlovchi bog`lanib kelgan so`z sifatlanmish deyiladi. Sifatlovchi o`z sifatlanmishiga bitishib yoki bilan bog`lanib, sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh, undov, taqlid so`zlar bilan va so`z birikmasi bilan ifodalanadi.

Sifat bilan ifodalanishi: Nasiba g`ayratli, ishchan tashabbuskor bir qiz bo`lib o`sdi. (O. Yo) Rang- barang gullar gulzorning husniga husn qo`shib turibdi(SH.R)

Son bilan ifodalanishi. Uch og`ayini botirlar ertagini o`qidim. Ikkala do`st qizg`in bahslashardi.

Olmosh bilan ifodalanishi: Hu o`sha aytgan yigit sizmisiz. Devor ortidagi qo`rg`onchada xotin kishi aytayotgan qo`shiq Boltavoyga huv, o`sha anorzor bog`ni, Salomatni eslatib qo`ydi (S. Ah)

Ot bilan : Po`lat pichoq qinsiz qolmas .(Maqol.)Oltin boshoglar shitirlaydi. Temir darvozadan kiriladi.

Sifatlovchi bilan ifodalanishi: Aytilgan so`z- otilgan o`q. (Maqol) Gurillagan shabada sekin esadi.

Ravish bilan: Qirning uzoq-yaqin yon bag`irlaridan qo`y-qo`zilarning ma`rashi eshitilib turar edi. Hushiddin mardlarcha tepalikni himoya qildi.

Taqlidiy so`z bilan ifodalanishi: Qishloqqa sen haqingda duv-duv gap tarqalgan. G`uj-g`uj oppoq tutlar shohlarida marjondek tizilib turishibdi. (P. T.) Atrofga g`uv - g`uv pashsha. (O.) Kampir so`zini tugatmasdanoq “miyov” degan ovoz eshitildi (Sh. S.)

Aniqlovchining bunday shakli aniqlanmishga bitishiv yo`l bilan birikadi.

Ayrim paytda sifatlovchi birikma holida ham kelishi mumkin. Masalan: SHu topda daraxtlar orasidan otilib chiqqan kiyik Alisherni hidladi, erkalanib surkaldi . (O.)

Qattiq erdan tatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq erdan yumalab chiqqan oy chechek.

(U.)

Qaratuvchi. O`zi ifoda qilayotgan shaxs yo predmetga boshqa bir shaxs yoki predmetning qarashli ekanligini bildiruvchi aniqlovchi turi qaratuvchi deyiladi.Qaratuvchi quyidagi so`z turkumlari bilan ifodalanadi:

Ot bilan: Xalqni jondan sevgan Alisher Navoiy insonning haq-huquqlarini himoya qiladi va baxt-saodat uchun kurashadi. (O.) Laylakning boyi novcha, tumshug`i bor tarnovcha. (U.)

Olmosh bilan. Osmonlarda mening ham bitta lochin akam bor. (Qo`shiq.) Bizning Vatanimiz ozod va hur O`zbekiston (Tele eshitirishidan.)

Otlashgan sifan bilan.

Yaxshining yaxshiligini ayt nuri toshsin,
Yomonning yomonligini ayt quti qochsin.
(Maqol).

Otlashgan sifatdosh bilan. Maqtanganning to`yiga, kerilganning uyiga borma. (Maqol.)

Izohlovchi. Shaxs yoki predmetni boshqacha nom berish yo`l bilan aniqlaydigan aniqlovchining bir turi izohlovchi deyiladi. Izohlovchi, odatda, ot bilan ifodalanib, quyidagi ma`nolarni bildiradi.

1. Unvonni: **Akademik** Shoabdurahmonov atoqli o`zbek tilshunosidir. Zobit Aslonov mashg`ulotlarni katta mahorat bilan o`tkazadi.

2. Mashg`ulot kasb, mutaxassislikni: shoir Usmon Azim tog`li Boysunda tug`ilgan. O`qituvchi Rahim Ahmedov matematikadan dars bergan.

3. Amalni: Yo`lboshchi G`ayrat akam g`oyat ajoyib ekan (M. A.)Hisobchi Marat aka qishloqqa keldi.

4. Laqabni: Xurshida bonuni yangi libosga ko`rib yana boyagiday bir daqiqa tikilib qoldi. (O. Yo) Toshpo`lat **tajang** nima deydi .

5. Qarindoshlikni yoki shunga o`xshatilgan munosabatni: Sochlari oqargan bu professor, Ernazar akaga qarab qarsak chalib yubordi. (I. R.)

6. Taxallusini: Muso Toshmuhammad o`g`li Oybek o`zbek adabiyotiga katta hissa qo`shdi. Muhammad Aminxo`ja **Muqimiy** o`zbek mumtoz adabiyotining yirik vakilidir.

7. O`xshash belgi mustaqillik so`zi naqadar laziz (U.) Bizga erk berdi mustaqillik -ozodlik -quyosh.

HOL VA UNING IFODALANISHI

Ish- harakatining belgisi, qay tarizda bajarilishi, sababi maqsadi va uning bajarilishi bilan bog`liq bo`lgan o`rin va paytga munosabatini ifodalovchi gap bo`lagi hol deyiladi qay tarizda? qay holatda? qayerda? qayerga? qayerdan? qachon? kabi so`roqlardan biriga javob beradi.

Hol ravish, ravishdosh, jo`nalish, chiqish, o`rin kelishigidagi ot yoki ko`makchili ot bilan, taqlidiy so`z va son bilan ifodalanadi.Hol vazifasida keluvchi so`z turkumi, asosan, ravishdir. Masalan:

Tong chog`i tun bilan kunduz uchrashdi,
Tunda armon bilan yulduz uchrashdi.
(U. A.)

Ravishdoshning ham asosiy vazifasi gapda hol bo`lib kelishdir. Masalan: G`ulomjon qishloqda bo`lgan voqealarni oqizmay -tomizmay so`zlab berdi. (M. I.)

Hol ma`no xususiyatiga ko`ra quyidagi turlarga bo`linadi: ravish holi, payt, holi, o`rin holi, sabab holi, maqsad holi, daraja - miqdor holi.

Ravish holi. Ish- harakatining qaytarzda bajarilishini bildiradigan hol ravish holi deyiladi. Masalan: Ali Qushgchi **o`ychan** odimlaganicha rasadxonaga kirdi. (O. Yo)

Bulut zamin bilan **yig`lab** uchrashdi,
Shamol kurtaklarni **ilg`ab** uchrashdi.

(U. A.)

O`rin holi. Ish- harakatining bo`lish, yo`nalish, boshlanish o`rnini bildirgan hol o`rin holi deyiladi. Masalan:

Bunda bulbul kitob o`qiydi
Bunda qurtlar ipak to`qiydi.

(H.O.)

Qalandar **atrofiga** diqqat bilan razm soldi (O. Yo) . **Tepadan** unga tanish ko`chalar, uylar, dalalar bir-bir ko`rinib o`tadi. (P. Q.)

Payt holi. Ish- harakatining bajarilish paytini bildiradigan hol payt holi deyiladi. Masalan:

Ertalab osh suzsak, bir nasiba kam (G.G.)

Ular Samarqanddan **kecha tun yarmida** chiqqan, tong otguncha, yo`l yurib, subhidan shu jilg`aning boshidagi yong`oqzorga kelib qo`nishgan edi.(O. Yo.)

Daraja -miqdor holi. Ish- harakatining bajarilishini daraja- miqdor jihatidan aniqlab keladigan hol daraja- miqdor holi deyiladi. Masalan: Yigirma uch gul fasli , barigday umrimdan uchdi. (U.A.)

Mard **bir marta** oladi, nomard ming marta (Maqol).Ko`p o`yla, kam suyla (Maqol).

Sabab holi. Ish -harakatining bajarilish sababini bildiruvchi hol sabab holi deyiladi. Masalan:

Ne uchun sevaman O`zbekistonni,
Tuproq`in aylab ko`zga to`tiyo

(A. O.)

Mustaqillik bo`lgani uchun biz dunyo hamjamiyatiga a`zo bo`ldik. (Gazetadan). Sen bor uchun men buyerlarga keldim.Elmurod **xursandligidan** tez-tez qadam bosib ilgari yurib ketdi. (P. T.)

O`zi seni nega sevdim,
Buncha bo`lmasam ojiz.

Maqsad holi. Ish-harakatining bajarilish maqsadini anglatuvchi hol maqsad holi deyiladi.

Bola ekan tish chiqardim,
Yovlarni **tishlasin deb.**

(H.O.)

Ko`rgali husningni zori muhtalo bo`ldim senga. (A.N.)Atay senga she`r yozdim mustaqil O`zbekiston. (Gazetadan) Olimpiada g`oliblarini qutlagani butun shahar to`plandi. (Gazetadan)

GAP BO`LAKLARINING JOYLASHISH TARTIBI

Gap bo`laklarining tartibi o`zbek tilida, asosan, erkindir. Gapda ularning o`rnini almashtirish hardoyim ham grammatik holatni o`zgartiravermaydi. Masalan: Talabalar yozgi ta`tilga chiqishdi. Yozgi ta`tilga talabalar chiqishdi. Bu gaplarda so`zlarning o`rnini almashtirish bilan grammatik holat o`zgarmagan. Shunday bo`lsa-da gapning mazmuniga ma`lum darajada ta`sir ko`rsatgan.

Odatda ega gap boshida, kesim esa gap oxirida, ikkinchi darajali bo`laklar orasida keladi. Bu esa gapdagi to`g`ri tartib hisoblanadi.

Ammo ayrim hollarda gap bo`laklarining o`rni o`zgaradi bu esa ma`noni ham o`zgartiradi.

1. Ega bilan kesimning tartibini o`zgartirsak, ega kesim va aksincha kesim ega bo`lib qoladi. Masalan; ikki yorti- bir butun; bir-butun-ikki yorti.

2. Sifatlovchi bilan sifatlanmishning tartibi o`zgarsa sifatlanmish ega kesim bo`lib keladi. Masalan; ikkita dugona; dugona ikkita: Mana shu ko`ringan-universitet; universitet- mamna shu ko`ringan.

Gap bo`laklarining odatdagi tartibi o`zgarsa inversiya hodisasi yuz beradi .Bu hodisa ko`proq shevalarga hamda she`riyatda uchraydi.Masalan:

Xo`rsinadi bechora pari,
Yuguradi yalangda har yon
Silkinadi hali bu jahon
Zulmat cho`kar, bo`ron eladi

(U.A.)

Bu gaplarda kesim oldin ega esa keyin keladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1.Gapning ikkinchi darajali bo`laklarini qanday izohlaysiz?
2. Ikkinchi darajali bo`laklardan qanday farq qiladi?
3. To`ldiruvchi nima va uning qanday turlari bor?
4. Aniqlovchi deb nimaga aytiladi va qanday s`oroqlarga javob beradi?
5. Sifatlovchi nima? U qanday ifodalanadi?
6. Qaratuvchi deb nimaga aytiladi va u qaysi kelishik shaklida keladi?
7. Izohlovchi nima? U aniqlovchining boshqa turlaridan qanday farq qiladi?
8. Hol deb qanday bo`lakka aytiladi?
- 9.O`zbek tilida gap bo`laklari qanday tartibda joylashadi? inversiya nima?

AMALIY MASHQLAR
IKKINCHI DARAJALI BO`LAKLARNI SINTAKTIK TAHLIL QILISH
TAR TIBI VA NAMUNASI

1. Ikkinchi darajali bo`laklarni belgi lash.
2. Ani qlovchi, to`ldiruvchi , hol, so`rodlari, turi , ifoda lanishi. Masalan:

Menga ro`molchasini bergan o`shal qiz.

Rangi somon bo`pti allaqachonlar

(Qo`shiq)

menga- to`ldiruvchi, kimga? vositali, olmosh bilan ifodalangan, ro`molchasini to`ldiruvchi, nimaa? vositasiz, ot bilan ifodalangan.

Bergan- Aniqlovchi, qanday? sifatdosh bilan ifodalangan, sifatlovchi aniqlovchi.

o`shal- aniqlovchi qanday? olmosh bilan ifodalangan.

qiz- aniqlovchi? belgisiz qaratqichi aniqlovchi, ot bilan ifodalaangan, allaqachonlar- hol, qachonn payt holi, ravish bilan ifodalangan.

49- mashq. Ikkinchi darajali bo`laklarni aniqlab, ularning tagiga chizing, turlari, so`rog`i va gan day so`z turkumi bilan ifodalangannini aayting.

1. Tashqarida hamon chaqmoq yaltirar va yomg`iri va bahor yomg`iri salobatli shovillardir.(P.Q.)2. G`ulomjon ovoz egasini tanidi(M.I.) 3. Agar qiz toqqa ketsa, cholga bir kun bir yilday tuyila beradi.(Sh.R.)4. Milliy g`o ya millat ta fakkurining maahsuli, inson va jamiyat hayotiga ma`no, mazmun baxsh etadigan, uni ezgulik sari yetaklaydigan fikrlar majmuasidir. (“Milliy istiqlol g`oyasi”) 5. Baxtli yoshligimiz uchun jonajon davlatimizga minnadorchiligimizni izhor qilamiz.

50-mashq. Q uyidagi ko`rsatkichlar asosida gaplar tuzing.

1. E-----A~~~~~T-----K=====
2. A~~~~~E-----H-----K=====
3. A~~~~~A~~~~~,A~~~~E-----K=====
4. H-----K=====.
5. E-----E-----K=====
6. E-----H-----K.

51-mashq. Ushbu she`riy parchadagi hol va to`ldiruvchini aniqlang.

Mana senga olam-olam gul,
Etiginguga siqqanicha ol
Bunda tole harnarsadan mo`l,

To o'lguncha shu o'lkada qol.
(H.O.)

81 s. GAPNING UYUSHIQ BO'LAKLARI

Gapda birxil so'roqqa javob berib, birxildagi sintaktik vazifani bajarib, sanash ohangi va teng bog'lovchilar yordamida birikkan gap bo'laklari gapning uyushiq bo'laklari deyiladi. Masalan:

O'z **yurtimiz**, bog'imiz, o'z **vodiyimiz, tog'imiz**,
O'z qutli **chirog'imiz** hamisha bo'lur omon.

(G. G.)

Bu gapdagi yurtimiz, bog'imiz, vodiyimiz, tog'imiz, chirog'imiz so'zlari uyushib kelgan va birxil so'roqqa javob bo'lib, sanash ohangi orqali o'zaro birikkan.

Harbir gap bo'lagi uyushib kela oladi. Masalan:

1. Ega uyushadi: **Muhayo, Surayo, Ra'no, Muqaddas**,

Ko'zlarni yashnatib kiyibsiz atlas (Qo'shiq.)

2. Kesim uyushadi: 1) fe'l kesim: Haqiqat bukilar, lekin sinmas. (Maqol).

2) ot kesim: **Xormisan** yo gulmisan, tojdormisan yo gulmisan
CHO'g'izmisan, bulbulmisan, nodon o'zing, xushxon o'zing. (E.V.)

3. To'ldiruvchi uyushadi: 1) vositasiz to'ldiruvchi: **Aqlimni, dilimni, bebaxtlarimni**-Borishsiz dunyoda otgan azizim. (U.A.)

2) vositali to'ldiruvchi: Navoiy obod joylardagi **ekinlarga**, mevazor bog'larga diqqat qildi. (O.) Navoiy tarixda mashhur shaxslarning hayotlari, fikrlari, maslakhlar va ularga doir afsonalar haqida asar yozishni jomiyga taklif etdi. (O.)

4. Aniqlovchi uyushadi: 1) Sifatlovchi: Maktabimiz bog'ida oq qizil, sariq va boshqa **anvoyi** gullar bor. 2) qaratuvchi: Oq o'rik, shotut, shaftoli, g'aynolining sap-sariq yaproqchalari hovli betini ko'mib yutibdi. (I.R.)

5. Hol uyushadi: Bo'zoq, **echki boqib, to'n tepishib, varrak uchirib, chillak o'ynab** yurgan bolalar uylariga tarqab ketishdi. (H. N.) Ariq suvi **bir xilda, jimgina, sharpasiz** va **shabadasiz** oqmoqda (I.R.).

Uyushiq bo'laklarda son, egalik, kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar odatda uyushuvchi so'zlarning oxiriga qo'shilib, hammasi uchun umumiy bo'ladi. Maktabimizda rasm, musiqa va drama to'garaklari bor. (gazetadan.)

Son, egalik, kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar ba'zan uyushuvchi so'zlarning harbiriga qo'shilib keladi. Masalan: Tog' etaklaridan nafis **gullarning**, xushbo'y giyoxlarning hidlari anqiydi. (O.) Xalqi uchun vatani uchun o'z jonini ayamadi bizning mard o'g'lonlar. (Teleshit).

Uyushiq bo'laklarda qo'shimchalar emas, balki so'zlar ham umumlashib, ular har bir uyushuvchi so'z bilan takrorlanmay, uyushiq

bo`lak oxirida keladi. Dalada **kim unumli , kim ko`p, kim tez** ishlash uchun musobaqa qilishdi.

UYUSHISHNING IFODA VOSITALARI.

Uyshiq bo`laklarda gap bo`laklarining uyushib kelishi ikki xil yo`l bilan amalga oshadi. 1) ohang, 2) teng boh`lovchilar.

Ohang yordamida uyushiq bo`laklar sanash ohangi orqali birikadi va yozuvda vergul bilan ajratiladi: Oqarar, bo`zarar, lovullar yuzlar, falak zamin bo`lar, osmon.(U.A.)

Teng bog`lovchilar. Gap bo`laklarining uyushib kelishida bog`lovchilarning o`rni katta. Bular quyidagicha:

1) va, hamda bog`lovchlari orqali: **Bulbullarning** va **sa`valarning** sayrashi bizga zavq beradi. Ko`p o`tmisdan sergo`sht hamda ma`zali shavla tortildi.(O.)

2) Zidlovchi bog`lovchilar orqali: Ketma-ket chaqaloqning yo`g`on, lekin bo`g`iq inga-ingasi eshitildi. (S.Z.)

3) Ayiruvchi va takrorlanuvchi bog`lovchilar orqali: Bektemir dam to`xtab, dam xayol surib turgan generalga duch keldi. (O.) U o`z o`tmishini goh **quvonch**, goh g`amgin eshladi.

Dillarga orom bag`ishlovchi kuylar goh qizlarning so`lim ovozlari, goh shaydo bulbullarning gullar o`yiniga mast sayrashlariga, goh qirlar bag`rida cho`ponlarning naylaridan taralgan dilbar ohanglariga jur bo`lar edi. (Sh. R.)

Uyushiq bo`laklar bog`lovchilar orqali birikkanda ular orasiga vergul qo`yiladi.

UYUSHIQ BO`LAKLARDA UMUMLASHTIRUVCHI BIRLIKLAR

Uyushiq bo`lakli gaplarda umumlashtiruvchi so`z ham ishlatiladi. Umumlashtiruvchi so`z uyushiq bo`laklardan oldin yoki keyin kelishi mumkin. Umumlashtiruvchi so`z uyushiq bo`laklar uchun berilgan so`roqqa javob beradi va umumlashtiruvchi so`zdan keyin ikki nuqta qo`yiladi: Daraxtdagi barcha **qushlar**: sa`va, bulbul, mayna va boshqalar unga jur bo`ldi (H. F.)

Umumlashtiruvchi birlik uyushiqlardan keyin kelganda, undan oldin tire qo`yiladi. Samarqandlik, bog`dodlik, misrlik, hindlik, va xitoy- hamma sayohchilarga bu shahar manzur bo`ldi. (O.)

2.ss GAPNING AJRATILGAN BO`LAKLARI

O`zlari aloqador bo`lgan so`zlarning ma`nosini izohlab, bo`rttirib, aniqlashtirib keladigan va boshqa bo`laklardan maxsus to`xtam bilan ajratilib, logik urg`u oladigan bo`laklar gapning ajratilgan bo`laklari deyiladi. Masalan: Ariqning bo`yida qalin-qalin **mirzateraklarning soyasida**, chiroyli taxta karavot turardi. (Sh . R.)

Ajratilgan bo`laklar, qaysi gap bo`lagiga oid ekanligiga ko`ra ajratilgan aniqlovchi, ajratilgan to`ldiruvchi, ajratilgan hol kabi turlarga bo`linadi.

Ajratilgan aniqlovchilar. Ajratilgan aniqlovchilar uch xil: ajratilgan sifatlovchi, ajratilgan qaratuvchi, ajratilgan izohlovchilarga bo`linadi.

Ajratilgan sifatlovchilar sifatlanmishdan keyin kelib uning belgisini bo`rttirish, alohida ta`kidlash uchun xizmat qiladi. Masalan: Seriyoja-oddiy, navqiron, mard yigit- o`rtoqlari uchun jonini fido qildi. (Sh. R.)

Bu misolda oddiy, navqiron, mard yigit sifatlovchilari (Sereyojaning) belgilarini bo`rttirib ko`rsatish uchun sifatlanmishdan keyin keltirildan.

Ayrim hollarda yakka kelgan sifatlovchilar ham ajratilishi mumkin. Masalan: Shohista, beparvo taxta karavotning ustida nima bilandir shug`ullanardi.

Ajratilgan qaratuvchilar o`zidan oldin kelgan qaratuvchining ma`nosini izohlash uchun xizmat qiladi. Masalan: Sizning, universitet talabalarining, ko`rik tanlovda qo`lga kiritgan g`alabalarangiz hammamizni xursand qildi. (Gazetadan).

Ajratilgan izohlovchi izohlanmishdan keyin keladi va maxsus to`xtam bilan aytiladi. Masalan: **Biz, paxtakorlar** bu yil mo`l hosil beramiz. Abdulla Qodiriy o`zbek romanchiligining asoschisi -bizning qalbimizda abadiy yashaydi.

Ajratilgan toldiruvchilar o`zidan oldin kelgan to`ldiruvchining ma`nosini izohlaydi, aniqlashtiradi. Masalan: Bolalarining eng kichigini, Durbekni, oldin ko`rmagan ekanman. Biz sinf rahbarimizga, Salima opaga, ko`proq o`rganib qolgan edik.

Ajratilgan hollar o`zidan oldin kelgan holning ma`nosini izohlaydi va unga aniqlik kiritadi. Masalan: Yozda, **kanikul kunlarida**, ko`pgina badiiy asarlar o`qidik. Uzorda, ko`kimtir tuman ichida mudragan tog`lar ustida, siyrak yulduzlar ko`zlarini horg`ingina qisadilar.(O.)

Agap tomondagi mevazor bog`lar baland ko`tarilgan oy shu`lasida xuddi tutash qalin o`rmonga o`xshab qorayib turar, O`ng , tomonda jarlikning ustida bir qo`rg`on ko`zga chalinadi. (O. Yo)

Ajratilgan bo`laklar o`zi aloqador bo`lgan bo`lakdan ham, gapning boshqa bo`laklaridan ham, yozuvda vergul orqali ajratiladi.

Agar ajratilgan bo`laklar tarkibi-keng (yoyiq) bo`lsa, yoki uning tarkibida uyushiq bo`lak bo`lsa ajratilgan bo`lak bilan izohlanayotgan bo`lak o`rtasida ya`ni so`zini ishlatish mumkin bo`lsa, ajratilgan sifatlovchi gap oxirida kelsa, bunday holda ajratilgan bo`lak boshqa bo`laklardan tire bilan ajratiladi. Masalan: Gulnor o`limining uchinchi kuni , samarqanddan ularning bir qarindoshi -**Gulsinbibi opasining o`g`li, sodda dehqon yigit-tasodifan kelgan edi .(O.)**

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQ LAR

1. Gapning uyushiq bo`laklari nima? Ular qanday turlarga bo`linadi?

2. Uyushiq bo`laklar o`zaro qanday birikadi?
3. Umumlashtiruvchi birlik nima?
4. Uyushiq bo`laklarda qanday tinish belgilari ishlatiladi?
5. Ajratilgan bo`laklar deganda nimani tushunasiz?
6. Ularning qanday turlari bor?

AMALIY MASHQLAR

52-mashq. Ga pning uyushiq bo`laklarini toping va ularning turlari aniqlang.

1. Bahor bilan kuzak- baxt qishuchrashdi.
Toshlar uchrashdilar biz uchrashmadik.

(U.A.)

2. Istiqlol deb kurashgan Cho`lpon, Fitrat, Abdulla, Usmonlaring bor. (B.Yor.) 3. Oydin, osida bir tun edi.(O.Yo)bb 4. Bu yumshoq mulohazali odamga yotoqxonadagilarning mehri tushib qolgan edi. 5. Men talabaman, universitetda o`qiyman. 6. Yaxshiga qilsang yaxshilik, ham ayradi, ham qaytadi. 7. Kechagi majlisda rektor domlarni, talabalarni bayram bilan tablikladi.

53-mashq. Berilgan gaplardan ajratilgan bo`laklarini toping va turini ayting. 1. Bugun kun bo`ladi , ravshan bbedog` (H.O.) 2. Ayol bolaning oldiga kelib av achinib, boshini siladi. (R.T.) 3. Sichqonoy, rahimsiz, tong, do`q urubon bosadi. (Q. Muh). 4. Aks sado yut- qoyalararo men yonoqlar topdim- g`ozal xushhavo .(A.T.). 5. Bayroq havo rang, mag`rur hilpiraab turar(H.G`.)6. Ham bor gilam zangori, shu edi bisotida bori. (S.Jo`ra)

54-mashq. Undalmalarini aniqlab tushuntirib bering.1. Azizim, devorga chiqqillar soat, kuni-tunni bo`ldik yigirma to`rtida .

Qismatim ne bo`lg`usin, ey ko`kda shoim bilmadim,

(U.A.)

Sayra, bulbulim sayra, shu gulning shohi sinsin.

(Qo`shiq)

3. Sobir Umarov, sizni tabriklayman (Yashin) 5. Bir bulbulni ko`rib qoldi. Yeshakvoy unga dedi: menga qara, bulbulcham, deydilarki, sen emishsan xush ovoz (Kirilov) 6. Sen etim emassan tinchlan jigarim. (G`.G`.)7.

Bog`imda anorim, senga yo`l bo`lsin?

Ispixo n xanjarim senga yo`l bo`lsin?

Umrimning mevasi - bir toza nihol,

Bitgan olmazorim, senga yo`l bo`lsin ?

(“Avazxon dostoni”)

GAP BO`LAKLARI SANALMAYDIGAN SO`Z VA BIRIKMALAR

Gap tarkibida gap bo`lagi hisoblanmaydigan bo`laklar bilan grammatik jihatidan bog`lanmaydigan so`z va birikmalar ham ishlatiladi. Bunday so`z va birikmalar faqat ma`no jihatidan butun quyidagi turlarga bo`linadi: undalma, kirish so`z, kirish brikma va kiritma gap.

UNDALMA

So`zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni bildirgan soz yoki so`z birikmasi undalma deyiladi. Undalma bildirilayotgan fikrga tinglovchining diqqatini tortish uchun xizmat qiladi.

Undalma bosh kelishik shaklidagi ot yoki otlashgan so`z bilan ifodalanadi va bu jihatdan egaga o`xshaydi, lekin u gapning kesimi bilan grammatik jihatdan bog`lanishligi va maxsus ohangga ega bo`lmasligi bilan gap bo`laklaridan farq qiladi. Masalan:

Azizim, devorda chiqillar soat,
Kunu tunnu bo`ldik yigirma to`rtga.
(U. A.)

Undalma ikkinchi shaxsga qaratilgan bo`ladi. Ko`p hollarda shaxs otlari, qarindoshlik, hunar, kasbni anglatuvchi so`zlar undalma bo`lib keladi. Masalan:

Ey, mening munisdinam,
Mehribonim, **opajon**.
(U.A.)

To`kilganidan tomchilagan yomon, uka, tomchilagan yomon. Ayrim hollarda, ayniqsa, she`riy asarlarda hayvonlar, qushlar, jonsiz predmetlarning nomini bildirgan so`zlar ham undalma bo`lib keladi. Masalan:

Sayrang, **bulbulim**, sayrang,
U gulning shohi sinsin.
(Qo`shiqdan)

To`pim, to`p - to`p etasan,
Ursam uchib ketasan

Undalma bir so`z bilan shuningdek so`z birikmasi bilan ifodalanadi. Bir so`z bilan ifodalangan undalma yolg`iz undalma deb yuritiladi. Masalan:

Qo`llarim gullagan edi, bahorim,
Qara, gullab turgan qo`llarim xazon.
(U.A.)

So`z birikmasi bilan ifodalangan undalma yoyiq undalma deyiladi. Masalan:

Nechun bu tuproqni deb yig`ladi Furqat,
O, Koshgar tuprog`i, qishloqmiding sen.
(E. V.)

Kelinglar, go`zal gullar,

Keling, oshiq bulbullar

(SH. R.)

Undosh ma`nosini kuchaytirish uchun ba`zan undalma takrorlanadi:

Qushlar, qushlar, hoy qushlar !

Qanot qoqib kelinglar!

(Z. D.)

Undoshni ko`chli ifodalash uchun undalmaning oldidan ba`zan ey, yo, hoy kabi undovlar keladi. Bunday holatda undov bilan undalma orasiga vergul qo`yilmaydi:

Ey, quyosh, ko`rsat yuzing,

Tundan bag`ir qonlanmasin.

(S. A.)

Undalma gap boshida kelsa, yozuvda undalmadan so`ng vergul qo`yiladi: O`quvchilar, topshiriqlarni o`z vaqtida bajaringiz. Agar gap boshida kelgan undalma hayajon bilan aytilsa, undan so`ng undov belgisi qo`yiladi: O`rtoqlar! Aziz o`rtoqlar! Haqiqat o`z o`rnini topdi.

Undalma gap ichida kelsa uning har ikki tomonidan vergul qo`yiladi: So`zla, ko`zgujon, haqiqatni et bayon .(P.)

Undalma gap oxirida kelsa undan oldin vergul qo`yiladi: O`zbekistonni gullarga burkaylik, do`stlar! Topshiriqni o`z vaqtida bajarganingiz uchun rahmat, **azamatlar**.

KIRISH SO`Z VA KIRISH BIRIKMA

So`zlovchining o`zi bayon qilayotgan fikriga yoki uni ifoda qilish usuliga bo`lgan munosabatini bildiruvchi so`z va so`z birikmasi kirish so`z yoki kirish birikma deyiladi. Masalan; Dunyoda hech bir xalq to`g`ri kelolmas, **mening bilishimcha**, sening elingga.(H.O.)

Kirish so`z butun gapga, qo`shma gaplarda esa odatda uning bir qismiga aloqador bo`ladi. Misollarni solishtiring: **Afsuski**, shu choq hovlida uning kichik nevaralari yo`q ekan. (O`. H.). **Albatta**, har bir talaba fan yutuqlarini puxta egallash uchun qunt bilan o`qishi kerak. (Gazetadan.)

Kirish so`z va birikmalarning ma`no ifodalash xususiyatini jadvalda quyidagicha ko`rsatish mumkin.

KIRITMA GAP VA KIRITMA BELGI

So`zlovchining o`zi bayon qilgan fikriga qo`shimcha mulohazasini bildirgan gap kiritma gap deyiladi.

Kiritma gap asosiy fikrni qo`shimcha izohlash, aniqlash, tolqish uchun ishlatiladi va o`ziga aloqador bo`lmagan gapdan maxsus to`xtam bilan ajratiladi. Masalan: U bejirim tuflisi bilan erni duk-duk bosib (bu duk-duklardan

Qahramonning yuragi go`yo mix qoqilayotganday zirqirab ketdi) mashina tomon yurdi. (O.Yo)

Kiritma gaplar odatda qavs ichiga olinadi: O`sha yosh bolani (U otanasiz qolgan edi) boyga qarol qilib berishdi. Ayrim hollarda kiritma gap o`zi bilan aloqador bo`lgan gapdan tire bilan ajratiladi. Masalan: Universitet hovlisi-men hozirgina aylanib chiqdim talabalar bilan gavjum bo`lib turibdi.

So`zlovchining qoshimcha fikrini alohida ta`kidlaydigan maxsus belgilar ham bo`lishi mumkin. Bu darak belgilari shaklida qo`yiladi. Masalan: "Aftor mana shu bachkana (?) munosabatlarning hammasini poyetiklashtirib tasvir etadi."Nahot poyetiklashtirilgan (!) tasvir bachkana bo`lolsa (M.N.)

83 s. BIR BOSH BO`LAKLI GAPLAR VA ULARNING TURLARI

Tarkibida grammatik asoslaridan yo ega yoki kesimi mavjud bo`lgan gap bir bosh bo`lakli gap deyiladi. Bir bosh bo`lakli gaplar, bosh bo`lakardan qaysi birining ishtirokiga ko`ra ikki turga bo`linadi: 1) egasiz bir bosh bo`lakli gaplar, 2) kesimsiz bir bosh bo`lakli gaplar.

Egasiz bir bo`lakli gaplar. faqat kesim tarkibidan iborat bo`ladi va unda harakatni bajaruvchi shaxsni topib bo`lmaydi yoki uni kesimdan anglash mumkin. Bunday gaplar ikki turga bo`linadi: 1) egasi topilar gap, 2) egasi topilmas gap. Kesimsiz bir bosh bo`lakli gaplar atov (ya`ni nominativ) gaplardir.

EGASI TOPILAR GAP

Bir bosh bo`lakli gaplarning bu turida ega bo`lmaydi, ammo uni gapning kesimidan payqab olish mumkin. Bunda asosiy e`tibor harakatni bajaruvchi shaxsga emas, balki harakatga qaratiladi. Egasi tonilar gaplar ana shu xususiyatlariga ko`ra : shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan gaplarga bo`linadi.

Shaxsi aniq gap. Kesimi fe`l bilan ifodalangan va kesimi orqali harakati bajaruvchi shaxsni topish mumkin bo`lgan bir bosh bo`lakli gap shaxsi aniq gap deyiladi. Shaxsi aniq gaplarda ega odatda, leksik jihatdan shakllanmaydi va unga ehtiyoj ham bo`lmaydi, chunki kesim vazifasida kelgan so`z tarkibidagi tuslovchi qo`shimchalar shaxsini aniq ko`rsatib turadi. Masalan:

Chappar urib gullagan bog`in,
O`par edim vatan tuprog`in. (H.O.)

Shaxsi aniq gapning kesimi quyidagicha efodalanadi:

1. Aniqlik maylidagi fe`l bilan :

Seni bir ko`ray deb keldim,
Mehringga to`yay deb keldim

(Qo`shiq).

2. Buyruq mayli shaklidagi fe`l bilan :

Bo`lsang yigit, bo`lsang hamki chol,
Qo`lingga qurol ol!

(H.O.)

3. SYart -istak maylidagi fe`l bilan:

Ayb emasdir sevilsam, sevsam,
Ayb emasdir seni yor desam

Shu berilgan topshiriqlarni o`z vaqtida tugataylik !

Ko`p hollarda shevalarda ham shaxsi aniq gaplar ishlatiladi. Masalan: Do`stingdan ton! ishonmagin do`stingga, somon tiqar po`stingga (maqol) Bir hangomashaylik. Shaxsi aniq gaplar badiiy adabiyotda, ayniqsa dialogik shaklida nutqda ko`p isglatiladi.

SHAXSI NOANIQ GAP

Kesimi fe`l bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq ko`rsatib turmaydigan bir bosh bo`lakli gap shaxsi noaniq gap deyiladi. Shaxsi noaniq gapning kesimi III shaxsga qaratilgan bo`lsa ham bajaruvchi shaxs noma`lum bo`ladi. Masalan: Umr daftarini bezashdi. Yoshlik xotirasini yozilmagan oq varaq deydilar. (SH.)

1. III shaxsning ko`plik shaklidagi fe`l bilan : Mendan senga xabar bersalar.(K.S.) Shunday chiroyli, mard yigitni buncha qiynaydilar. (O.) 2. Birgalik nisbatdagi fe`l bilan : Ularni hozir olib ketishdi: Sizni rektoratga chaqirishdi.

3. III shaxsning birlik shaklidagi fe`l bilan : Hech bo`lmasa, alik olsa-chi? (U.)Bunday gaplar nisbatan kam uchraydi, ilmiy adabiyotlarda esa qo`llanmaydi.

SHAXSI UMUMLASHGAN GAP

Kesimi fe`l bilan ifodalanib, mazmuni umumga qaratilgan bir bosh bo`lakli gaplar shaxsi umumlashgan gap deyiladi. Shaxsi umumlashgan gaplarning kesimi buyruq maylining II shaxs shakli bilan ifoda qilinadi.

Xalq maqollari, asosan, shaxsi umumlashgan gaplarga teng bo`ladi. Masalan: Kerilma g`oz hunaring oz. Hurmat qilsang hurmat ko`rasan. Kattaga hurmatda , kichikka izzatda bo`l. Bir tok eksang bir tup tol ek. Sayoq yursang tayoq yeysan. Shaxsi umumlashgan gaplarning bosh bo`lagi ayrim hollarda birinchi shaxsing ko`plik shaklida ham bo`lishi mumkin. Masalan: Dushmanlardan har doim ogoh bo`laylik !

Shaxsi umumlashgan gaplarda undalma, kirish so`z, kiritmalar, maqol so`z va yuklamalar qatnashmaydi.

EGASI TOPILMAYDIGAN GAP

Kesimi orqali harakatni bajaruvchi shaxs (ega) ni topish mumkin bo'lmagan bir bosh bo'lakli gaplar egasi topilmaydigan gap deyiladi. Bunday gaplar quyidagicha ifodalanadi:

1. Ravishdosh va bo'ladi \\\ bo'lmaydi fe'li bilan: Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi. Mehnatsiz rohatda erishib bo'lmaydi.

2. Shart maylidagi fe'l va bo'ladi \\\ bo'lmaydi so'zlari: shu yo'ldan borilsa bo'ladi.

3. Harakat nomi va zarur, mumkin, shart, lozim, darkor, kerak so'zlaridan biri bilan: Odamlarga to'g'risini aytishimiz zarur.

4. Majhullik nisbatidagi fe'l bilan: Qishloqqa bir soatdan keyin kirib boriladi.

5. To'g'ri so'zi hamda kelmoq fe'lining tushlangan shakli bilan: Bu gun yig'ilish o'tkazishga **tog'ri** keladi.

6. Aniqlik maylining III shaxs shaklidagi fe'l bilan: Bu o'tirishni bekorchiga **chiqargan**.

ATOV (NOMINATIV) GAP

Bosh kelishik shaklidagi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanib, predmet, narsa-hodisalarning mavjudligini ko'rsatuvchi bir bosh bo'lakli gaplar atov (nominativ) gap deyiladi.

Nominativ gaplarda fikrning nisbiy tugalligi, hukm ohang orqali ifoda etiladi. Bu gaplarda ohang asosiy vazifani bajaradi. Oddiy so'z ham ohang sababli gapda qo'lanadi. Atov gap yolg'iz ishlatilmaydi, undan keyin boshqa gap keladi.

Atovli gaplar quyidagicha ifoda etiladi.

1) turli voqea-hodisalar tasvirlanadi: Fevralning oxiri. **Hali izg'irin. Hali bosiqirab uxlar bog'chalar.**

2) sharoit tasvirlanadi. O'ktam yanga xurрак tortar. Tin jim, men jim. Oy qiz jim. (Sh.Rah.)

3) Ko'rsatishni ifodalaydi: Mana Qoratoy. U jamiki boylarga ot bilan suvday. (O.)

4) Baholashni ifodalaydi. "Voy bechora!" dedi Gulsumbibi birdan.

Atov gaplar bosh kelishikdagi ot, otlashgan so'z olmosh, son kabi so'zlar bilan ifodalanadi.

1. ot bilan: Ish. Choy. Suhbat. Ovqat. Yana ish, hamma narsa o'ylangan, puxta. (U.A.)

2. otlashgan so'z bilan: mana beshinchilar. Hammaning diqqati markaziy maydonga kirib kelgan futbolchilarga qaratildi.

3. Olmosh bilan: Mana bu. Hammaga tanish inson.

4. son bilan: bir. ikki. uch. olg'a intil.

BO'LAKLARGA AJRATILMAYDIGAN GAPLAR

Avvalo sodda gaplar bo`laklarga ajralish -ajralmasligiga ko`ra ikki turli: bo`laklarga ajraladigan gaplar va bo`laklarga ajratilmaydigan gaplar bo`ladi.

Bosh va ikkinchi darajali bo`laklarga ajraladigan gaplar bo`laklarga ajratiladigan gap deyiladi. Tarkibidagi ega va kesim bo`laklarni ajratib bo`lmaydigan gaplar bo`laklarga ajratilmaydigan gaplar deyiladi.

Bo`laklarga ajratilmaydigan gaplar dialogik nutqda qo`llanadi va ko`rinishi quyidagicha:

1. Tasdiq y inkorni: Mayli, xo`p, yaxshi, yo`q.
2. So`roqni ? Rostmi ? Bo`ptimi? .
3. Rasm-odatni: Omonlik. Sog`lik. Assalom.
4. Tahsinli: Balli. Ofarin. Rahmat.
5. Buyruqni: Bas. jim.
6. His-hayajon: Eh. uf. voydod.

Atov gaplar o`ziga xos ohang bilan aytiladi va yozuvda atov gaplardan keyin nuqta qo`yiladi. Kuz izg`irin shabada husgtak chalib turibdi. (I. R.)

Agar atov gapda his-hayajon kuchli bo`lsa unda atov gaplardan keyin undov belgisi qo`yiladi. Tog`lar ! Purvuqor tog`lar.

SO`Z --GAPLAR HAQIDA TUSHUNCHA

Og`zaki nutqda ha, yo`q so`zlari va undovlar bilan ifodalangan so`z-gaplar ham uchraydi. Bunday gaplar sodda gaplarning alohida bir ko`rinishi sanaladi.

Ha so`z - gapi tasdiqni, yo`q so`z-gapi esa inkorni bildiradi. Yozuvda bunday, so`z - gaplarning oxiriga ohangiga qarab nuqta, undov yoki ko`p nuqta qo`yiladi. Masalan:

-- Bugun darsga keldingmi?

-- Ha. - Yo`q. Kechqurun teatrqa borasanmi?

- Ha ! -- Yo`q!. - Ha,- boraman.

TO`LIQ VA TO`LIQSIZ GAPLAR

Zarur bo`laklarning to`la ifoda etilishi yoki tushib qolishiga qarab sodda gaplar ikkiga bi`linadi.

Ifoda qilinayotgan fikrni bayon qilish uchun zarur bo`lgan bo`laklarning barchasi qatnashgan gap to`liq gap deyiladi. Masalan:

Biz bu yil universitetni tugatamiz. Bu gapda hamma zaruriy (ega, kesim va ikkinchi darajali bo`laklar) mavjud.

Aytilayotgan fikrni ifoda qilish uchun kerakli bo`lgan bo`laklarning bir qismi tushirilgan gap to`liqsiz gap deyiladi. Lekin bu tushirilgan bo`lak oldingi gapdan anglashtirilib turadi.

Ilgari qaerda ishlagan edilar? (To`liq gap)

- Dastavval Surxondaryoda (to`liqsiz gap)

Kecha ishga bordingmi (toliq gap)

- Bordim. (to`liqsiz gap)
 - Siz bu erlarda oldin ham bo`lganmisiz? (to`liq gap)
 - Yo`q (to`liqsiz gap)
- To`liqsiz gaplar dialogik nutqda ko`p uchraydi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Bir bosh bo`lakli gaplarni qanday tushunasiz?
2. Bir bosh bo`lakli gaplarning qanday turlari bor?
3. Egasi topilar gaplar qaysilar ?
4. Shaxsi aniq, shasi noaniq, shaxsi umumlashgan gaplar qanday ifodalanadi?
5. Kesimi topilmaydigan gaplar qaysilar?
6. To`liq va to`liqsiz gaplarni ayting?

AMALIY MASHQLAR

55-mashq. Bir bosh bo`lakli gaplarning turlarini aniqlang .

1. Yaxshini maqtaydilar, yomonni uyaltiradilar. (Maqol)
2. Kech kuz. Bu ishlarning bajarish mumkin. 3 avval o`yla, keyin so`yla (maqol).
4. Paaxta yig`im-terimiga puxta tayorgarlik ko`rildi.
5. S og` yufray desang ozoda bo`l (maqol).
6. Etti o`lchab bir kes.(Maqol)
7. Oyni etak bilan yopib bo`lmaydi .(Maqol).
8. Chappar urib gullagan bo`g`in, o`par edim vatan tuprog`in.
9. Izzat tilasang ko`p dema,
Sihat tilasang ko`p ema

84 -s

QO`SHMA GAP

QO`SHMA GAP HAQIDA MA`LUMOT

Mazmun va grammatik jihatdan turli vositalar yordami bilan o`zaro birikib, ohang butunligiga ega bo`lgan yaxlit bir tushuncha ifodolovchi ikki va undan ortiq sodda gaplardan tuzilgan gaplar qo`shma gaplar deyiladi.

Qo`shma gaplarning grammatik asosi ikki va undan ortiq gaplar bo`lib, uning tarkibidagi qismlar mazmuniga ko`ra o`zaro birikib bir butunlikni hosil qiladi. Masalan: Vatanni sev, tuprog`ini o`p. Qadrdondir har qarich eri. (O.) Bu qo`shma gap tarkibida (sev, o`p, qadrdondir, eri) grammatik asoslar bo`lib, ular o`zaro ohang yo`damida birikkan. Har gulning o`z hidi va chiroyi bo`lganidek, har bir xalqning o`ziga xos urf odati madaniyati bo`ladi. (gazetadan). Bu qo`shma gap tarkibida (hidi va chiroyi bo`lganidek, urf-odat, madaniyati bo`ladi)

grammatik asoslari bo`lib, unga qiyoslash, chog`ishtirish munosabati ifodalangan.

Qo`shma gap qismlari o`zaro yordamchi so`zlar (bog`lovchilar, ko`makchilar, yuklamalar) bog`lovchi vazifasidagi so`zlar, turli qo`shimchalar, ohang orqali bog`lanadi. Misollarni qiyoslaylik: 1). Bahor keldi, gullar ochildi. 2). Bahor keldi va gullar ochildi. 3). Bahor kelishi bilan gullar ochildi.4). Bahor kelgach, gullar ochildi. 5). Bahor keldi-yu, gullar ochildi. Bu gaplarning birinchisi ohang orqali, ikkinchisi bog`lovchi, ichinchisi ko`makchi, to`rtinchisi gach qo`shimchasi, beshinchisi yuklama orqali bog`langan. Shu xususiyatlariga ko`ra qo`shma gaplar quyidagi turlarga bo`linadi: Oddiy qo`shma gap, murakkab qo`shma gap.

QO`SHMA GAP QISMLARINING MIQDORIGA KO`RA TURLARI

Oddiy qo`shma gap	Murakkab qo`shma gap
Bog`langan qo`shma gap: Ergashgan qo`shma gap Bog`lovchisiz qo`shma gap	1. Sodda period (Bir tipli sodda gaplardan hosil bo`ladi) a) bog`lanish yo`li bilan b) ergashish yo`li bilan v) bog`lovchisiz yo`li bilan
	2. Murakkab period (turli yoki aralash sodda gaplardan hosil bo`ladi) a) Bir butunlikdan b) ikki butunlikdan v) ich va undan ortiq butunlikdan

85 - s ODDIY QO`SHMA GAP

Mazmun va grammatik jihatidan o`zaro bog`lanib, ohang butunligiga ega bo`lgan qo`shma gap oddiy qo`shma gap deyiladi. Masaln: **Tong otdi va sayohatchilar yo`lga chiqishdi. Suv keldi, nur keldi.**

Bunday qo`shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar bo`g`lovchilar, turli qo`shimchalar va ohang hamda ko`makchilar bilan o`zaro bog`lanib sodda gaplarning soni ikkita bo`ladi. Oddiy qo`shma gaplar quyidagi turlarga bo`linadi.

JADVAL

Bog`lanish yo`llariga ko`ra	Mazmun munosabatiga ko`ra
Bog`langan qo`shma gap	Teng aloqada bo`ladi. Biriktiruv, zidlov, ayiruv, qiyoslash va izohlash, sabab, natija,

	payt munosabatlarini ifodalaydi.
Ergashgan qo`shma gap	Bosh gapga nisbatan ega, kesim, aniqlovchi, to`ldiruvchi, ravish, o`rin, payt , sabab, natija, munosabatlarini ifodalaydi.
Bog`lovchisiz qo`shma gap (faqat ohang orqali)	Biriktiruv, zidlov, payt, shart, to`ssiqsizlik, natija, sabab, o`xshatish, izohlash, munosabatlarini ifodalaydi.

BOG`LANGAN QO`SHMA GAP

Tarkibidagi sodda gaplarning o`zaro teng aloqaga kirishuvidan tuziladigan gaplar bog`langan qo`shma gap deyiladi. Masalan: Meni kutgil va men qaytaman (K.S.).

Yurtimizning bu kuni chiroyli lekin ertasi indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo`ladi. (O.)Mashina katta jar yoqasiga kelib qoldi-yu, shofyor hushyorlik qilib to`xtatdi (R.F.)

Bog`langan qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplar mazmunan birinchidan bir paytda yoki ketma-ket bo`ladigan voqea- hodisalarni ifodalasa, ikkinchidan, mazmunan qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplar biriktiruv zidlov, ayiruv, bog`lovchilari orqali bog`lanadi.

BU BOG`LANISH VOSITALARI VA TURLARI QUYIDAGI JADVALDA BERILGAN

	Bog`lanish turlari	Bog`lovchi vositalari	Misollar
1.	Biriktiruv bog`lovchili qo`shimchalar	va	Ko`ngil xazinasining qulfi tildir va ul xazinaning kalidin so`zdir (A.N.) Havo sovudi hamda erlar muzladi.→
		ham, hamda	Qo`ng`iroq chalindi ham dars boshlandi.
2.	Yuklamalar	- y	Seni ko`rdim-y oromim buzildi →
		-yu	Ko`m-ko`k paxtazorlar bunyod etildi-yu, cho`llar chaman bo`ldi. (SH. R.)
		-da	Daraxtlarning tanalariga hayot suvi yugur di-da, ko`m - ko` bariglar mavj uraboshladi (SH.R.) →
3.	Zidlov bog`lovchili qo`shimchalar	ammo	Umurzoq ota Ko`ktog` tomonga qaradi, ammo Oygiz keladigan

→

→

		lekin	yolg`izoyoq yo`lda hechkim ko`rinmadi. (SH.R.) O`zbekistonning bu kuni chiroyli, lekin ertasi bundan ham chiroyliroq bo`ladi (Gazetadan)
		biroq	Onaxon yangi shaharga kam kelgan, biroq bu ko`chalardagi binolar esida qolgan ekan.(As.M.)
4.	Ayiruv bog`lovchili qo`shimchalar	Yo...yo	Yo etarman maqsadimga oxiri, yo bu yo`lda tamom bo`lg`usi bujon. (A.N.)
		yo...yoki	yo meni de yoki Omonni (H.O.)
		goh--goh	Po`latjonning xayolidan goh jang dahshatlari o`tar, goh ko`z oldida gospital gavdalanadi (S.A.)
		xox-- xox	xox inon, xox inonma (Mashrab)
		ba`zan... ba`zan	Ba`zan oy zarrin nurlarini yozib yuboradi, ba`zan bulut oy yuzini qoplab oladi.
		dam..dam	dam menga qaraydi, dam unga.

Bog`langan qo`shma gaplar inkor bog`lovchisi orqali ham o`zaro birikadi. Masalan: Na kunduzi oromim bor, Na uyquda halovat. Na o`qiysan, na yozasan. (U.)

6. Bog`langan qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplar bo`lsa, esa so`zlari yordami bilan ham birikadi. Masalan: O`tloqlar yam-yashil tizma tog`lar tepasida esa oppoq qorlar yarqirab turadi. (Ch.A.)

Arava tinmay tijirlardi, yo`lobchilar bo`lsa so`zsiz borishardi. (S.Z.)

BOG`LANGAN QO`SHMA GAPDA TINISH BELGILARINING ISHLATILISHI

1. Agar bog`langan qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplar biriktiruvchi bog`lovchilar (va, ham, hamda) yordamida bog`lansa, ular orasidagi vergul qo`yilmaydi.

Tashqarida chaqmoq yaltirar va bahor yomg`iri salovatli shovillardi. (P.Q.)

2. Agar zidlovchi bog`lovchilar (ammo, lekin, biroq) yordamida biriksa bu bog`lovchilardan oldin vergul qo`yiladi. Odam ham g`o`zaga o`xshab oftobga intiladi, lekin uning oftobi- odamdan ko`radigan mehr -oqibati. (A.Q.)

3. Agar yuklamalar, bo`lsa, ega so`zlari yordamida bog`lansa bog`langan qo`shma gapdagi sodda gaplar orasiga vergul qo`yiladi: Yomg`ir tindi-yu, quyosh charaqlab chiqdi.

4. Bog`langan qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplar o`zaro ayiruvchi bog`lovchilar yordamida biriksa orasiga vergul qo`yiladi.

O`ktam goh daraxtning mevalariga, goh oftobda qordek chaqnagan uym-uym pillalarga qiziqib qaraydi.(O.)

86 -s ERGASHGAN QO`SHMA GAP

Mazmun, ohang va grammatik jihatidan biri ikkinchisiga tobelanib, uni to`ldirish, izohlash, aniqlash uchun xizmat qiladigan qo`shma gaplar ergashgan qo`shma gap deyiladi. Shuning uchun bu qo`shma gaplarning komponentlaridan biri hokim, ikkinchisi tobe sanaladi. Hokim, tobe munosabatlariga ko`ra ergashgan qo`shma gaplar ikkiga bo`linadi:

1. Bosh gap. 2. Ergash gap.

O`zicha mustaqil bo`lib, boshqa gapga tobelnmagan gap bosh gap deyiladi. Bosh gapga ergashib uni izohlab kelgan gap ergash gap deyiladi. Masalan: ildiz oziq bersa, novda ko`karar(Maqol) gapida ildiz oziq bersa ergash gap, novda ko`karar bosh gap. Bunda ergash gap bosh gapni payt munosabatiga ko`ra izohlagan.

Ergashgan qo`shma gapda bosh gapning kesimi to`liq shaklangan bo`ladi, ammo ergash gapning kesimi to`liq shakllanavermaydi, shunga ko`ra ergash gap bosh gapga ergashtiruvchi vositalar, bog`lovchilar, ko`makchilar nisbiy so`zlar va ayrim fe`l shakllari orqali birikadi. Misollarni qiyoslang:

1). Mustaqillikka erishgach, O`zbekiston dunyo ham jamiyatining teng huquqli a`zosi bo`ldi (Gazetadan.) Bu gapda mustaqillikka erishgach-ergash gap, dunyo ham jamiyatining teng huquqli a`zosi bo`ldi -bosh gap va ular o`zaro-gach vositasi orqali birikkan.

2). Hali gul ochilmagan bo`lsa ham stol ustiga katta guldastalar qo`yilgan edi. (O.)3) Olim bo`lsang, olam seniki (Maqol)

4). Hammamiz dalaga yo`l olgan chog`da katta to`y tusini oladi qishloq(H.G.) ikkinchi gapda **sa ham**, uchunchi gapda sa, to`rtinchi gapda chog`da kabi vositalar orqali ergash gap bosh gapda bog`lanib kelmoqda.

Demak bu bog`lovchi vositalar quyidagi ko`rinishlarga ega:

1. Ergashtiruvchi bog`lovchilar (chunki, shuning uchun-ki, sababli, negaki, go`yo, toki.2 . Ko`makchilar vositasida (bilan, lekin, sari) va boshqalar. 3. Nisbiy so`zlar vositasida: (qancha, shuncha) kabi.

4. Fe`l shakllari vositasida (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi va fe`lning shart, buyruq mayli) yordamida.

ERGASH GAPLAR VA ULARNING TASNIFI

Ergash gaplar anglatgan mazmuni, shakllarini va bosh gapga bog`lanish usuliga ko`ra tasnif etiladi. Tasnif jadvali.

Guruhi	ma`no xususiyati	t\`r	Ergash gapning turlari
birinchi guruh	Bosh gaplardagi mazmuni mavhum olmoshmi izohlaydigan gaplar	1. 2. 3. 4. 5. 6.	Ega ergash gap Kesim ergash gap To`ldiruvchi ergash gap Aniqlovchi ergash gap Ravish ergash gap O`rin ergash gap
Ikkinchi guruh	Bosh gapdagi ish harakatning belgisani bildiradigan gaplar	7. 8. 9. 10 11	Payt ergash gap Sabab ergash gap Maqsad ergash gap Miqdor ergash gap Shart ergash gap
Uchinchi guruh	Bosh gapdagi mazmunni izohlaydigan gaplar	12. 13. 14.	Natija ergash gap To`siqsiz ergash gap Oxshatish ergash gap

EGA ERGASH GAP

Bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan ega bo`lagini izohlab, kim?nima? so`roqlariga javob beradigan ergash gap turi ega ergash gap deyiladi. Ega ergash gap bosh gapga quyidagi vositalar orqali bog`lanadi.

1. Ergash gapning kesimi shart mayli shaklida bo`ladi, bunda bosh gapning egasi u, shu o`sha, o`zi kabi olmoshlar bo`lib keladi. Masalan: Kimki halol mehnatt qilsa u Vatanimiz tomonidan taqdirlanadi. (Gazeta.) Kim ko`p o`qisa, u ko`p biladi.

Harkimki vafo qilsa, vafo topqusidir. (Bobur)

2. Ergash gapning kesimi aniqlik mayli shaklida bo`ladi. Masalan: Kim Vatan uchun jon fido qilar ekan, u xalq qalbida hamisha yashaydi.

3. Ega ergash gap bosh gapdan keyin kelib, bosh gapda -ku bog`lovchisi yordamida birikadi. Bosh gapning kesimi ko`proq bor so`zi bilan yoki sifat bilan ifodalanadi. Masalan: Shunisi borki, biz bu yil universitetni tamomlash arafasida turibmiz.

Shu narsa borki, "Ta`lim to`g`risida" Qonun hayotga izchil tadbiiq etilishi lozim.

KESIM ERGASH GAP

Bosh gapdagi mazmuni mavhum olmosh kesimni izohlaydigan ergash gap turi kesim ergash gap deyiladi. Kesim ergash gap bosh gapga quyidagicha bog`lanadi.

1. Bosh gapning kesimi shu, shunday kabi so`zlar bilan ifodalanadi. Ergash gap bosh gapga - ki bog`lovchisi yordamida birikadi. Masalan: Toleyim shuki, baxtni topdim elni ko`roldim. (H.O.) Vazifamiz shundaki, paxtani o`z vaqtida parvarish qilishdir. (gazetadan).

2. Bosh gapning kesimi “chiqish kelishigidagi olmoshdan iborat” shaklida ham ifodalanishi mumkin. Masalan: Bugungi ishimiz shundan iboratki, har-doim dushmanlardan ogoh bo`laylik. (Gazetadan.) Misollarni solishtirning: Oramizdagi farq shuki, men nima uchun ishni qilayotganimni bilaman ammo sizlar bilmaysizlar. (A. Q.) Sizdan umidim shumidiki, Ko`pchilikning fikriga qarshi turasiz. (A. Q.)

TO`LDIRUVCHI ERGASH GAP

Bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan to`ldiruvchini (yoki bosh gapdagi qo`llanmagan to`ldiruvchini aniqlashtiradigan ergash gap turi to`ldiruvchi ergash gap deyiladi. To`ldiruvchi ergash gap, asosan, nimani? kimni? kimga? nimaga? kabi so`roqlardan biriga javob bo`ladi. To`ldiruvchi ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi.

1. Ergash gapning kesimi odatda shart mayli shaklida bo`ladi va ergash gap tarkibida kim, kimki, nima olmoshi kelib, bu olmoshlar bosh gapda to`ldiruvchi vazifasida kelgan u, shu, o`sha olmoshiga mos keladi. Masalan: Uydagilar nimani buyursa shuni bajar. (H.H.)

Siz kimni ko`rsatsangiz, men shunga, roziman. Kimki bo`lsa dilozor, undan elu- -yurt bezor. (Maqol)

2. Ergash gap bosh gapga -ki bog`lovchisi yordamida bog`lanadi va bosh gap tarkibida shu olmoshi bo`lib ergash gap o`sha olmoshning ma`nosini ochadi. Masalan: Bilib qo`yki, seni Vatan kutadi. (G.G.) Ona biladiki endi har sahar, butun Vatan bo`ylab to`lishar bahor (H. O.)

Ko`pincha bosh gap tarkibidagi olmosh ishlatilmaydi. Masalan: Kishilar istaydiki, hamisha ravshan bo`lsin kuni-kuni ertaklar, kuni-kuni istiqbol. (G` .G`)

ANIQLOVCHI ERGASH GAP

Bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan aniqlovchi izohlagan ergash gap turi aniqlovchi ergash gap deyiladi. Aniqlovchi ergash gap qanday? qaysi? kimning? kabi so`roqlariga javob beradi va bosh gapning olmosh bilan ifodalangan biror bo`lagining belgi, xususiyatini aniqlaydi.

Aniqlovchi ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1.-ki ergashtiruvchi bog`lovchisi yordami bilan .

Bu bog`lovchi bosh gapning kesimiga qo`shilib keladi va bosh gap tarkibida ko`proq shunday so`z ergash gap tarkibida bu, uning kabi olmoshlari

yoki bunday soʻzi boʻladi. Masalan: Shunday inson haqida gapirginki uning harbir soʻzi bebahodir. (O.)

Dunyoda shunday odamlar borki, ularning hayot yoʻlidan ibrat olsa arziydi. (Gazetadan)

2. Shart maylidagi feʼl bilan . Bu feʼl aniqlovchi ergash gapning kesimi boʻlib keladi. Ergash gap tarkibida **qaysi, qanday, kimning**, kim kabi olmoshlar, **bosh gap tarkibida esa shunday, shu oʻsha, uning** olmoshlari boʻladi. Masalan: **Kimning koʻngli toʻgʻri boʻlsa, uning** yoʻli ham toʻgʻri boʻladi. (Maqol) **Kim koʻp kitob oʻqisa oʻshaning** bilim doirasi keng boʻladi.

RAVISH ERGASH GAP

Bosh gapdagi voqea-hodisaning , harakatning qay tarzda yuzaga kelishi va bajaruvchini bildiradigan qoʻshma gap turi ravish ergash gap deyiladi. Ravish ergash gaplar qanday? qaytarzda? qanday qilib? kabi soʻroqlardan biriga javob beradi.

Ravish ergash gapning kesimi **-b, -ib** qoʻshimchasi bilan yasalgan ravishdosh yordamida ifodalanadi. Masalan:

Qorongʻi kechada koʻkka koʻz **tikib**,
Eng yorugʻ **yulduzdan** seni soʻrayman
(Ch.)

Ergash gaplarning bu turi ayrim hollarda rayt, sabab maʼno nozikligida ham ega boʻladi.

1. Rayt maʼno ottenkasi:

Oydin kechalarda koʻkka koʻz **tikib**,
Yoriq **yulduzlardan** seni kutdim men
(CH.)

2. Sabab maʼno ottenkasi: SHu rayt tashqaridan birdan shovqin -suron koʻtarilib, koʻzga hujum boshlandi (Ertakdan).

ORIN ERGASH GAP

Bosh gapdagi ish-harakatining yuzaga kelish, boshlanish, yoʻnalish oʻrnini ifodalovchi ergash gap turi oʻrin ergash gap deyiladi.

Oʻrin ergash gap qaerda? qaerga? qaerdan? kabi soʻroqlardan biriga javob boʻladi. Oʻrin ergash gapli qoʻshma gaplarning bosh gapi ergash gaplar tarkibida **u erga, u erda, u erdan, shu erga, shu erdan**, osha erdan ergash gaplar tarkibida esa qaerda? qaerga? qaerdan? kabi soʻzlar boʻladi.

Oʻrin ergash gapning kesimi shart yoki buyruq maylidagi feʼl bilan ifodalanadi. Masalan: Koʻz qaerda boʻlsa, mehr ham oʻsha erda boʻladi. (Maqol) Qaerda kurash boʻlmasa, uerda oʻsish ham boʻlmaydi. Katta karvon qaerdan yursa, kichik karvon ham oʻsha erdan yuradi.

RAYT ERGASH GAP

Bosh gapdagi ish -harakatining yuzaga kelish va bajarish raytini bildiradigan ergash gap turi rayt ergash gap deyiladi.

Rayt ergash gap qachon? qachongacha? qachondan buyon? kabi so`roqlarga javob beradi. Rayt ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. -gach (kach-qach): Ul **ketgach** kunchiqar yorug`lik sohib.(CH.)Bir oz vaqt o`tgach dala chetida chang ko`tarildi. (Gazetadan)

2. - guncha (-g`uncha, -guncha): Farg`ona tong **otguncha** (Xaziniy) . Ota suv bo`yida dam **olgincha** qiz yangi er mevalarini keltirdi. (SH.R.)

3. -da qo`shimchali sifatdoshtar : Gulga to`lib bahor kelganda, havas uyg`ondi(H.O.) Elmurod derazalaridan yorug` tushib turgan uylarning yoniga **kelganda**, qandaydir yoqimli musiqa eshitildi.(P. T.)

4. -dan qo`shimchali sifatdoshtdan keyin beri, **buyon, so`ng, keyin**, kabi so`zlarni keltirish orqali: Senga ko`ngil qo`ygandan beri, ko`zlarimga uyqu kelmaydi. (H.O.) Sen kelgandan buyon, uyda tinchlik yo`qoldi.

5. -r + (ar) + ekan: Jilam daryosida suzar ekanmiz, qirg`oqlarda surnay sadolari, yoqimli qo`shiqlar yangradi. (Sh.R.)

6. -gap+ dan keyin (so`ng): Suhbat tugagandan keyin, odamlar tarqalishdi.(A.Q.) Mustaqillikdan so`ng, shahrimiz yanada obod bo`ldi .(Gazetadan)

7. Sifatdoshtdan keyin **ekan, edi** to`liqsiz fe`llarni yoki **paytda, chog`da** vaqtda, so`zlarini keltirish orqali:

Eng gullagan yoshlik chog`imda,
Sen ochilding ko`ngil bog`imda
(H.O.)

SABAB ERGASH GAP

Bosh gapdagi ish-harakatining yuzaga kelish va bajarilish, bajarilmaslik sababini ifodolaydigan ergash gap turi sabab ergash gap deyiladi.Sabab ergash gap nima uchun? nima sababdan? kabi so`roqlarga javob beradi.Sabab ergash gap bosh gapga quyidagicha bog`lanadi:

1. Sifatdoshtdan keyin **uchun** ko`makchisini keltirish orqali:

Dunyoni tark etmagayman,
Dynyoda sen bor **uchun** .

(E.V.)

Kichik ariqqa suv kelmagani **uchun** Gulnor chelak ko`tarib katta ariqqa jo`nadi. (O.)

2. Sifatdoshtdan keyin egalik qo`shimchasi va sababli **tufayli** so`zlarini va dan chiqish kelishik qo`shimchasini keltirish orqali: G`ulomjon uzoq uy surib

ketgani sababli, suhbat uzilib qoldi. (A. Q.) . Men kechikkanligim tufayli sayotga borolmadim.

3. Ergash gapning kesimi “gan + dan” shaklida ifodalanadi va orada egalik qo`shimchasi keladi.

Alisher ish bilan band bo`lganidan, darsga o`z vaqtida etib kelolmadi. Kumush juda xafa ko`ringanligidan uning ko`nglini ochmoqqa to`g`ri kelar edi. (A. Q.)

4. **CHunki , shuning uchun** ergash tiruvchi bog`lovchilari yordamida:

Yovlarida osmon tutundir,
SHuning uchun bag`ri butundir.

(H.O.)

Har kun ortar ko`zlarimda nur, shuning uchun yo`q aslo g`amim. (H. O.) Biz erkin yashaymiz, chunki bu mustaqillik sharofatidir. (Gazetadan.)

5. -- **gach** orqali: Zayniddin shikoyatlanib qistagach u tokchadan xatni olib, do`stining qo`liga tutqazdi. (O.)

6. --**fe`lning** bo`lishsizlik shakli -may orqali: Er ko`karmay, el to`ymas. (Maqol)

7.-- **shekilli** so`zi orqali: Oysulton to`g`ri gapirdi shekilli, hamma jim qoldi. (S. Ah.)

8. --**sa + kerak** : Majlis ko`p davom etgan bo`lsa kerak, Sergey tez qaytdi. (P.Q.)

9. --**mi** orqali: Oyoqlari erga yopishib qoldimi, sira qimirlay olmadi. (As. M.)

MAQSAD ERGASH GAP

Bosh gapdagi harakat yoki voqeaning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradigan ergash gap turi maqsad ergash gap deyiladi.

Maqsad ergash gap nima uchun? qanday maqsadda? kabi so`roqlarga javob beradi. Bosh gapga quyidagi vositalar orqali birikadi.

1.-- **deb , sin deb, -di deb, -ar deb? -sa deb:** Ishonchimni oqla deb, Qo`llarga berding qurol. (U.) Tog`day og`ir bilak berdim, Dushmani mushtlasin deb. (H.O.) Mustaqillik bo`ldi deb, baxshilar aytar qo`shiq.Kelasiz deb, ko`z tutdim. (Qo`shiqdan) Seni kelar deb kutib o`tiribman.

2. -- **mi +ekan+ deb:** Baxtim bormi ekan deb, kelaverdilar bari. (H.O.)

3. --**deya:** Vatan ozod, turmush farovon bo`lsin deya, mehnat qilamiz. (H.A.)

4. --**chun:** Ishdan kech kelgani uchun, uy ishlariga yordam beraolmadi. Mustaqillik bo`lgani uchun, shahar va qishloqlarimiz tobora chiroy ochmoqda. (Gazetadan.)

5. --**toki:** O`tni lovillating, toki batamom kuydirsin kul qilsin dushmanimizni. (O.)

MIQDOR -DARAJA ERGASH GAP.

Bosh gapdagi voqeani uning hajmi va darajasiga ko`ra o`lchab ko`rsatadigan ergash gap turi miqdor -daraja ergash gap deyiladi. Miqdor -daraja ergash gap tarkibining kesimi shart mayli shaklida bo`ladi.

Bunda ergash gapdagi qancha? qanchalik? nechog`lik olmoshlari bosh gap tarkibida kelgan shuncha, shunchalik, shu chog`li, shu qadar kabi so`zlariga mos keladi.

Bunday ergash gaplar bosh gapga quyidagi vositalar orqali birikadi:

1. **-sa, gan sari, gan sayin:** Erga qancha ko`p ishlov berilsa, shunchalik hosil mo`l bo`ladi Ahmad qanchalik kuch sarflagani sari, ish shunchalik chekinardi.

2. **--ki** (shunday, shu qadar, shunchalik, shu darajada): Konvert ustidagi adreslar ham, familiyalar ham shunday chiroyli qilib yozilganki, har qanday kishining havasi keladi. (R. F.).

SHART ERGASH GAP

Bosh gapdagi voqea -hodisani qanday shart bilan yuzaga kelishini bildiruvchi ergash gap turi shart ergash gap deyiladi. Shart ergash gap aniq voqea-hodisani (- sa) mo`ljallangan voqea hodisani(-sa edi, unda edi,) ifodalaydi. Masalan:

Agar o`z tilingni ko`zlasang faqat,
Diyoringda kimsa topolmas rohat.

(S. Sh.)

Shart ergash gaplar bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. **-sa, -sa edi:**

Vatan, vatan deya jonim tanimdan o`lsa ravon,
Banda na g`am, qolur avlodima o`yu vatanim.

(A. Av.)

Agar jurmu gunoh bo`lsin desang oz,
Tilingni saqla g`iybatdan qishu yoz.

(A. Av)

Sen kelmasang, bo`lmaydi bahor.

(H.O.)

2. **- r- ar + ekan, dan- ekan, moqchi ekan:** Qarorlarimiz bajarilar ekan, hamma narsa mo`l-ko`l bo`lib ketadi.

3. **-mi:** Intizom bo`shashdimi ishda unum bo`lmaydi (U.)

4. **bo`lmasa, yo`qsa:** Darvozung och, yo`qsa boshing olaman. ("Avazxon" dos.)

5. **-may:** Er ko`karmay, mol to`ymas (Maqol.).
6. **Bo`lay desang:** Bo`lay desang sen odamga teng, qo`lningga qurol ol!
(H.O.)
7. **Sinki :** Ko`zimga tuproq to`lsinki, seni xor qilsam.

NATIJA ERGASH GAP

Bosh gapdagi harakatning, belgining natijasini va voqeaning xulosasini ifodalovchi ergash gap turi natija ergash gap deyiladi.

Natija ergash gap bosh gapdagi shunday, shuncha,shu qadar, shunchalik, chunon, bilan kabi so`zlar ning mazmunini aniqlashtiradi

Bosh gapning kesimiga -ki bog`lovchisi qo`shiladi, ergash gap tarkibida ba`zan natijada, oqibatda so`zlari keladi.

Misollar: Shunday ishlaylikki, yakkacho`pdagilar qoyil qolsin.(S.Ah.) Saidaning ta`bi shu qadar ochildiki, o`rnidan turib o`tirishga majbur bo`ldi.(A.O.)

TO`SIQSIZ ERGASH GAP

Bosh gap va ergash gapdagi mazmun bir-biriga zid bo`lsa ham, shu zidlikka qaramay, bosh gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelishi ifodalovchi ergash gap turi to`siqsiz ergash gap deyiladi. To`siqsiz ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi.

1. **-sa ham, -sa hamki:** Mirzo Ulug`bek allaqanday sovuq bo`lsa ham, butun umri o`tgan bu ko`hna saroy bilan abadul-abad vidolashayotgani esiga tushib beixtiyor to`xtadi.(O.Yo) Bo`lsang yigit, bo`lsang hamki chol, qo`lingga qurol ol ! (H. O.)

2. **-ganda ham -sa -da:** Bu haqda Nosirov ganirgandan bu faktni tahlil qilib berganda ham, Saida e`tibor qilmagan edi. (A.Q.)Garchi u o`z aybini tan olsa- da, hali uning bo`yi eggik yo`q edi?

3. **-gan -da,** gani bilan: Lablari kulmoqchi bo`lgani bilan qovoqlari osig`liq edi.(S. Ah.)

4. **-masin:** Ona ishdan qanday tashvish bilan qaytmasin, shu qizlarini ko`riboq ko`ngli yozilar edi. (As. M.)

5. **-i (b), gani holda ham:** Dunyo go`zal ko`rinar menga, o`zi qancha eski bo`lsa ham. (H.O.)

O`XSHATISH ERGASH GAP

Bosh va ergash gapdagi voqealar, shaxslar va harakatlarni bir - biriga qiyoslab, chog`ishtirib ifodalovchi ergash gap turi o`xshatish ergash gap deyiladi. O`xshatish ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. **-O`xshatish ma`nosi:** day, dek: Erkanib yotadi u Vatan tuprog`ida, yosh bola yotganiday onaning quchog`ida .(H.O.)

2. **-ki, go`yo, xuddi:** Paxta maydoni oppoq, go`yo dalada chodir yozilgan . (Gazetadan). Bo`lajak farzand Ozodani unga shunchalar yaqinlashtirib qo`ygan ediki, go`yo u Ozoda, Ozoda esa Murod bo`lib ko`rinardi. (S. Ah.)

3. **-go`yo , -go`yoki:** Yurak hayajonda, go`yoki quyosh, bosh harakatni berganday qonga. (G`.G`.)

4. Chog`ishtirish ma`nosi: **-sa,-guncha:** uning ko`ngli qanday toza bo`lsa, ismi ham shunday toza. (O.)

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA T O PSHIRIQLAR

1. Ergashgan qo`shma gap haqida tushuncha bering ?
2. Ergashgan qo`shma gap qismlari o`zaro qanday vositalar orqali birikadi?
3. Bosh gap nima va ergash gap nima? Ular bir-biridan qanday farqlanadi?
4. Ergash gaplar qanday tasnif etiladi ?
5. Ularni tasnif qilishda qanday xususiyatlar hisobga olinadi?
6. Ergash gaplarning qanday turlari bor?
7. Ega ergash gap va uni bosh gapga bog`lovchi bositalar nima? Kesim ergash gaplar - chi?
8. To`ldiruvchi va aniqlovchi ergash gaplarni tushuntiring?
9. Payt ergash gap nima? O`rin ergash gap -chi?
10. Sabab va maqsad ergash gaplarni qanday tushuntiring?
- 11 . Daraja miqdor ergash gaplarni qanday tushunasiz?
12. O`xshatish ergash gapchi? Natija ergash gapni ayting?
13. To`siqsiz ergash gapni bosh gapga bog`lovchi vositalarni ayting?
14. Ergashgan qo`shma gaplarda tinish belgisi qanday ishlatiladi?

AMALIY MASHQLAR

1 Ifoda maqsadiga ko`ra gapning turi. 2. Tuzilishiga ko`ra turini grammatik asosini aniqlash. 3. Qo`shma gap turini aniqlash. 4 Qo`shma gaplari (komponent) ning o`zaro bog`lanish va semantik munosabatini ko`rsatish. Masalan; unga qarata guldastalar otishdi, lekin u gullarga e`tibor bermadi.(H.I)Ifoda maqsadiga ko`ra darak gaap, tuzilishi vfa grammatik miqdoriga ko`ra qo`shma gap, birinchi gap ning gr ammatik asosi tomoshabinlar otishdi, ikkinchi gapningf grammatik asosi u e`tibor bermadi, bunda ikkita sodda gap lekin zidlovchi bog`lovchisi bilan bog`langan va zidlash munosabatni bildiradi.

56-mashq. Bog`langan qo`shma gaplarni topib, ularning bog`lanish vositasi va munosabatini ayting. 1. Ertagidan o`t kazilgan bu yo`l uyga bermalol kirib

chiqishim uchun imkon beradi va buning natijasi da omborim ham ancha kengaydi. (D.Defo). 2. Na kunduzi, oromim bor, na uyquga halovat. (U.)3. Novdalarni bezab g`unchalar tongda aytdi hayot otini va shaba da qurg`ur ilk sahar olib ketdi gulning totini. (H.O.)4. Yo meni de, yoki Omonni (H.O.)5. Goh ochiq qalbning ovozigga ishq, goh g`amqay bozori ishq.(U.) 6. Dam k o`zga taashlanadi, g`am ko`rinmaydi. (Gazeta)7. Haf talar o`tdi ham tugaldi savdo. (O.) 8.Kozimbek ko`nmayyotibdi-ki, lekin kuzda to`y qilamiz.(A.Q.) 57-mashq. Ergash gaaplaarni topingf bva bog`lovchi vositalarini ayting.

1. Yzildi bu sha`r bahot tongida
Aziz farzandlarga bsavdo bo`lsin deb,
Toki bir muysafid otaning so`zi
Endi qalblarga dil jo bo`lsin deb

2. Yer o`rik emaski, o`zi gullab, o`zi pishsa (A.Q.)3. Har kim yomon bo`lsa jaz osini topadi. (Maqol). 4. Kim da -kim Go`roq`lining G`iro tini olib kelsa, shunga beraarkan Nigor axon qizini (Islom Shoir). 5. Shunday o`lka doyim bor bo`lsin, shunday o`lka elga yor bo`lsin (H.O.). 6. Kishi hayotida shunday hayajonli daqiqalar bo`ladiki, na til na biron harakat bilan bu holatni ifodalab bo`lmaydi. (S.A.)7. Hasanxonning qalbi yoyday bukilib, ikki ko`zidan yoshi to`kilib ichi g`amga t o`lib, rangi gulfday so`lib, o`g`liga qarab bir so`z dedi (Xalq og`zaki).8. U qancha qo`shiq aytsa sevimli Bambur uning ko`zlariga shuncha ravshan ko`ringanday se zilardi. (Sh.R.)9 .Yuz yil iborat qilgandan ko`ra bir soat fikr yuritgan afzal.(P.Q.)10. Tong otgach, safarga otlandik. 11. Ko`z qayerda bo`lsa mehr ham o`sha yerda bo`ladi

12. Chiro ylidir go`yo yosh kelin,
Ikki daryo yuvar kokilin

(H.O.)

O`zaro bog`lovchi yoki bog`lovchi vazifasidagi vositalarsiz, faqat mazmun va ohang jihatdan bog`langan oddiy qo`shma gap bog`lovchisiz qo`shma gap deyiladi. Masalan: Bulbulo, ketir bahor xabarim, boyqushga qo`ygin yomon so`z barin. (S. Sh.) Daryo bo`lib oqdim, qush bo`lib uchdim. (S.Z.)

Bog`lovchisiz qo`shma gaplar qismlarning o`zaro munosabatiga ko`ra: 1. Bog`langan qo`shma gapga sinonim bo`lgan bog`lovchisiz qo`shma gap.

2. Ergashgan qo`shma gapga sinonim bo`lgan bog`lovchisiz qo`shma gap

3. bog`lovchisiz qo`shma gap sinonim bo`lmagan bog`lovchisiz qo`shma gaplarga bo`linadi.

1. Bog`langan qo`shma gaplarga sinonim bo`lgan bog`lovchisiz qo`shma gap ikki xil munosabatni ifodalaydi:

a) payt, chog`ishtiruv: Mard bir o`lar, nomard yuz o`lar . (Maqol.) To`g`ri til tosh yorar egri til bosh yorar (Maqol.)

b) zidlov munosabatini: Tig` yarasi bitar, til yarasi bitmaydi (Maqol.)

2. Ergashgan qo`shma gapga sinonim bo`lgan bog`lovchisiz qo`shma gap: Hamal kirdi- amal kirdi. (payt), savr kirdi- davr kirdi (payt), it huradi- karvon o`tadi (to`siqsiz), qor yog`di- nur yog`di (o`xshatish), Har erni qilma orzu, har erda bor tosh -tarozi (sabab.)

3. Bog`lovchisiz qo`shma gapga sinonim bo`lmagan bog`lovchisiz qo`shma gap : Tong yaqinlashib qoldi: onda -sonda xo`rozlarning qichqirigqi eshitila boshladi. (S. Z.) Xushxabar olib keldim : garnizon yanchildi, shahar o`zimiznikilar qo`liga o`tdi (Sh.)

Bog`lovchisiz qo`shma gap qismlari kesimlarning qanday ifodalanishiga ko`ra ikki xil: 1. Bir xil qismlardan tuzilgan bog`lovchisiz qo`shma gap. Masalan: Quyosh daraxt orqasiga cho`kdi, dala qoraydi (P. T.) Daryo ketar tosh qolar, o`sma ketar qosh qolar. (Maqol.)

2. Turli xildagi qismlardan tuzilgan bog`lovchisiz qo`shma gap: Bilib turibsiz, men hech narsa deganim yo`q. Havasim kuchli, o`ylarim, xayollarim dunyo -dunyo. (O.)

BOG`LOVCHISIZ QO`SHMA GAPLARDA TINISH BELGILARINING ISHLATILISHI

Bog`lovchisiz qo`shma gaplarda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi:

1. Bog`lovchisiz qo`shma gap tarkibidagi mazmun jihatdan bir- biriga yaqin bo`lgan, bir paytda yoki ketma-ket bo`lgan voqea -hodisalarni ifodalagan sodda gaplar orasiga vergul qo`yiladi. Masalan: Sizning iste`dodingizni bilaman , sizga hurmatim hamisha baland. (O.)

Bog`dagi meva daraxtlarni gullagan, havodan bol isi anqiydi. (M. Osim).
Tong otdi, quyosh charaqlab chiqdi. Kecham tong otdi, kuldi bahorim .
(Qo`shiq)

Kuy avjida uzilmasin tor,
She`r avjida sinmasin qalam

(E.V.)

2. Bog`lovchisiz qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplar mazmun jihatidan qisman mustaqil bo`lsa, yoki vergul ishlatilgan bo`lsa, qo`shma gap tarkibidagi sodda gap bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi.

Masalan: Pag`a -pag`a mayin qor osmondan yog`ilib turadi; shamolning sekin, bo`g`iq guvillashi eshitiladi/ (S.Z.) Shinel jiqqa ho`l; Bektemirning yuzidan tomchilab quyilar edi.

3. Bog`lovchisiz qo`shma gap tarkibidagi ikkinchi gap birinchi gapning biror bo`lagini izohlasa, uning mazmunini to`ldirsa, sodda gaplar orasiga ikki nuqta qo`yiladi. Masalan: Gulnor butun yuragi bilan Yo`lchiga maftun: uning ko`ksini baxtsiz sevgi hasrati va ayrilig` lim-lim to`ldirgan. (O.)Siz menga ayting: yuqori hosil olish uchun kurashni nimadan boshlamoqchisiz. (O.)

4. Bog`lovchisiz qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuni bir-biriga zid bo`lsa tire qo`yiladi: Ko`z qo`rqoq- qo`l botir (Maqol.)

5. Bog`lovchisiz qo`shma gap tarkibidagi birinchi gapning mazmuni ikkinchi gapning mazmuniga o`xshatilsa: Vaqting ketdi- baxting ketdi (Maqol.)

6. Bog`lovchisiz qo`shma gap tarkibidagi birinchi gap ikkinchi gapdan anglashilgan ish-harakatning payti yoki shartni bildirsa, ular orasiga tire qo`yiladi: Yurt tinch-sen tinch (Maqol).

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHI RIQLAR

1 Bog`lovchisiz qo`shma gapni tariflang? U bog`langan va ergashgan qo`shma gapdan qanday farq qiladi?

2. Bog`lovchisiz qo`shma gapning qanday turlari bor? Qanday belgilariga ko`ra turlariga ajratiladi?

3. Bog`lovchisiz qo`shma gap qismning orasida qanday tinish belgilari qo`yiladi va ularning turlarini ayting ?

AMALIY MASHQLAR

BOG`LOVCHISIZ QO`SHMA GAPNI SINTAKTIK TAHLIL QILISH TARTIBI VA NAMUNALARI

1. Ifodamaqsadiga ko`ra gap turi. 2. Qo`shma gap tuzilishiga ko`ra turi. 3. Bog`lovchisiz qo`shma gap turini ko`rsatish. 4. Bog`lovchisiz qo`shma gap qismlarining semantik munosabati. 5. Bog`lovchisiz qo`shma gaplarda tinish belgining izohlash. Masalan, Osmon yiroq, yer qattiq (Maqol.). Bu gap bmafqsadiga ko`ra darak gap, tuzilishi va grammatik asosining miqdoriga ko`ra qo`shma gap, qismlarining bog`lanish va semantik munosabatiga ko`ra bog`lovchisiz qo`shma gap o`hang yordamida ikki sodda gap o`zaro bog`langan, ular orasiga vergul qo`yiladi.

58-mashq . Bog`lovchisiz qo`shma gaplarni topib ularni sintaktik tahlil qiling.

1. Quyosh qochib ketdi, olam qoraydi. (U.A.) 2. Havo juda issiq, uzoq dalalrda, ko`kda jimlik hukm surardi.(Sh. R.) 3. Jismimiz yo`qolur o`chmas nomimiz (H.O.) 4. Men ko`rdim, sen ko`rmading.(Sh.R.) Ovchi ning so`zi she`r otar, yigitning zo`ri yer ochar.(Maqol). 6. Hamal kirdi ekinlarga amal kirdi.(Maqol). Seni ish yergmasin, sen ishni yeng (Maqol). 7. Hali quyosh botmagan, uning kechki qizg`ish nurlari barglari sarg`aydi o`riklarini, terak uchlarini lovillatib yondirayotgandek. (S.A.)

8 Xalqqa ayting men aslo o`lganim yo`q,
Voy qo`liga taslim ham vo`lganim yo`q
(H.O.)

9 Meni kutgil va men qaytarman
Faqat kutgil meni juda intizor.
(K.S.)

10 Daryolardan kuylab o`tardim,
Qo`shiqlarga quloq tutarman
(H.O.)

11 Tabiat o`zgarar ming yillardan so`ng
Balki biz bilmagan giyohlar o`sar.
(U.)

12 Men kulaman- hayot kuladi,
Men kulaman- kulib qarar yil
(S.A.)

88 -s MURAKKAB QO`SHMA GAP

Uch va undan ortiq sodda gaplarning mazmuni va grammatik jihatdan birikishidan tuzilgan qo`shma gap murakkab qo`shma gap deyiladi. Bu qo`shma gapning oddiy qo`shma gaplardan farqi shundaki, agar oddiy qo`shma gaplar tarkibida ikkita sodda gap kelsa, murakkab qo`shma gapning tarkibida uch va undan ortiq sodda gaplar o`zaro birikib keladi. Masalan: Biz shuni yaxshi bilamizki, millatlararo nizolar yaxsilikka olib kelmaydi. (Gazetadan)

Yillar o`tgach, yaxshilik urig`i unib chiqadi va biz undan manfaatdor bo`lamiz. Keltirilgan misollarning birinchisi ikkita sodda gapdan hosil bo`lgan (oddiy qo`shma gap) ikkinchisi esa ichta sodda gapdan tuzilgani uchun murakkab qo`shma gapdir.

Murakkab qo`shma gaplar qo`yidagi turlarga bo`linadi;

1. Ergashish yo`li bilan tuzilgan murakkab gaplar.
2. Bog`lanish yo`li bilan tuzilgan murakkab gaplar.
3. Bog`lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab gaplar.
4. Aralash yo`l bilan tuzilgan murakkab gaplar.

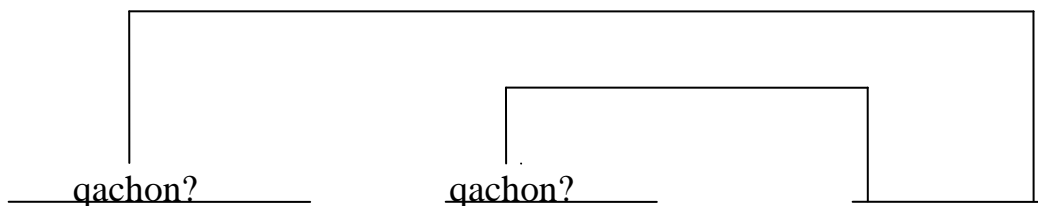
ERGASHISH YO`LI BILAN TUZILGAN MURAKKAB QO`SHMA GAPLAR

Tarkibidagi ikkitadan ortiq ergash gaplar mavjud bo`lib, bitta bosh gapga tobelangan murakkab gap bir necha ergash gapli qo`shma gap deyiladi.

Bunday ergash gaplarning bosh gapga bog`lanish usuli ikki xil:

- 1) to`g`ridan to`g`ri ergashish
- 2) ketma -ket ergashish.

1. Ergash gaplarning har biri mazmun va grammatik jihatdan biri ikkinchisiga tobelanmay, o`zaro teng holatda bosh gapga bog`lansa bu usul to`g`ridan to`g`ri ergashish deyiladi. Masalan: Mana bu kanal bitsa, yangi er ochilsa, paxta ham ko`payadi. Bahor kelsa, gullar ochilsa, yana avvalgiday tabiat gullar .(H.O.)

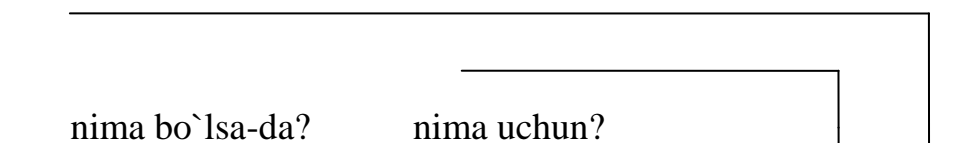

Bunday yo`l bilan ergashish ikki xil bo`ladi:

1. Uyshiq ergash gaplar.
2. Uyshmagan ergash gap.

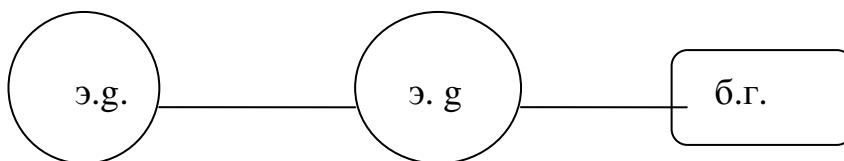
Uyshiq ergash gaplar tarkibidagi sodda gaplar bir xil so`roqqa javob beradi va bir turdagi ergash gap bo`ladi. Masalan: Kim o`ylasa onalarni, vatanni, kim mehnat qilsa, unda inson fazilati bor. Uyshmagan ergash gaplar tarkibidagi sodda gaplar harxil so`roqqa javob beradi. Masalan:

Tashqari hali yorug` bo`lsa-da, eshik yopilgani uchun, derzasiz hujra qop--qorong`i edi.(O.)

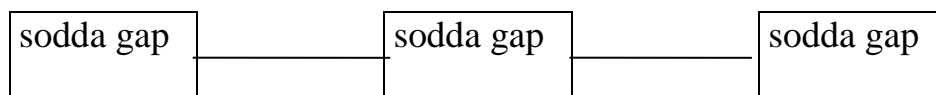

Har bir ergash gap to`g`ridan -to`g`ri bosh gapga bog`lanmasdan ikkinchisiga bog`lanib keyin bosh gapga bog`lansa ketma-ket ergashish deyiladi. Masalan: Yillar o`tib qancha suvlar oqib o`tsa ham, inson o`z ustozini unitmaydi.

Sulton daraxt bo`lsa, raiya tomir,
Tomirdan, ey-o`g`lim, daraxt kuch olur (S.Sh.)

Bog`lanish yo`li bilan tuzilgan murakkab qo`shma gap. Bunday qo`shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o`zaro bog`lovchi yoki bog`lovchi vazifasidagi so`zlar yordami bilan birikadi. Masalan: 1) Bahor keldi, 2) Lekin havo uncha ochilganicha yo`q-u, 3) daraxtlar kurtak otaboshladi.

Bunday gaplar (bog`la) bog`langan qo`shma gaplarga o`xshasa -da, lekin sodda gaplarning miqdori jihatidan farq qiladi ya`ni sodda gaplar miqdori ko`p bo`ladi.

Bog`lovchi vositasiz tasilgan murakkab qo`shma gaplar .Bunday murakkab qo`shma gaplar o`z tarkibidagi sodda gaplarning o`zaro bog`lanish usuli, sodda gaplarning tuzilish va ma`no munosabati jihatidan bog`lovchisiz qo`shma gaplardan deyarli farqlanmaydi, faqat bu gaplarda sodda gaplarning o`zaro munosabat biroz murakkabroq bo`ladi: Bu belgilarni quyidagicha izohlah mumkin .

1. Sodda gaplar teng munosabatda bo`ladi. Masalan:

- (1). Boshimga bolishlar botdi, (2) sen kelmading,
- (3). Yurakka nolishlar botdi, (4) sen kelmading.

(Qo`shiq)

2. Sodda gaplarning biri boshqalariga nisbatan alohida vaziyatga ega bo`ladi. Masalan:

- (1) Tong chog`i tun bilan kunduz uchrashdi,
- (2) Tunda armon bilan yulduz uchrashdi,
- (3) Bahor bilan kuzak baxt qush uchrashdi,
- (4) Toshlar uchrashdilar, biz uchrashmadik.

(U.A.)

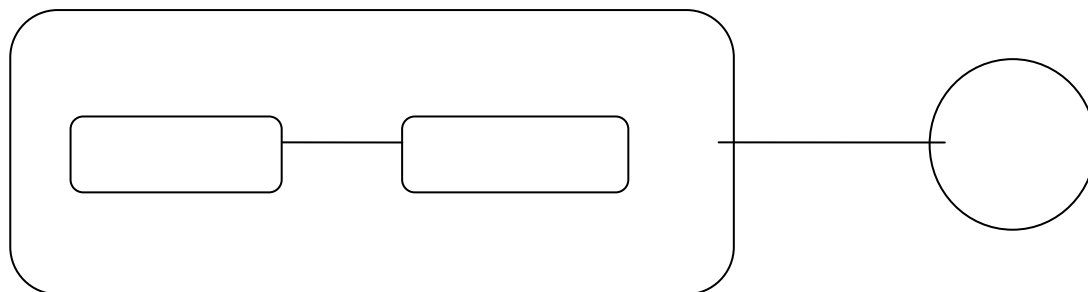
3. Ba`zi hollarda gaplar juft -juft holda o`zaro birik adilar.

- (1) Qahraton o`tkinchi-(2) tunmoq o`tkinchi,
- (3) Bahor o`tkinchi-(4) unmoq o`tkinchi,
- (5) Yoz ham o`tkinchi -(6) to`lmoq o`tkinchi,
- (7) Faqat kuzak cgeksiz- (8) so`lmoq cheksiz.

(U. A.)

ARALASH MURAKKAB QO`SHMA GAPLAR.

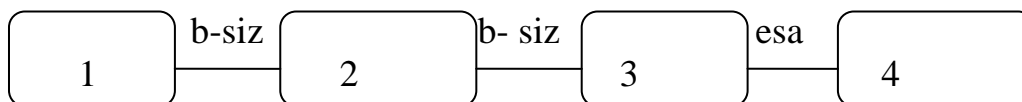
Bunday gaplar bir necha ko`rinishdagi ega: 1.Bog`lanish va ergashish yo`li bilan tuzilgan murakkab qo`shma gaplarda sodda gaplar o`zaro bog`lanish , ham ergashish yo`li bilan munosabatga kirishadi. Masalan: (1) Bahor keldi, (2) Lekin havo sovuq edi, (3) chunki bu yil qish bir oz cho`zildi.

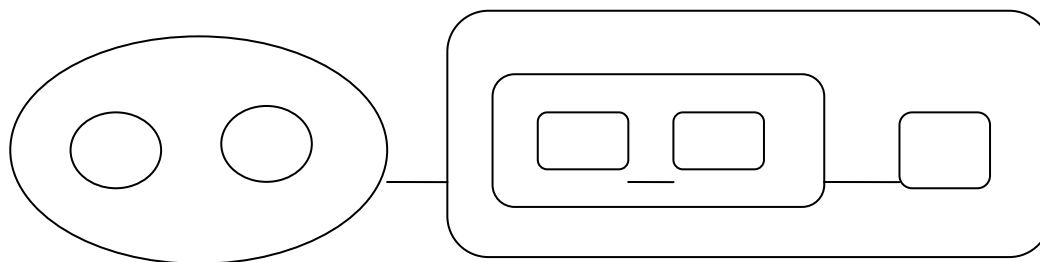
2. Bog`lanish yo`li bilan va bogqlovchisiz munosabatga kirishish yo`li bilan tuzilgan murakkab gaplarda sodda gaplar munosabati turlicha bo`ladi.

- (1). Tuproq semiz ,(2). Suv yaxshi, (3). Havosi ochiq,
(4). Quyosh esa yil bo`yi bu erga osiq .

(Sh.)

3. Har uch munosabat asosida : bog`lanish, ergashish, bog`lovchisiz tuzilgan murakkab qo`shma gaplarning o`zaro munosabati turlicha bo`ladi. Masalan: (1) O`rtoq Xolnazarov, (2) ovqatga ishtahasi bo`lmay, chalqancha yotib papiros tortar ekan,(3) u ko`z oldidan g`alati manzaralarni o`tkazdi va (4) toliqqan ko`zlari uyquga ketdi ,(5) tushiga ham shu manzaralar kirdi. (S. Ab)

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPISHMOQLAR

1. Murakkab qo`shma gap nima va oddiy qo`shma gapdan qaysi jihati bilan farq qiladi?
2. Murakkab qo`shma gap ning qanday turlari bor?
3. Ergashish yo`li bilan tuzilgan qo`shma gap qanday turlarga bo`linadi?
4. Bog`lanish ba bog`lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo`shma gaplarning xususiyatlarini ayting?
5. Aralash yo`l bilan tuzilgan murakkab qo`shma gap nima?

AMALIY MASHQLAR

1. Ifoda maqsadiga ko`ra gap turini aniqlash. 2. Qo`shma gap qismlari (konponent)ning miqdoriga ko`ra turlarini aniqlash. 3. Grammatik asosini belgilash. 4. Murakkab qo`shma gapning turini aytish.5. Murakkab qo`shma gap qismlarining bog`lanish turini aytish. Masalan: Shahar uylaridagi hamma chiroqlar o`chdi, lekin uzun boloxonali bu uydagi chiqorlar o`chmagan, chunki bu chiroqlar o`chishi mumkin emas (H.G`.) Ifoda maqsadiga ko`ra qo`shma gap,

komponentlarining miqdoriga ko`ra murakkab qo`shma gap birinchi komponentning grammatik asosi chiroqlar o`chdi, ikkinchi komponentning grammatik asosi chi`roqlar , uchinchi grammatik asos chiroqlar o`chishi mumkin emas, aralash yo`l bilan tuzilgan murakkab qo`shma gap.

59-mashq. Murakkab qo`shma gaplarning turini aniqlang va bog`lanish vositalarini ayting.1. Qizlar chayladay buzilib, munchog`i uzulib, oyog`i qaltirab, sipohiga bir so`z defdi. (E.J.) 2 Agar ketar bo`lsang uzoq yurtlarga, agar gaping rost bo`lsa, men seni kutgayman, albat . 3. Baahor kelgach gullar ochilsa yana avvalgiday tabiat gullar.4. Bir tomonda qo`ylar so`yildi, qozonlar osildi, tandirlar qizidi. sermoy sho`rva issiq zag`ora tayor qilindi.(S. A.)5. Shunday bir kun bo`larki, lo chinlar havoga uchib chiqajaklar, ozod bo`lur xalq. 6. Arava keng ko`chaga qayrildi, odam qalin, ammo chiroq unga-bunda, Ahmad Nusayin jiddiy asabiy, o`ychan edi.(O.)

- 7 Shahar boqiydir unr o`tkinchi,
Daryolar sobitdir, suvlar ko`chkinchi
(M.Sh)
- 8 Meni kutgil va men qaytarman.
Faqat kutgil juda intizot
(K.S.)
- 9 Lekin sen yig`lama aylafgil bardosh,
mozorlar yo`qolgay gulga to`lur bog`
G`alaba yaqindir, barg urar quyosh
Bulbul yana sayrar, bo`lib vaqti chog`
Kul ketar, gful kelar, ishon navjuvon
(U.)
- 10 Bu hayot mangu emas
Oqqani ortga qaytmas
O`z umringdan shoshqinroq
Daryoni topolmassan
(qo`shiq)

O`ZGA GAP VA UNING TURLARI

Ayrim hollarda so`zlovchi o`z nutqida o`zganing gapini ham ishlatishi mumkin. Bunday qo`llangan o`zgalarning gapi so`zlovchi nutqida hechqanday o`zgarishsiz yoki mazmuni saqlagan, ammo grammatik xususiyatlari o`zgartirilgan holda qo`llanishi mumkin. SHunga ko`ra o`zga gap, asosan, ikki turga bo`linadi: 1) ko`chirma gapli qo`shma gap, 2) o`zlashtirma gap.

Mazmuni, leksik va grammatik xususiyatlari o`zgartirilmay, aynan berilgan o`zga gap ko`chirma gap deyiladi. Bunday gap odatda so`zlovchi (avtor) gapi bilan birga qo`llanadi. Shuning uchun ham ko`chirma gap ikki qismdan iborat bo`ladi :1) ko`chirma gap (o`zganing gapi) 2) avtor (so`zlovchi) gapi.

Ko`chirma gap so`zlovchi avtor(gapi bilan birga qo`llanadi va so`zlovchi gapi ko`chirma gap kimning gapi ekanligini bildiradi.

So`zlovchi gapining kesimi ko`pincha dedi, **deb so`radi, deb javob berdi**, gapirdi, so`zladi, aytdi kabi fe`llar bilan ifodalanadi. Ko`chirma gap so`zlovchi gapidan oldin va keyin keladi. Shuning uchun so`zlovchi gapi ko`chirma gap ichida va ko`chirma gap avtor gapi ichida keladi.

Agar ko`chirma gap darak gap shaklida bo`lib so`zlovchi gapidan oldin kelsa, ko`chirma gapdan keyin vergul va tire qo`yiladi va ko`chirma gap qo`shtirnoq ichiga olinadi.

Masalan: “Men maymunjon terгани shu erga kelgan edim”, -dedi Qo`ziboy. (H.N.) ko`rinishi **“K”-, S.**

Ko`chirma gap so`roq, buyruq-yoki, his-hayajon gap bo`lsa, so`roq va undov belgilari qo`shtirnoq uopilmasdan oldin qo`yiladi: Ota, qaergacha quvib bordingiz? -dedi Haydarov cholning gaplarini tez-tez yozib borarkan. (S. A.) “K”?- S. “Xat !” xat! “ deb shivirlashdi bedapoyaga uygurgan bola- lar. (H.N.) ”K!”--S.

Agar ko`chirma gap so`zlovchi gapidan keyin kelsa, so`zlovchi gapidan keyin ikki nuqta qo`yiladi. Ko`chirma gap so`roq, buyruq yoki his-hayajon gap bo`lsa, so`roq va undov belgilari qo`shtirnoq yopilmasdan oldin, ko`chirma gap darak gap bo`lsa, nutq qo`shtirnoq yopilgandan keyin deyiladi.

Dedi: “Qaydin sen ey Majnunni gunroq ! ”

Dedi: “Majnun Vatandin qayda ogoh ”

S: “K ? ” S: “K ! ” S: “K .” So`zlovchi gapi ko`chirma gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi: Ko`chirma gapning uzilgan qismida vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta qo`yilgan bo`lsa yoki hech qanday tinish belgisi bo`lmasa, so`zlovchi gapining har ikki tomonidan vergul va tire qo`yiladi. Masalan: Kampir ketish uchun eshikka tomon borarkan, Aleksey: “Rahmat **buvijon**”, -**dedi -S: “K”**. Ko`chirma gapning uzilidan qolgan qismidan so`ng nuqta qo`yilgan bo`lsa, so`zlovchi gapidan oldin vergui va tire, undan keyin esa nuqta va tire qo`yiladi. Ko`chirma gapning davomi bosh harf bilan yoziladi.”Mana shu bo`siq Mirzacho`lga yakkalanib qolgan hayvonlarning eng oxirgisi, -deb ta`kidladi bobom.

- Mening nomimdan hayvonot bog'iga topshirib yubordi". "K, _S. -K" Ko`chirma gapning uzilidan qismidan so`ng so`roq yoki undov belgisi qo`yilgan bo`lsa, so`zlovchi gapidan oldin tire, undan keyin nuqta va tire qo`yiladi. Ko`chirma gapning davomi bosh harf bilan yoziladi "Arilarning g`ashiga tegmang!"-deb ogohlantirdi bobom. Bir yopisgsa qo`ymaydi "Qiziq ! - dedi Ahmad. - Arilarga teginmoqchi bo`lasiz".

"K ? -s. -K" . K ! - S. -K". Ko`chirma gap so`zlovchi gapi ichida kelsa, so`zlovchi gapining uzilib qolgan qismidan so`ng ikki nuqta qo`yilib, ko`chirma gap qo`shtirnoq ichiga olinadi. Ko`chirma gap dan keyin vergul va tire qo`yiladi, so`zlovchi gapning davomi yoziladi. Xadicha aya doim: "Baraka top qizim, obro`ying, iqboling bundan ham baland bo`lsin", -der edi. (H. N) S: "K", -S.

Ko`chirma gap so`roq, buyruq yoki his-hayajon gap bo`lsa, so`roq va undov belgilari qo`shtirnoq yoyopilmasdan oldin qo`yiladi.

O`qituvchi: "Abdulla Qodiriyning "o`tgan kunlar" romanini o`qiganmisan?" - deb so`radi. S: "K ? " -S.

O`ZLASHTIRMA GAP

Shakli o`zgartirilib, mazmun saqlangan o`zgalarning gapi o`zlashtirma gap deyiladi.

Bunday gaplarda o`zgalarning gapi leksik, semantik, grammatik va ohang jihatidan O`zlashtirilib beriladi, yani o`zgalarning fikri so`zlovchi tomonidan hikoya qilinadi. Misollarni qiyoslaymiz: **Ko`chirma gapni** : "Kitob aqilning kaliti", -dedi o`qituvchi. **O`zlashtirma gap**: O`qituvchi kitob oqlning kaliti ekanligini aytdi. **Ko`chirma gap** : "Imtihonlarga qanday tayorlayapsan ?" - deb so`radi kursdoshim. **O`zlashtirma gap**: kursdoshim imtihonlarga qanday tayorlanayotganini so`radi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O`zga gap nima va qanday shaklarida namoyon bo`ladi?
2. So`zlovchi gapi nima? Ko`chirma gap-chi? .
3. O`ziniki bo`lmagan ko`chirma gap nima ?
4. Ko`chirma va o`zlashtirma gapning maqsadiga ko`ra turlari?
5. O`zlashtirma gap nima? Ularning farqi?
6. Ko`chirma gap va so`zlovchi gapining joylashish o`rni va tinish belgilarining qo`llanishi?

AMALIY MASHQLAR

O`ZGA GAAPNI SINTAKTIK TAHLIL QILISH TARTIBI VA NAMUNASI

1. O`zga gap va uning turi. 2. Ko`chirma gapda ko`chirma va muallif (so`zlovchi) gapni aniqlash.3. Ko`chirma va so`zlovchi gapning ifoda maqsadiga ko`ra turlari.4. Ko`chirma va so`zlovchi gapning joylashish o`rni.5. Ko`chirma gap va so`zlovchi gapning grammatik asosi. 6. O`zlashtirma gapning grammatik asosi.

60-mashq. O`zlashtirma gapni ko`chirma gaplarga aylantirib yozing va tinish belgilarini qo`ying.

1. O`qituvchi til insonining eng muhim aloqa vositasi ekanligini uqtirdi.2. O`qituvchi bolalardan uy topshirig`ini bajargan bajarmaganliklaribni so`radi.3. Maqsad o`rni maktabni bitirganidan keyin universitetga kirishini aytdi.4. Biz ommaviy ish va ijtimoiy foydali mehnatga doyim tayor ekanligimizni bildirdik.

61-mashq. O`zingiz o`qigan badiiy asarlardan ko`chirma gapga misollar topib yozing.

TAMOYILLARI .

Punktuatsiya (lat. puktion"nuqta") soʻzidan olingan boʻlib oʻzbek tilshunosligida tinish belgilari nomi bilan yuritiladi.

Tinish belgilarining ishlatilish haqidagi qoidalar toʻplami punktuatsiya deyiladi. Tinish belgilari yozma nutqda katta amaliy ahamiyatga ega.

Oʻzbek tilida tinish belgilarining birnecha tamoyillari bor: Logik-grammatik tamoyil, islubiy tamoyil, defferensiatsiya tamoyillari.

1. Logik- grammatik tamoyilga koʻra har bir tinish belgisi mantiqiy fikrning tugalligini bildirish uchun yozuvda qoʻllanadi. Masalan:

Bugun dars boʻladi. (darak) mazmun va grammatik jihatdan tugallangani uchun (.), sen bahorni sogʻinmadingmi? soʻroq mazmuni ifoda etilgani uchun (?), Yashasin mustaqillik undosh mazmuni berilgani uchun(!) belgilari qoʻyilgan.

2. Uslubiy tamoyilga koʻra gapda ifoda etiladigan turli his-hayajon, emontsia yoki badiiy, ilmiy uslub talabiga koʻra tinish belgilari ishlatiladi.

3. Defferensiatsiya tamoyilida koʻra esa tinish belgilarini gap talab qilgan ohang va mazmuniga koʻra ajratib farqlash asosida ishlatish tushuniladi.

Oʻzbek tilida tinish belgilarining ishlatilish oʻrinlarini qoʻyidagicha izohlash mumkin:

1. (.) **Nuqtaning ishlatilish oʻrinlari:** 1) darak gap oxirida ishlatilib, fikrning tugallanganligini bildiradi. Masalan: Mustaqillika erishgach, barcha orzularimiz amalga oshdi (Gaqzetadan).

2. orzu -istak, iltimos, yalinishga undosh, soʻroq, maslahat, nasihat, ogohlantirish mazmunini ifodalagan buyruq gaplar oxirida: Bir kelib keting qoʻshigʻimizga.

Goʻzallarning malikasi ekansan,
Buni sening koʻzlarindan oʻqidim
(CH.)

3) raqamlar yoki harflar bilan koʻrsatilgan numerativlardan soʻng: 5. B. 10. A.

4) bosh hariflar yoki boʻgʻinlar bilan koʻrsatilgan shartli qisqartmalardan soʻng: A. CHoʻlpon, G. Gulom, A. Oripov kabi:

5) koʻchirmaning manbayini koʻrsatuvchi kiritmalardan soʻng: A. Qahhor /"Sinchalak"/ T. Murod. / "Otamdan qolgan dalalar"/.

6) raqamlar bilan yozganda oy, kun, yillarni ajratuvchi belgi sifatida ishlatiladi:

a) I. IX (1sentyabr -mustaqillik bayrami)

b) 21. X. 1989. (21 oktyabr 1989 yil "Davlat tili haqida " Qonunn qabul qilingan kun)

7) matematikadan koʻpaytiruv alomati va murakkab sonlarni sinflarga ajratuvchi belgi sifatida ishlatiladi: $4 - 4 = 16$; $5 - 5 = 25$; Oʻzbekistonda "4. 000000 tonna" paxta terib olindi.

II. (?) Soʻroq belgisining qoʻllanish oʻrinlari :

1) sof so`roq gaplar oxirida: Toshkentdan nimalar keltirdingiz, bek aka? Dars qachon tugaydi?

2) taxmin, chama, taajub, buyruq ma`nolarini ifodalagan so`roq gaplar oxiriga: SHu gaplar rostmi? Bugun qayerga bormoqchisan? kelasanmi? Hayronman?

3) ritorik so`roq gaplardan so`ng: Qizni kim sevmaydi, qimizni kim ichmaydi .(Maqol) Vatandan ayrilib bo`ladimi? Dunyoda vatandan aziiz narsa bormi?

4). taqrizlarda ko`chirmalarda biron so`z yoki jumla noaniqlik, gumon, tushunmovchilikni ifodalaganda ham so`roq belgisi qo`yiladi.”U o`zining o`tkir aqli (?) bilan ko`zlaridagi joziba (?) bilan esda qoladi”

5). So`roq ma`nisida ishlatilgan so`zlardan keyin: ot kim, nima? kimlar? nimalar ! so`roqlariga javob beradi.

III. (!) Undov belgisining qo`llanish o`rinlari:

1). undov gaplar oxirida: kelgusi avlod tarixga qarab hukm yuritadur, ustod ! - dedi Ali qushchi. (O. Yo)

Bu iflosni otgan men bo`laman !(Ua).

2). his-hayajon bilan aytilgan buyruq gaplar oxirida: Nimalar deyaqman, bilmayman, hayhot ! (S. Z.)

Yurtim, seni faqat boyliklaring-chun,
Sevgan farzand bo`lsa, kechirma aslo !

(A. O.)

3). Emotsionalikka ega bo`lgan yokativ gaplarga: Akajon! Men! ikki olam sohibisi akajon ! (“Ramayana” kinosidan).

4). kuchli his- hayajon bilan aytilgan so`z- gaplarda: Labbay! Xo`p! Bo`pti! Ofarin! Voy!.

5). undov ohangi bilan aytilgan atov gaplarda: -Urush! -Dunyo! Mustamlaka! (H. O.)

6). taajjub, tashakkur, rag`batlantirish, hayratlanish, zavqlanish, shodlik, mamnunlik, g`azab, qo`rqish ma`nolarini bildiruvchi gaplar kuchli his-hayajon bilan aytilsa undov belgisi qo`yiladi: Balli! Rahmat sizga? juda zo`r! Yashang! Nahot! Xayriyate! Bor ekansan! Voy, betamiz hayvon -ey!

7). Gap boshida undov ohangi bilan aytilgan undalmalardan so`ng: Xonimlar va janoblar ! Xush kelibsiz bizning yurtimizga

8) Gap boshida his- hayajon bilan aytilgan undov so`zlaridan so`ng qo`yiladi: Eh ! Attang! Nega oldin bilmadik ekan?

IV (,) Vergulning qo`llanishi.1) biriktiruvchi bog`lovchilar ishtirok etmagan uyushiq bo`laklar orasida: Bog`imizda olma, o`rik, shaftoli, gilos, xurmo bor.

2) Undalmali gaplarda:

Daryo emas, xalq timsoli erursan,
Oqil tushgin quriq qolma, onajon

(E.V.)

Sen ham oshiqmisan aytchi ohujon.

(A. O.)

3) kirish konstruksiyali gaplarda: Talabalarimiz, mening eshitish-imcha, musobaqa g`olib bo`libdilar.

4) undov so`zli gaplarda: Oh, Voy, burnim (A.Q.)

5) takrorlangan so`zlarda: hoy, hoy o`lan, jon o`lan, o`yinchi qiz yor, yor!

6) ergashgan qo`shma gaplar orasida:

Bermasang tinchlik agar,

Bulbul gulistondan ketar.

(Qo`shiq)

7) bog`lovchisiz qo`shma gaplarda:

Botirlari kanal qaziydi,

SHoirlari g`azal yozadi.

(H.O.)

8) ko`chirma gapli birikmalarda: "Chin savdogar emishsiz,"-dedi qutidor.

9) zidlovchi bog`lovchilar ishtirok etgan gaplarda: Vali o`qidi, ammo yozmadi.

10) takrorlangan bog`lovchilar ishtirok etgan gaplarda: Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma.

V.(;) Ikki nuqtaning qo`llanishi . 1. Bog`lovchisiz qo`shma gaplarda: uning sheri misoli oltin: Ochiladi o`qigan sayin (U.)

2. Umumlashtiruvchi bo`lak uyushiq bo`laklardan oldin kelganda: Kirib keldi ikki do`stim: biri Erkin, biri To`lqin.

3. ko`chirma gapli qo`shma gaplarda so`zlovchi gapidan keyin: Dedi: Senga nedur olamda peshar?

4. misol, masalan, chunonchi, qaror, reja, mavzu, maqsad, sabab, kabi so`zlardan keyin: Mavzu: Undosh fonemalar va ularning tasnifi.

VI (;) Nuqtali vergulning qo`llanishi.

1) ma`no jihatidan bir-biriga yaqin bo`lmagan gaplar orasida: sening taklifing, albatta o`tmaydi, unda kimning obro`yi tushadi.

2) Uyushiq bo`laklar murakkab bo`lganda:

Bir yonda taxtu tomosha,

Bir yonda sarvinozlar;

Gul bo`lib ochilgandir,

Qizlargul dilnavozlar. (Qo`shiq)

3) murakkab qo`shma gaplarda: Pastlikdan daryo ko`rindi: qirg`oq bo`yida goh bog` etaklari, goh stantsiya uylari qorayib ko`rinar edi, ba`zilarining derazalaridan chiroq miltillab turgan bo`ladi.

VI. Ko`p nuqtaning qo`llanishi (...) 1.fikrning tugallanmaganligini bildiradi: Bilmayman degan edi, yana o`zi biladi ...

2. Yozma nutqda berilishi mumkin bo`lmagan so`zlar o`rniga: Tavba !... Nima qilsam ekan bu la`natini ?

3. So`zlovchining o`ylanib qolganini: shu ishlarni o`zing bajarsang?...

4. Qisqartirilgan jumlani: To`g`risi... jonga tegdi.
5. kuchli his-hayajon: ko`m- ko`k ... ko`m-ko`k....
6. Dualoglarga: --Qaydin kelding?

-- . . .
--oting nima?

-- . . .

IX. () Qavsning ishlatilish o`rinlari 1.Kiritma birikmalarda: Ahmad (Saidaning akasi) sharqshunoslikda o`qiydi, Salomat va Saodat (Ahmad akaning singillari) hali maktabda o`qishadi.

2) Sitata yoki misolning qayerdan olinganligini ko`rsatuvchi manbalarning nomi ham qo`shirnoq ichiga olinadi.

O`zbekiston deya atalur,
 Uni sevib el tilga olur.

(H.O. "O`zbekiston"she`ridan)

3) Remankalar ham qavs ichiga olinadi: Ra`no (ko`z qisib) Nima Salimga ko`ngling yo`qmi?

4) Tushuntirish, ozoh, uqtirish ma`nosidagi so`zlar, iboralar, gaplar ham qavs ichiga olinadi: "Akademik" (atoqli o`zbek tilshunosi Sh. Shoabdurahmonov) "Feruz" (qo`shiq). "Tanovar" (kuy) .

5) Badiiy asarlarning qanday janrga mansubligini bildiruvchi so`zlar ham qavs ichiga olinadi. "O`zbekiston" (she`r) "Alpomish" (doston), "O`g`ri" (hikoya), "Otamdan qolgan dalalar" (roman).

6) Gazeta va jurnallar tahrir hayatining vazifalari ham qavs ichiga olinadi: T. Mirzayev (bosh muharrir) "O`zbek tili va adabiyoti" jurnali .M. Jo`raev (Mas`ul kotib) va boshqalar.

2)Ega va kesim harakat nomi bilan ifodalanganda: Ozodlik mulkimizdir, hunarimiz- yaratish (Zulfiya.)

3) Ega ko`rsatish olmoshidan kesim kesimlik qo`shimchasi olmasa:

Bu -ona Vatan,
 Fido unga jon vatan.

4) Sifatdosh, infinitiv ega, ot kesim bo`lsa: Yurgan-daryo, o`tirgan-buyra. (Maqol.)

5)Ko`chirma gaplarda: "Hamma gap o`qishda", -dedi o`qituvchi.

6)Sabab -javoblardan oldin: Alijon so`radi:

-Sizni qishlog`ingiz qaysi?
 - Beshkara

7) Ikki atoqli otdan tuzilgan narsa-hodisalarning nomida: Termiz -Toshkent poezdi.

8) "Dan . . . gacha"grammatik shakllari o`rniga: 70-80 yillar, XVII-XIX asrlar;

9) Rasmiy qaror va farmoyish, buyruqlarda:

-Hududlar daxlsizligi;

-Ichki ishlarga aralashmaslik:
- Hamkorlik, tenglik.

10) Egani ta`kidlash uchun: Men -shu vatan farzandi.

Muz -to`shagim -qirov- ko`rpam (U.)

11) Texnik qulaylik ixchamlik uchun: Toshkent -2001 (Toshkent , 2001 yil.)

VIII. (“ ”) Qo`shtirnoqning qo`llanishi.

1. Ko`chirma gapda: “Biz o`z tilimizni va Vatanimizni sevamiz”,- dedi o`qituvchimiz.

2. Ko`chirmalarda “Til- millatning ko`rkidir”.

3. Kochma ma`noli so`zlarda:

Qushlarni sevardi, bor edi shunda “dardi”

Kulib u Adibani ”Piramidon” deb atar .

(Misra)

4. Kesatish, kamsitish: Harom pul “shaydolari” qo`lga tushdi.

5. SHartli nomlarda: “Beshinchi !”, “ Toshkentni ula!

6.Asar, gazeta, jurnal, spektakl nomlari: “Ulug`bek xazinasi”, zomoni “Shash maqom” (musiqa asari), “Alpomish” (spektakl) kabi.

BIR MA`NOLI VA KO`P MA`NOLI SO`ZLAR.

Alohida so`z holida ham gap ichida ham aynan bir ma`noli bildiruvchi so`zlar (monosemantik gr, “ bir” ma`noli) so`zlar deyiladi.

Bunday so`zlarga asosan fan, texnika,adabiyot, san`at, madaniyatga doyrir atamalar (terminlar) kiradi. Misolar: fonema, morfologiya, biologiya, mimika, urg`u kabi.

So`zning o`z ma`nosidan tashqari ikki va undan ortiq ma`noga ega bo`linishi esa ko`p (poliseemantik) ma`noli so`zlar deyiladi. Masalan: bosh-odam a`zosining boshlanish qismi (o`z ma`no) va undan keyingi so`z boshi, yo`l boshi, tog` boshi, ish boshi, qo`y bosh birikmalarida bosh asl ma`noga qoshilgan ko`chma ma`nolardir.

Boshimga ne kulfatlar solmadi. Boshimizga siz omon bo`ling. Boshginam og`riydi kabi.

SO`ZNING O`Z VA KOCHMA MA`NOSI

So`zning nutq (gan dan) tashqarida alohida olingan holda ifodalaydigan ma`nosi so`zning o`z (to`g`ri) ma`nosi deyiladi. Oltin olma olqish ol(Maqol.) Oltin -qimmatbaho metallning bir turi (o`z ma`nosida), kumush qoshiq birikmasida -kumush o`z ma`nosida qo`llangan.

So`zning gap ichi (kontekstda) o`z ma`nosidan tashqari boshqa ma`nolarni ifodalashi ko`chma ma`no deyiladi. Masalan: Oq oltindan tog`day xirmon yaratdik,kumush tola etkazib beramiz gaplaridagi oltin va kumush so`zlari ko`chma ma`nolardir. So`zning o`z yoki ko`chma ma`noda qo`llanganligini kontekst (gap) belgilaydi.

TAKRORO LASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Punktuatsiya nima?
2. Tinish belgilari haqidagi qoidalar to`plami deb nimaga aytiladi?
3. O`zbek tilida tinish belgilari nechta?
4. Tinish belgilarining ishlatilish o`rinlarini ayting?
5. Tinish belgilarining amaliy ahamiyati yozuvda qanday?

AMALIY MASHQLAR

61-mashq. Tinish belgilarini kerakli o`rinlarda qo`yib ko`chiring.

1.

Shunday o`lka elga yor bo`lsin
Shunday o`lka doim bor bo`lsin
Omon bo`lsin og`aynilar
Omon nbo`lsin do`stlarning bari

(H.O.)

2. Bu gap kutilmagan bo`lsa ham Mirxomid xo`janing yoshiga munosib ravishda tarang va tiniq qizil yuzi oqarishi oq oralagan cho`qqi soqol xiyol titradi (A.Q.)

3. G`anim kelsa xonimoni kul bo`lur
O`z yurtida pachoqlash ma`qul bo`lur
(G`.G`.)

MUNDARIJA

SO`Z BOSHI	4
KIRISH	
O`zbek tili O`zbekiston respublikasining davlat tili	6
BIRINCHI BO`LIM	
Tilshunoslik fani va uning sohalari	8
Til i jtimoiy doim o`zgarib, rivojlab turuvchi hodisadir	
Tilning tuzilishi	
Tilning kelib chiqishi	10
Tillarning taraqqiyoti	12
Dunyo tillarining tasnifi	13
Turkiy tillar haqida tushuncha	
O`zbek adabiy tili, umumxalq tili va shevalar	15
Hozirgi o`zbek tilshunoslik faning sohalari va taraqqiyoti o`zbek milliy va adabiy til	16
IKKINCHI BO`LIM	
Leksikologiya	
Leksikologiya haqida umumiy ma`lumot	19
So`z til va nutqning eng muhim va asosiy belgilari sifatida	20
Bir ma`noli va ko`p ma`noli so`zlar	21
So`zning o`z va ko`chma ma`nolari	21

So`ma`nolarining ko`chish usullari	22
So`zlarning shakl va ma`no munosabatiga ko`ra turlari	23
Tarixiy kelib chiqishi jihatidan o`zbek tili leksikasi	27
Hozirgi o`zbek tili leksikasining ijtimoiy dialektal tarkibi	30
Zamonaviylik jihatidan o`zbek tili leksikasi	32
Emosional-ekspressivlik jihatidan o`zbek tili leksikasi	33
Uslubiy jihatdan o`zbek tili leksikasi	34

Frazeologiya

Frazeologiya haqida tushuncha	38
Frazeologik iboralarning ma`no jihatidan turlari	39
Frazeologizmlarning sintaktik modeliga ko`ra turlari	40

Lug`atshunoslik

Lug`atshunoslik haqida tushuncha	42
----------------------------------	----

UCHUNCHI BO`LIM

Fonetika

Fonetika haqida tushuncha	44
Tekshirish usuliga ko`ra fonetika turlari	44
O`zbek tilining fonetik vositalari	45
Nutq tovushlarining uch jihati	45
Nutq a`zolari va ularning vazifalari	46
Nutq tovushlari va ularning tasnifi	47
Unli fonemalar va ularning tasnifi	47
Undosh fonemalar va ularning tasnifi	49
Nutqning fonetik jihatdan bo`linishi	53
Urg`u va uning turlari	55
Nutq tovushlarining o`zgarishi	56

Fonetik yozuv

Transkripsiya	57
---------------	----

Grafika va orfografiya

Harf va alfavit. O`zbek yozuvi tarixi	60
---------------------------------------	----

TO`RTINCHI BO`LIM

Morfemika

Qo`shimchalar va ularning turlari	68
-----------------------------------	----

So`z yasalishi

So`z yasalishi haqida ma`lumot	73
So`zlarning tuzilishiga ko`ra turlari	74

Grammatika

Morfologiya	77
Grammatika va uning vazifalari	78
So`zning lug`aviy va grammatik ma`nolari	79

Soʻzlarning grammatik shakli va grammatik kategoriyalar	80
Soʻz turkumlari	
Soʻz turkumlari haqida maʼlumot	82
Otning maʼnosi va grammatik belgilari	85
Otlarda son kategoriyasi	86
Otlarda egalik kategoriyasi	89
Otlarda kelishik kategoriyasi	91
Otlarning yasalihi	97
Otlarda modal shakllarning yasalihi	102
Sifatning maʼnosi va grammatik belgilari	105
Sifat darajalari	106
Sifatlarning yasalihi	107
Sifatlarda modal shakllar	112
Sonning maʼno va grammatik belgilari	113
Olmoshning maʼno va grammatik turlari	117
Feʼlning maʼnolari va grammatik belgilari	125
Feʼlo nisbatlari	127
Feʼllarning xoslangan shakllari	129
Feʼllarda modal shakllar	132
Feʼllarda shaxs-son	132
Feʼl zamonlari	134
Feʼl mayllari	138
Feʼllarning yasalihi	140
Ravishning maʼnolari va grammatik belgilari	144
Ravishlarning yasalihi	145
Yordamchi soʻzlar haqida maʼlumot	148
Koʻmakchilar haqida maʼlumot	148
Bogʻlovchilar haqida maʼlumot	149
Yuklamalar haqida maʼlumot	151
Modal coʻzlar haqida maʼlumot	153
Undov soʻzlar haqida maʼlumot	154
Taqlidiy soʻzlar haqida maʼlumot	155

BESHINCHI BOʻLIM

Sintaksis

Sintaksis va uning turlari	158
Soʻz birikmasi	159
Sintaktik munosabatlarni ifodalovchi vositalar	159
Soʻz birikmalarining aloqa turlari	160
Gap haqida umumiy maʼlumot	161
Ifoda maqsadiga koʻra gap turlari	163
Gapning tuzilish jihatidan turlari	165

Gap bo`lamlari. Ega va uning ifodalanishi	164-168
Kesim va uning ifodalanishi	168
Kesimning ega bilan moslashuvi	169
Gapning ikkinchi darajali bo`lamlari	172
To`ldiruvchi va uning ifodalanishi	172
Aniqllovchi va uning ifodalanishi	173
Hol va uning ifodalanishi	175
Gap bo`lamlarining joylashish tartibi	176
Gapning uyushiq bo`lamlari	179
Yushishning ifoda vositalari	180
Yushiq bo`lamlarda umumlashtiruvchi birliklar	180
Gapning ajratilgan bo`lamlari	180
Gap bo`lamlari sanalmaydigan so`z va birikmalar 161	183
Undalma	183
Kirish so`z va kirish birikma	184
Kiritma gap va kiritma belgi	185
Bir bosh bo`lakli gaplar va ularning turlari	185
Bo`lamlarga ajratilmaydigan gaplar	188
So`z -gaplar haqida tushuncha	188
To`liq va to`liqsiz gaplar	189
Qo`shma gap	
Qo`shma gap haqida ma`lumot	190
Oddiy qo`shma gap	191
Bog`langan qo`shma gap	191
Bog`langan qo`shma gapda tinish tinish belgilarning ishlatilishi	193
Ergashgan qo`shma gap	193
Ergash gaplar va ularning turlari	194
Bog`lovchisiz qo`shma gap	203
Bog`lovchisiz qo`shma gaplarda tinish belgilarning ishlatilishi	204
Murakkab qo`shma gap	206
Ergashish yo`li bilan tuzilgan murakkab qo`shma gaplar	206
Aralash murakkab qo`shma gaplar	208
O`zga gap	
O`zga gap va uning turlari	211
O`zlashtirma gap	212
Punktuatsiya	214
O`zbek tili punktuatsiyasi va uning asosiy tamoyillari	

SHARTLI QISQARTMALAR

A. N. - Alisher Navoiy
A.O. - Abdulla Oripov
A.Q. - Abdulla Qahhor
A. Qod. -Abdulla Qodiriy
F .Y. -Fozil Yo`ldosh
E. V. - Erkin Vohidov
I. R. -Ibrohim Rahim
N. G` .-Hamid G`ulom
H.O. -Hamid Olimjon
H.N. -Hakim Nazir
M. Sh. -Maqsud Shayxzoda
Mirm. -Mirmuhsin
O.Yo. -Odil Yoqubov
O. -Oybek
P.T. -Parda Tursun
P.Q. - Pirimqul Qodirov
R. F. -Rahmat Fayziy
R. H. - Rasul Hamzativ

S.A. - Said Ahmad
S.Z.- Saida Zununova
S.Ab.- Sobir Abdulla
T. Mal. -Tohir Malik
S.Sh. -Sa`diy Sheroziy
U. A. Usmon Azim
U. -Uyg`un
Z.D. -Zafar Diyor
O` . U. -O`ktam Usmonov
G` . G` . - G`afur G`ulom
Sh. R. T. Shafolat Rahmatulla Termiziy
Sh. R. - Sharof Rashidov
Sh. Shuhrat
Ch. -Cho`lpon
Ch.A. -Chingiz Aytmatov

K. - ko`chirma
S. - so`zlovchi
Gr. - grekcha